

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ
ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

ВІСНИК
**НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 3/4 (27/28)

**КИЇВ
2016**

УДК 32.001
УДК 316
УДК 340

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», № 10 от 3 жовтня 2016 року.

Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ: ІВЦ «Політехніка», 2016. – № 3/4 (27/28). – 159 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, завідувач кафедри господарського та адміністративного права Факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, завідувач кафедри соціології Факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доцент, декан Факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» (заступник головних редакторів); А.С. Радей – к. філос. н. (відповідальний секретар); Н.О. Майструк – к. с. н., доцент; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор; В.Б. Євтух – член-кореспондент НАН України, д. іст. н., професор; В.С. Бакіров – д. с. н., проф., академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; А.І. Берлач – д. ю. н., професор кафедри та адміністративного права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; І.Л. Бородин – д. ю. н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національного авіаційного університету; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування ВПН НТТУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології КНУ ім. Т. Шевченка; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділом методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., професор кафедри адміністративного права Факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»; Т.О. Гуржій – д. ю. н., старший науковий співробітник, завідувач кафедри комерційного права Національного торговельно-економічного університету; В.М. Денисенко – д. політ. н., проф., зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. І. Франка; С.О. Макеєв – д. с. н., проф., зав. відділом дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; О.Г. Злобіна – д. с. н., проф., зав. відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ; Н.В. Костенко – д. с. н., проф., зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.О. Кравчук – д. ю. н., доцент кафедри господарського та адміністративного права Факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, завідувач кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; А.А. Козловський – д. ю. н., професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету; Є.Д. Лук'яничков – д. ю. н., професор; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор; В.М. Ніколаєвський – к. філос. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. філос. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування ВПН НТТУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»; Л.Г. Сокурянська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н., професор.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: Степанов Є.І. – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Джеффри К. Александер – професор соціології Йельського університету, США; Г. Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Є. Калюжнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євроазійських досліджень; С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія; Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; Пітер Г. Солон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; Абель Полезе – Ph.D. in Social Sciences, старший науковий співробітник, Інститут політичних наук та врядування, Таллінський технологічний університет, Таллін, Естонія; Пал Тамаш – Ph.D. in Sociology, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; С.О. Нефодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; А.В. Коротаєв – д. іст. н., завідувач Лабораторією моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; М.А. Шабанова – д. с. н., проф., зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; Моніка Еппінгер – PhD з антропології, викладач соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Дон Калб – PhD в галузі антропології, професор і завідувач кафедрою соціології та соціальної антропології Центрально-Європейського університету, Будапешт, Угорщина; Йоанна Конечна-Саламатін – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Варшава, Польща; Войцех Рафаловські – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Варшава, Польща; Джордан Ганс-Морзе – PhD з політології, асистент-професор політології Північно-Західного університету, Еванстон, США; Андраш Бозоки – PhD з політології, професор політології Центрально-Європейського університету, Будапешт, Угорщина; Ерік С. Райнерт – PhD з економіки, професор технології управління та стратегій розвитку, Таллінський технічний університет, Таллін, Естонія; Кріс Вестон – PhD з економіки, Президент «Вестон консалтинг», Варшава, Польща; Ірина Сурина – доктор соціологічних наук, професор, Поморська академія, Слупськ, Польща; Н. М. Зарубіна – філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Ясюк Ева – к.ю.н., Перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі, Польща.

© Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2016

ISSN 2308-5053

ЗМІСТ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Слободян О. Ф.

Еволюція воєнно-доктринальних поглядів Російської Федерації (досвід пострадянського періоду).....7

Головка А. А.

Інститути громадянського суспільства в системі інформаційної безпеки України..... 13

Дахно О. Ю.

Територіальна цілісність держави як об'єкт національної безпеки..... 17

Колюх В. В.

Політична відповідальність у контексті децентралізації влади в Україні.....23

Олексенко В. О.

Оптимізація виборчої системи у контексті стабілізації політичної системи України.....27

Шапошніков А. О.

Роль віртуальних держав/мікронацій у сучасній політиці.....32

СОЦІОЛОГІЯ

Бавикіна В. М.

Генеza політичного акціонізму як соціокультурного феномену38

Дутчак О. А.

Чинники радикалізації та роль дифузії репертуару протестних рухів у ескалації насильства44

Кругляк М. Е.

Злочинність студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст53

Нікон Н.О.

Роль етнічних стереотипів у процесі формування толерантності на прикладі болгар Одещини.....60

Пержун В. В.

Історична соціологія: становлення і розвиток в контексті соціокультурного буття XX ст.....66

Пиголенко І. В.

Політико-ідеологічні погляди українців та процес декомунізації.....71

Радей А. С.

Нація як соціокультурний феномен. Аналіз дефініцій.....78

Чорнописька Х. В.

Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі.....84

Яремчук С. С.

Особливості сучасної конфесійної структури України.....90

Дембицкий С. С.

Разновидности эмпирической социологии: реконструкция исторического опыта.....97

Солодько С. Ю.

Можливості застосування акторно-мережевої теорії до вивчення функціонування мережі виробництва міжнародних телевізійних новин на прикладі висвітлення військового конфлікту на Донбасі 101

ПРАВО

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Развадовський В.Й., Голосніченко І.П.

Реформування місцевого самоврядування як фактор наближення публічного управління до людини..... 108

Савчук Є.Ю.

Адміністративно-правове регулювання у сфері підприємництва в Україні на прикладі країн-членів ЄС..... 113

Іщенко В.В.

Об'єкт та предмет адміністративних правопорушень у сфері оподаткування: доктринальні підходи..... 118

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА

Чепульченко Т. О.

Рівність у праві: філософський вимір..... 124

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Михайлов В.О.

Перспективи удосконалення техніко-криміналістичного забезпечення розкриття злочинів..... 129

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бевз С.І.

Співвідношення понять «організаційно-господарські відносини» та «державне регулювання господарської діяльності»..... 133

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Михайлов В.О.

Агресивна поведінка та злочинність, її види на сучасному етапі..... 138

Нікітенко В.М.

Порівняльна характеристика кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів за вітчизняним та зарубіжним законодавством..... 144

РЕФЕРАТИ..... 151

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

Slobodyan O. F.

Evolution of the Russian Federation military doctrine aspects
(experience of post-Soviet period).....7

Holovka A. A.

Civil society institutions in the system of information security of Ukraine.....13

Dakhno O. Y.

The Territorial Integrity of the State as an object of the National Security.....17

Kolyukh V.V.

Political responsibility in the context of decentralization of power in Ukraine.....23

Oleksenko V. O.

Improving of the election system in the context of political stabilization in Ukraine.....27

Shaposhnikov A. O.

The role of virtual states / micronations in contemporary politics.....32

SOCIOLOGY

Bavykina V. M.

Genesis of political actionism as a sociocultural phenomenon.....38

Dutchak O. A.

Factors of radicalization and role of protest movements' repertoire diffusion
in the escalation of violence44

Krugliak M. E.

Student Criminality of Ukraine under the Russian Rule
in the Second Half of the 19th – the Early 20th cc.53

Nikon N. O.

Role of the ethnic stereotypes in the process of tolerance building, using the example of the
Bulgarians living in Odessa region60

Perzhun V. V.

Historical sociology: formation and development in the context
of sociocultural being of XX century66

Pygolenko I. V.

Political and ideological views of Ukrainians and process of decommunisation.....71

Radey A. S.

The nation as a sociocultural phenomenon. Analysis of definitions78

Chornopyska C. V.

Conceptualization of 'social orphanhood' and 'social orphan' terms in a scientific discourse.... 84

Iaremchuk S. S.

Features of the modern confessional structure of Ukraine.....90

Dembitsky S. S.
Types of empirical sociology: the reconstruction of the historical experience97

Solodko S. Y.
Application of the actor-network theory to international Tv news production in coverage of the Donbass conflict101

LAW

ADMINISTRATIVE LAW AND LOCAL GOVERNMENT

Razvadovskiy V., Holosnichenko I.
Reforming of local government as a factor in public administration approach108

Savchuk E.
Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv.....113

Ishchenko V.
The object and the subject of administrative offences in the sphere of taxation: doctrinal approaches.....118

THEORETICAL PROBLEMS OF LAW

Chepulchenko T.
Equality in law: a philosophical dimension.....124

PROBLEMS OF CRIMINALISTICS

Mikhailov V.
Prospects improve technical support forensic detection and investigation of crimes.....129

LEGAL REGULATION OF ECONOMIC ACTIVITY

Bevz S.
Value concepts of "organizational and economic relations" and "government regulation of business activity."133

PROBLEMS OF CRIMINAL LAW

Mikhailov V.
Aggressive behavior and crime, its types and trends today.....138

Nikitenko V.
Comparative characteristics of criminal liability for falsification of evidence by domestic and foreign law.....144

ABSTRACTS.....151

УДК 351.746.1.

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННО-ДОКТРИНАЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (ДОСВІД ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ)

Слободян О.Ф.

*помічник Голови Державної прикордонної служби України, прес-секретар
здобувач науково-дослідного Інституту праці і зайнятості населення Міністерства
соціальної політики України та НАН України*

Метою статті є аналіз сутнісних характеристик російських воєнних доктрин, визначення причин їх оновлення. Виділено інноваційні підходи, властиві кожному з етапів воєнно-доктринального оновлення Росії. Вказано на загрози й небезпеки, адресовані іншим державам з боку РФ, що мають воєнно-доктринальний вираз. Виокремлено вплив українських політичних процесів останнього періоду на воєнно-доктринальне мислення російського політичного керівництва.

Целью статьи является анализ сущностных характеристик российских военных доктрин, определение причин их обновления. Выделено инновационные подходы, присущие каждому из этапов воєнно-доктринального обновления России. Указано на угрозы и опасности, адресованные другим странам со стороны РФ, имеющих воєнно-доктринальное выражение. Подчеркнуто влияние украинских политических процессов последнего периода на воєнно-доктринальное мышление российского политического руководства.

The purpose of the article is an analysis of essence descriptions of the Russian military doctrines, determination of reasons of their update. Innovative approaches, peculiar to each of the stages military-doctrine update of Russia, are selected. It is indicated on threats and dangers, addressed other states from the side of RF which have military-doctrine expression. Influence of the Ukrainian political processes of the last period is selected on military-doctrine thought of Russian political guidance.

Ключові слова: воєнна політика, воєнна доктрина, воєнно-доктринальний припис, збройні сили, воєнна небезпека, воєнна загроза.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Воєнно-політичний розвиток РФ є предметом підвищеної уваги окремих науковців, наукових колективів, аналітичних центрів, міжнародного співтовариства в цілому, оскільки виходить за межі власне Росії та на союзницькій чи конфліктній основах видозмінює національні (воєнні) інтереси інших держав. Російський вплив на систему міжнародних взаємин став традицією Новітнього часу, який в сучасних умовах не лише зберігається, але й посилюється. Зрозуміти його сутність дозволяють воєнно-доктринальні підходи РФ, що невпинно змінюються в умовах посилення президентської влади у цій країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості воєнно-політичного визначення РФ розглянуто в працях російських дослідників В. Альошина, В. Ємця, В. Пуська, В. Шерпаєва, І. Кірілова та ін. При цьому власне воєнно-доктринальний аналіз концептуальних основ російської зовнішньої політики здійснено Ю. Балувєвським, А. Бароніним, О. Капто, Д. Рогозіним, В. Сізовим. Доводиться констатувати недостатню кількість розробок українських науковців з питань осмислення воєнно-доктринальних підходів РФ, хоча такий аналіз є своєчасним та конче потрібним як з теоретичної, так і практичної точок зору.

Мета статті. Для розуміння якісних особливостей російської воєнної політики на різних етапах пострадянського розвитку РФ доцільно проаналізувати динаміку

доктринального оформлення концептуальних основ воєнного (збройно-силового) ставлення Росії до системи міжнародних взаємин, воєнно-політичних об'єднань (блоків, коаліцій) сучасності, а також інших суверенних держав.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР російське політичне керівництво оновлювало воєнну доктрину країни 4 рази – у 1993, 2000, 2010 та 2014 роках. Причини змін цього важливого документу на різних етапах розвитку російської державності не співпадають, проте в очі впадає беззастережна даність: основною закономірністю змістовного урізноманітнення кремлівських воєнно-доктринальних поглядів є підвищення рівня їх жорсткості, посилення великодержавної риторики, перетворення антизахідної (зокрема антиамериканської) складової в несучу духовну конструкцію індивідуальної та колективної свідомості, властивої сучасній РФ. Докладніше зміна воєнно-доктринальних підходів Російської Федерації виглядала наступним чином.

Воєнна доктрина Росії, датована 1993 р., офіційно була названа «документом перехідного періоду». Сьогодні самі росіяни називають її недосконалим документом, якому були властиві «ейфорія і романтизм 90-х років» [1]. Головні претензії на адресу першої воєнної доктрини пострадянської Росії мають наступний вигляд: надмірна абстрактність при визначенні воєнно-політичної ситуації у світі та геостратегічних регіонах; відсутність глибокого аналізу воєнно-стратегічної обстановки у світі та власній країні; невизначеність ролі та місця РФ у новому світі, невизначеність довготривалої політики РФ стосовно США і НАТО (Альянс в доктрині взагалі не згадується); відсутність конкретних оцінок можливих театрів військових дій, форм і способів збройної боротьби. Разом з тим, на відміну від радянських доктрин, в документі незалежної Росії була зафіксована можливість застосування збройних сил у внутрішніх конфліктах, що критикувалось не лише за межами Росії, але й самими росіянами.

Перелік зовнішніх воєнних небезпек було скорочено лише до «розширення воєнних блоків і союзів», а також «нарощування угруповань військ (сил) біля кордонів РФ до меж, що порушують співвідношення сил». На рівні вищих демократичних взірців проголошувалось, що Росія «не ставить до жодної держави як до свого противника».

Друга Воєнна доктрина РФ була прийнята 21.04.2000 р. (Указ Президента РФ № 3706 «Про затвердження Воєнної доктрини Російської Федерації»). Геополітичним обрамленням процесу оновлення даного документу стали «перша хвиля» розширення НАТО на Схід 1997-1999 рр., а також проведення Північноатлантичним альянсом ефективною повітряно-космічної операції проти Югославії у 1999 р., наслідком чого стала ліквідація проросійської політичної системи, відомої як «режим Мілошевича». За підсумками цих та інших подій ставлення російського керівництва до НАТО з нейтрального (з елементами вимушеного конструктивізму) змінилось на критичне, що за допомогою ЗМІ було негайно ретрансльовано широким верствам російського населення.

У якості «предмета воєнної доктрини» вперше була визначена воєнна безпека РФ. Воєнно-політичний, воєнно-стратегічний та воєнно-економічний компоненти доктрини були жорстко сконцентровані на комплексних загальнодержавних напрямках будівництва, підготовки і застосування воєнної організації держави як цілісної системи, призначеної для забезпечення РФ [5]. Були розставлені жорсткі акценти стосовно характеру розвитку воєнно-політичної обстановки, її дестабілізуючих чинників. Нарощування угруповань військ (сил) інших держав поблизу російських кордонів було оцінено як «головну зовнішню загрозу». В контексті розширення Альянсу загрозовий контент звучав набагато категоричніше: загрозою є «намагання наділити силовий потенціал НАТО глобальними функціями, ... наблизити воєнну інфраструктуру ... до кордонів РФ, у тому числі шляхом розширення блоку».

Головна відмінність даного документу від попередньої доктрини полягала в декларуванні можливості застосування збройних сил за межами Росії з метою захисту державних інтересів та інтересів російських громадян, а також для підтримання миру і міжнародної безпеки. Основними напрямками розвитку воєнної організації держави доктрина була визнана удосконалення системи протиповітряної оборони, а також – вперше в російській історії – створення системи повітряно-космічної оборони. Новим пріоритетом воєнного будівництва названі «підвищення престижу воєнної служби» та «всебічна підготовка до неї громадян Російської Федерації». Іншими словами, йшлося про популяризацію військової служби серед неелітних верств населення, що могли бути мобілізовані у випадку воєнно-політичної необхідності.

Наукова думка РФ тогочасного періоду запропонувала нове визначення воєнної доктрини, яка «більш адекватно» відбивала тогочасні воєнно-політичні реалії: це – «науково обґрунтована та офіційно прийнята на досить тривалий період часу система поглядів на сутність, цілі і характер можливих війн майбутнього, на воєнно-політичні, стратегічні, технічні, економічні, правові, інші найважливіші аспекти воєнної політики, що стосуються підготовки

держави до війни, оборони і відбиття агресії». Далі: «Воєнна доктрина, передбачаючи характер потенційної воєнної небезпеки в конкретних історичних умовах, визначає склад основних потенційних противників і союзників у передбачуваних воєнних конфліктах, намічає магістральні шляхи і способи вирішення воєнних задач та реалізації програм воєнного будівництва з питань розвитку збройних сил, встановлює раціональне поєднання і взаємодію політичних зусиль і воєнних засобів для забезпечення воєнної безпеки». Як висновок: «у воєнній доктрині держави втілюються всі ключові настанови і принципи проведення довготривалої воєнної політики» [7, с. 123].

Показово, що подібне визначення, де зазвучали мотиви диференціації державно-політичного оточення РФ на «противників» («ворогів») і «союзників» (чого уникала демократична Росія 90-х років), належить авторському колективу під головуванням відомого Дмитра Рогозіна, що мав значний вплив на процес підготовки російських силовиків для вторгнення в Україну у 2014 р. Зокрема, до його прерогатив належала готовність російського ВПК до масштабного постачання техніки терористичним організаціям на Сході України. Як вважають у Росії, з цим завданням Д. Рогозін (принаймні впродовж 2014-2016 рр.) впорався.

Слід звернути увагу на пряму залежність між воєнно-доктринальними положеннями та геополітичними намірами РФ, які, починаючи з 1993 р., стали принципово іншими. Зокрема, під час другої президентської каденції від В. Путіна прозвучали заяви про «розпад СРСР як найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття» (2005 р.) та необхідність «відновлення Росії як полюсу сили світового значення» (відома мюнхенська промова російського президента 2007 р.). Подібні геополітичні попередження на момент їх озвучування мали необхідну нормативно-правову основу у вигляді Воєнної доктрини РФ – країни, що послідовно готувалася до війни, цілеспрямовано звужуючи простір демократичної риторики. Третя Воєнна доктрина РФ була введена в дію Указом Президента РФ від 05.02.2010 р. «Про Воєнну доктрину Російської Федерації». Оновлення документу серед іншого може бути пояснене переходом Кремля від фази «попередження» та «заячування» інших держав до етапу практичних бойових дій, спрямованих проти них, з метою відновлення світової геополітичної ваги, повернення більшої частини радянського геополітичного простору до сфери прямого впливу путінської Росії. У новому тисячолітті першою жертвою російського воєнно-політичного тиску стала Грузія. Не в останню чергу за підсумками абхазьких та південно-осетинських подій 2008 р., пов'язаних з вторгненням російських військ на територію Грузії та територіальним розчленуванням цієї країни, – російське керівництво ввело в дію нові концептуальні документи, датовані 2010 роком, – Воєнну доктрину РФ та Стратегію національної безпеки Росії, чинність якої на момент прийняття теоретично простягалась «до 2020 року». Як вказувалось у вступних положеннях, документи визначили характер та основні напрямки воєнної політики РФ в інтересах забезпечення воєнної безпеки держави на середньострокову перспективу.

Деякі воєнно-доктринальні положення 2010 р. викликали негативну реакцію керівництва НАТО та були розкритиковані західними країнами [9]. Йшлося про невідповідність обраних Росією напрямків і способів забезпечення власної воєнної безпеки сучасним тенденціям розвитку глобального безпекового середовища. Насторожувало те, що РФ відкрито проголосила необхідність реалізації своєї воєнної політики не лише на регіональному, а й глобальному рівнях. Це контрастувало з попередніми воєнно-політичними орієнтирами розвитку держави, яка намагалася зберегти рівновагу у відносинах з Заходом та ін. регіональними лідерами, не маніфестуючи намірів про перетворення на «центр сили» світового масштабу.

У ХХІ ст. пострадянська РФ стала реально «воюючою країною». Крім згаданої вище участі в молдавських та грузинських подіях, Росія у 2014 р. в порушення фундаментальних принципів міжнародного права, двосторонніх угод, засад добросусідства і партнерства окупувала частину української території – АР Крим і м. Севастополь, розпочала проти України пряму агресію з метою її подальшого утримання в політичній і економічній залежності. У 2015 р. перелік воєнних акцій РФ поповнився «антитерористичною операцією» на території Сирії. Попри відносну «свіжість» попередньої Воєнної доктрини (ВД), керівництво РФ визнало за необхідне 26.12.2014 р. прийняти її новий варіант, що мав відбивати останні воєнно-політичні реалії та пояснювати європейські і світові перспективи, розвиток яких без російської присутності, як вважають у Кремлі, є неможливим. Президент РФ В. Путін підписав Указ № 815, який відкинув в історичне минуле попередні воєнно-доктринальні підходи сусідньої країни [3].

На наш погляд, однією з головних причин термінового «переписування» цього важливого документу стала Революція гідності в Україні 2013-2014 рр., значення якої виходить далеко за межі власне українських кордонів, суттєво впливає на регіональні й навіть глобальні воєнно-політичні процеси, чинить прямий тиск на російські державницькі

реалії, який російське керівництво вважає вкрай небезпечним. Виходячи з цього, на особливу увагу заслуговують наступні воєнно-доктринальні інновації, продиктовані правлячою елітою РФ.

У російській доктрині прямо зазначається, що до «основних зовнішніх воєнних небезпек» Кремль відносить «установлення в державах, що межують з Російською Федерацією, режимів, у тому числі в результаті повалення легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації». Якщо перекласти з кремлівського політичного сленгу на українську мову, то йдеться про Майдан, Революцію гідності, «небесну сотню», євроінтеграційний вибір українського народу, духовно-патріотичне піднесення українства, які керівництвом Росії кваліфікуються як небезпечні антиросійські дії, що мають бути подолані будь-якою ціною, навіть розв'язуванням війни проти «братського» народу [6].

Доктринальне визначення воєнної політики РФ на поточному етапі розуміння її сутності є доволі лаконічним: це – «діяльність держави щодо організації і здійснення оборони та забезпечення безпеки Російської Федерації, а також інтересів її союзників». Як видно, воєнно-політичні функції залишаються в руках держави, про їх делегування недержавним суб'єктам організації оборонних заходів не йдеться. Це різко контрастує з українським сприйняттям воєнної політики, джерелом продукування практичних варіантів якої в умовах штучно ослабленої державності у 2013-2015 рр. стали, про що йшлося вище, добровольчі батальйони, загони самооборони, волонтерські організації, мас-медійні засоби, структури обміну військовополоненими та ін. ланки громадянського суспільства.

Четверта російська доктрина зберігає у вжитку термін, від якого Україна практично відмовилась – «воєнну організацію держави». До неї віднесені «сукупність органів державного і воєнного управління, Збройних Сил Російської Федерації, інших військ, військових формувань і органів, створюваних на воєнний час спеціальних формувань, що складають її основу та здійснюють свою діяльність воєнними методами, а також оборонно-промисловий комплекс країни, спільна діяльність яких спрямована на підготовку до збройного захисту та збройний захист Російської Федерації». В Україні це носить назву «сектор безпеки і оборони». Останній є більш гнучким, динамічно оновлюваним поєднанням оборонних можливостей як держави, так і недержавних парамілітарних формувань, що опікуються воєнними питаннями, насамперед збройним забезпеченням майбутнього своєї країни. Отже, усвідомлюючи російсько-українське воєнно-політичне протистояння, маємо несподіваний дуалізм воєнно-доктринальних підходів авторитарної та демократичної політичної систем – воєнна організація держави (Росія) проти сектора безпеки і оборони (Україна).

Мета чинної воєнної доктрини РФ визначається як «стримування і запобігання воєнних конфліктів, удосконалення воєнної організації, форм і способів застосування Збройних Сил, інших військ і органів, підвищення мобілізаційної готовності в цілях забезпечення оборони і безпеки Російської Федерації, а також її союзників». Моментами довольного трактування у цьому визначенні є «запобігання», «удосконалення», «безпека РФ», а також табір «союзників», спосіб поповнення яких історично носить суб'єктивний характер та може бути доволі інтерпретований російськими можновладцями. Геополітичними напрямками просування російських воєнних інтересів доктрина вважає: розширення кола держав-партнерів; розширення взаємодії з державами-учасницями БРІКС (Бразилія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка); зміцнення системи колективної безпеки в рамках Організації Договору про колективну безпеку; посилення взаємодії в області міжнародної безпеки в рамках СНД, ОБСЄ, Шанхайської організації співробітництва (ШОС); взаємодія з Республікою Абхазія і Республікою Південна Осетія з метою забезпечення спільної оборони і безпеки. Подібна географічна різноманітність, як вважають деякі аналітики, дозволяє стверджувати, що «Кремль заклав у Воєнну доктрину концепцію глобальної воєнної присутності», практична реалізація якої попри декларативну привабливість «може виявитися проблематичною» [2].

Як видно, географія реальних та ймовірних союзників у кремлівській інтерпретації є досить широкою. При цьому так звані «малі» й навіть «середні» країни мають пам'ятати про ймовірність блискавичного їх віднесення кремлівськими очільниками до переліку держав-ворогів, якщо на порядку денному політичного розвитку таких держав постануть питання демократизації, лібералізації, прозорості політичного життя, тим більше правової відповідальності політиків за прийняті рішення та вчинені дії. Перелік характерних рис і особливостей воєнних конфліктів на сторінках четвертої доктрини відбиває специфіку збройно-політичних подій на Сході України. Зокрема, йдеться про необхідність «створення на території протилежної сторони постійно діючої зони військових дій, участь у військових діях і регулярних збройних формувань та приватних воєнних компаній, застосування непрямих й

асиметричних способів дій, використання фінансованих та керованих ззовні політичних сил, суспільних рухів». Про таке в новітній історії Росії йдеться вперше. На наш погляд, РФ «закладає» в доктрину нову концепцію ведення війни, яка, будучи апробованою в Україні, на погляд російського військово-політичного керівництва, довела свою ефективність.

Іншими доктринальними нововведеннями фахівці вважають: кардинальну переоцінку ситуацію у світі на сучасному етапі; визнання тенденції зміщення воєнних небезпек і загроз в інформаційний простір та внутрішню сферу РФ; концептуалізацію ймовірності «глобального удару», що може бути нанесений іншою державою (коаліцією); розширене трактування загроз з боку «міжнародного тероризму»; визнання загрози ведення «гібридної війни» проти Росії; розширене тлумачення мобілізаційної підготовки (готовності) РФ тощо.

У документі підкреслено, що РФ вважає правомірним застосування своїх збройних сил у випадку агресії проти себе та своїх союзників, а також захисту своїх громадян, що перебувають за межами Росії. Може здатися, що це доводить превалювання в доктрині оборонної риторики. На наш погляд, це засвідчує ймовірність проведення Кремлем нових етапів гібридної війни на пострадянському просторі в рамках доктрини «захисту російськомовного населення» після підготовчого етапу у вигляді надання бажаним російського громадянства. В зону ризику потрапляють східні та південні регіони України, а також Казахстан, Латвія, Молдова. Не менш важливою інновацією доктрини стало визначення місця інформаційної війни в структурі сучасного воєнного протистояння. Росія визнала, що інформація – це зброя, за допомогою якої досягається перемога. І ця зброя не менш ефективна, ніж традиційні засоби враження.

Виходячи з динаміки змін у воєнно-доктринальних підходах сусідньої держави, доцільно вказати на підвищене значення воєнно-політичних цілей РФ та конкретних воєнних заходів у загальній панорамі дій російського керівництва [8]. Еволюція воєнних доктрин Росії по суті формує картину її імперських експансій у пострадянський період. Кожна з них знаменувала захоплення або встановлення режиму контролю над регіонами, не всі з яких входили до складу власне РФ: Придністров'ям (1993 р.), Чечнею (1999 р.), Абхазією і Південною Осетією (2008 р.), Кримом (2014 р.). Воєнна політика сучасної Росії чинить значний (іноді вирішальний) вплив на інші суспільні сфери – насамперед економічну, соціальну, духовно-культурну. Зокрема, збільшуються воєнні видатки країни, милітаризується контекст загальносуспільного діалогу, нав'язуються патріотичні трафарети про Росію як державу, «яку завоювати неможливо». У вигляді ВД РФ маємо жорсткий документ, спрямований як назовні, так і всередину власної країни. Його сутність зводиться до кількох принципових тез: російські силові структури перебувають у зоні підвищеної державної уваги; людина в уніформі була й залишатиметься опорою правлячого режиму; «експорт війни» залишатиметься складовою російської зовнішньої політики; застосування російських Збройних Сил не потребує офіційного проголошення початку війни; РФ залишається ядерною країною, при цьому одноосібне рішення про застосування ядерних засобів приймає глава держави [4].

Висновки. За збройно-анексійними діями Кремля проглядається його одночасне бажання відновити домінування на пострадянському просторі та «стати рівним» серед інших учасників глобальної воєнно-політичної гри. Як вважають у Кремлі, НАТО (насамперед США), адекватно оцінюючи рішучість російського воєнно-політичного керівництва, мають враховувати російські позиції (оцінки, підходи) з принципових питань сучасного світоустрою. Аргументами на користь саме такого ставлення до власного воєнного потенціалу Кремль вважає збройно-політичні акції, місцем реалізації яких послідовно ставали Молдова, Грузія, Україна, Сирія. Україна та інші держави мають не просто уважно ставитись до офіційно проголошених воєнно-доктринальних положень РФ. Слід мати на увазі ймовірність воєнно-політичних імпровізацій Кремля за межами доктринально окресленого периметру збройних приготувань та практичних акцій. Як видно з наведеного вище воєнно-історичного екскурсу, у ряді випадків Росія спочатку діяла, і лише потім надавала цим діям нормативно-правового (доктринального) вигляду. Подібна амбівалентність між «можливим» та «реальним» лише посилює спектр загроз та небезпек воєнного походження, джерелом яких для пострадянських країн виступає саме ядра Росія.

Література:

1. Балувевский Ю. Новые смыслы военной доктрины / Ю. Балувевский // Взгляд. Деловая газета. – М.: 2014. – 12 ноября.
2. Баронин А. Что означает новая Военная доктрина РФ? [Електронний ресурс] / А. Баронин. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/1027585>.

3. Военная Доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>.
4. Информационные акценты новой Военной доктрины Кремля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotuv.info/ru/news/11034>.
5. Капто А. С. Военная доктрина РФ / А. С. Капто // Энциклопедия «Мир». В 2 т. – М.: Академия, 2008. – Т. 1. – 496 с.
6. Новая Военная доктрина России: враги названы поименно [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politrussia.com/vooruzhennyye-sily/novyy-vzglyad-na-987/>.
7. Рогозин Д. О. Военная доктрина / Д. О. Рогозин // Глобалистика. Энциклопедия. Главн. ред. и составители И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – М.: ЦНПП «Диалог», «Радуга», 2003. – 1328 с.
8. Сизов В. Ю. Военная политика и военная безопасность России. Интернет издание Россия и Америка в XXI веке [Электронный ресурс] / В. Ю. Сизов. – Режим доступа: <http://www.rusus.ru/?act=read&id=191>.
9. Roger Mcdermott. New Russian Military Doctrine Opposes NATO Enlargement. February 16, 2010. – <http://www.worldsecuritynetwork.com/showArt>.

УДК 329.733

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Головка А. А.

Аспірант Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України

В науковій статті представлено цілісне бачення місця та ролі інститутів громадянського суспільства в системі інформаційної безпеки держави. Обґрунтовано доцільність залучення недержавних інституцій до процесу прийняття та реалізації політичних рішень в даній сфері. Визначено основні елементи громадянського суспільства, що виступають у ролі недержавних суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки. Крім того, систематизовано основні принципи взаємодії між громадським сектором та державою у контексті безпекової політики в інформаційній сфері. В результаті дослідження сформульовано вичерпні висновки.

В научной статье представлено целостное видение места и роли институтов гражданского общества в системе информационной безопасности государства. Обоснована целесообразность привлечения негосударственных институтов в процесс принятия и реализации политических решений в данной сфере. Определены основные элементы гражданского общества, выступающие в роли негосударственных субъектов обеспечения информационной безопасности. Кроме того, систематизированы основные принципы взаимодействия между общественным сектором и государством в контексте безопасности в информационной сфере. В результате исследования сформулированы исчерпывающие выводы.

The aim of the scientific article is to represent an integral vision of the place and role of civil society institutes in the state informative security system. Expediency of the attraction of non-state institutes to the process of acceptance and realization of political decisions in this sphere were proved. Basic elements of civil society, which appear as non-state subjects of informative security providing, were determined. Furthermore, basic principles of co-operation between the public sector and the state in the context of security policy in the informative sphere were systematized. As the research result, exhaustive conclusions were defined.

Ключові слова: громадянське суспільство, система, інформаційна безпека, громадські об'єднання, аналітичні центри, засоби масової інформації.

Постановка проблеми. В сучасних розвинутих демократіях інститути громадянського суспільства виступають у якості повноцінного учасника політичного процесу. Особливо важливою їх активність в секторі інформаційної безпеки, де ресурсів держави зазвичай замало для протидії наявним у даній сфері загрозам. Недержавні інституції, при достатньо розвинутій політичній культурі та нормативній базі є важливими союзниками держави у боротьбі із сучасними викликами. В таких умовах важливо визначити теоретичні основи взаємодії між громадянським суспільством та владою, а саме визначити основні інститути, які є учасниками процесу реалізації цілей безпекової політики в інформаційній сфері та проаналізувати основні принципи їх співпраці із виконавчими та безпековими структурами

Метою статті є теоретичне дослідження місця та ролі інститутів громадянського суспільства в системі інформаційної безпеки держави. У відповідності з метою дослідження постають наступні наукові **завдання**:

1. Визначення основних недержавних інститутів-суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки держави;
2. Науковий аналіз принципів взаємодії громадянського суспільства та держави в даній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілісний аналіз та вивчення реалій та проблем взаємодії громадянського суспільства та держави традиційно знаходиться в фокусі багатьох вітчизняних (О. Корнієвський, Г. Почепцов, О. Клименко, М. Гордієнко, А. Колодій,

Ю. Якименко, Л. Євдоченко, В. Степаненко) та зарубіжних (А. Етціоні, Р. Патнем, Г. Аррігі, Е. Геллнер, Е. Хадлі, Дж. Кавон, Е. Арато). Також слід відмітити, що популярною серед науковців є і проблематика інформаційної безпеки (Д. Дубов, М. Ожеван, Т. Ісакова, А. Сапожнікова, С. Морган, С. Томпсон, Дж. Браян, А. Клімбург).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми: разом з тим визначення місця інститутів громадянського суспільства в інформаційній безпеці держави поки що є слабо дослідженим. Це і обумовлює актуальність наукових пошуків у цьому напрямку.

Сьогодні невід'ємним елементом будь-якої демократичної і правової держави є сформована і достатньо розвинута система інститутів громадянського суспільства, які беруть активну участь в суспільно-політичному житті країни. Ідеали ліберальної демократії, на які орієнтуються всі високорозвинені країни заходу, ґрунтуються на принципах підтримки постійних взаємозв'язків між державою та суспільством. В сучасній політичній науці категорія «громадянське суспільство» розглядається з трьох точок зору:

- Як недержавна сфера реалізації соціально-політичних прав та свобод вільних громадян;
- Як об'єднання вільних індивідів та асоціацій громадян, які формуються на добровільній основі з метою реалізації соціально значимих цілей та інтересів;
- Як історичну стадію розвитку суспільства, його якісну характеристику, коли поняття «громадянськості» визначається як ознака усього соціуму [4, с. 84].

Сучасні глобалізаційні процеси та високі темпи розвитку інформаційних технологій обумовили високий рівень залежності держави та суспільства від інформаційної сфери. Однак, крім суттєвих позитивів така тенденція принесла також суттєві ризики, які вплинули на стан справ у секторі інформаційної безпеки.

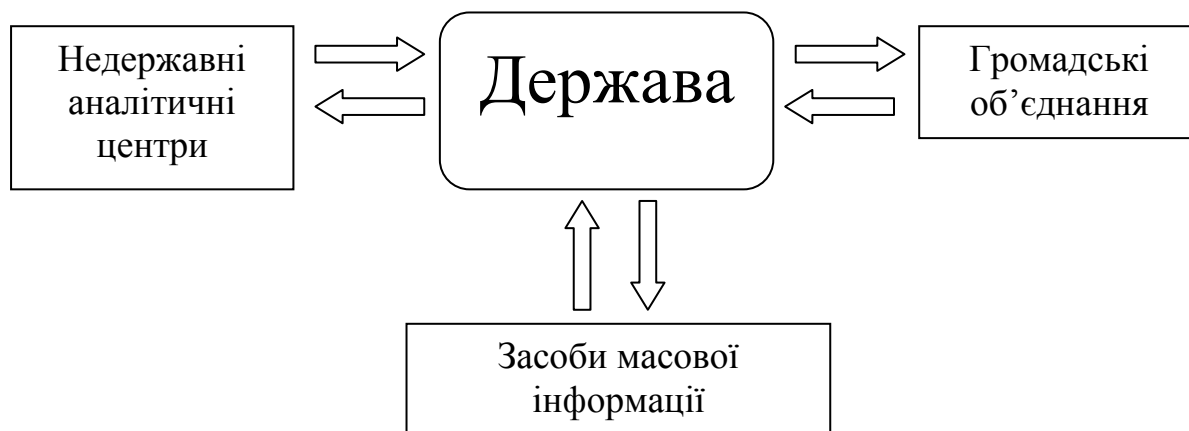
В сучасних умовах цілком очевидним видається той факт, що ресурсів влади (в особі уряду, виконавчих структур, парламенту, президента і т. д.) недостатньо для ефективного захисту інформаційного простору країни від зовнішніх та внутрішніх ризиків. Через це владні структури змушені звертатися за допомогою до громадських організацій та інститутів, які часто виступають в ролі стратегічного союзника держави. Йдеться, перш за все, про громадські організації, спілки, рухи, неурядові групи, аналітичні центри, засоби масової інформації [4, с. 84].

Саме тому, пошук ефективних методів та інструментів вдосконалення співпраці між інститутами громадянського суспільства в соціально значимих питаннях є стратегічним пріоритетом будь-якої держави. Особливо це питання є актуальним для України, яка фактично знаходиться в умовах неоголошеної війни. Підживлює значущість подібних пошуків факт того, що зовнішня агресія проти української державності відрізняється від традиційних методів військової експансії, оскільки включає в себе постійний інформаційний тиск та агресивну пропаганду [4, с. 85].

Говорячи про участь громадянського суспільства у процесі протидії інформаційним загрозам та захисту національних інтересів у даній сфері ми, безперечно, маємо на увазі конкретні недержавні інституції. Спираючись на аналіз суспільно-політичних реалій України (як і власне зарубіжної практики) можна умовно виділити три групи інститутів-суб'єктів інформаційної безпеки (див. Схему 1):

- До *першої групи* слід віднести громадські об'єднання, тобто різного роду організації, спілки, асоціації і т. д. Прикладом тут можуть слугувати ГО «Академія національної безпеки», Всеукраїнська асоціація «Інформаційна безпека та інформаційні технології», Центр військово-політичних досліджень (більш відома завдяки своєму проекту «Інформаційний опір»);
- *Другу групу* складають неурядові аналітичні центри, як позадержавні експертні та наукові установи. До них варто віднести Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова (або просто Центр Разумкова), Український інститут публічної політики, Центр політико-правових реформ;
- *Третя група* об'єднує усі недержавні засоби масової інформації, що діють на території України, а саме друковані джерела (журнали, газети), телевізійні канали, радіостанції, інтернет-ресурси. Тут можна згадати газету «Інформаційний бюлетень», інтернет-видання «Українська правда», телевізійні канали «112.ua», «Перший український інформаційний — 5 канал», «телевізійний канал 24» і т. д. [2, с. 104].

Схема 1. Взаємодія держави та не державних інституцій в контексті забезпечення інформаційної безпеки.

1.) Громадські об'єднання є найпоширенішим інститутом, який забезпечує комунікацію між владою та суспільством. В Україні, згідно частини першої, статті 1, Закону України «Про громадські об'єднання», громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Частиною другою, статті 1, відповідного закону передбачено дві основні організаційно-правові форми громадських об'єднань: громадська організація (об'єднання засновниками якого є фізичні особи) та громадська спілка (об'єднання засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами можуть бути юридичні і фізичні особи).

На загальному тлі відсутності прямих загроз зовнішньої агресії роль та місце громадських структур як організаційної основи недержавної системи забезпечення національної безпеки визначає їх реальний потенціал впливу на ситуацію у інформаційній сфері. Тобто йдеться про спроможність громадських структур вирішувати конкретні завдання у сферах захисту життя, безпеки та власності пересічних громадян, спрямовувати енергію громадян на творчу діяльність і тим самим знижувати рівень соціального напруження у суспільстві, надто у суспільстві на перехідному (кризовому) етапі його розвитку [6, с. 47].

2.) Особливу роль у забезпеченні інформаційної безпеки держави відіграють неурядові аналітичні центри або так звані «мозкові центри», «фабрики думки». Так прийнято називати публічні науково-дослідні установи, що здійснюють консультування державних структур і як правило спеціалізуються на гуманітарних науках – політики, економіки, право і т. д. Продукція таких організацій включає в себе прикладну соціально-політичну експертизу, аналітичні дослідження, оцінку та прогнозування економічних та соціокультурних наслідків політичних рішень.

Неурядовий аналітичний центр як елемент громадянського суспільства становить своєрідне ядро концентрації інтелектуального потенціалу експертів та науковців, які в змозі генерувати суспільно значущі ідеї і, за допомогою каналів зв'язку із державними інститутами, забезпечувати їх практичну реалізацію. Багато зарубіжних політологів вважають, що велика кількість цілей, які ставлять перед собою сучасні держави, зокрема в секторі безпеки, вимагають від політичного керівництва країни розширеного пошуку засобів розробки конкурентоспроможних програм для ефективного захисту національних інтересів у інформаційній сфері.

3.) В сучасних умовах мас медіа є складовим елементом інформаційного простору країни. ЗМІ здійснюють вплив на всі, без виключення, сфери життя суспільства (політику, економіку, соціокультурну сферу і т. д.). Швидкі темпи розвитку інформаційних технологій, а також утвердження цінностей постіндустріального суспільства підвищує вагу сучасних мас медіа, особливо в секторі інформаційної безпеки.

Мас медіа є, з одного боку, репрезентантами суспільно-політичних процесів, а з іншого, важелем впливу на громадську думку, оскільки є одним із основних джерел інформації. ЗМІ функціонують у якості повноцінного елемента інформаційного простору держави та суспільства і можуть зіграти двояку роль: як допомогти державі в забезпеченні інформаційної безпеки так і слугувати в якості основної інформаційної загрози. Саме тому від

скоординованих дій державних органів у сфері інформаційної політики, побудови правильного діалогу між ЗМІ, державою та суспільством залежить те яку роль в інформаційному просторі вони будуть грати [3, с. 85].

Варто також розглянути основні механізми взаємодії між державою і суспільством в сфері забезпечення інформаційної безпеки з трьох ракурсів.

1. Інституційний вимір. Перш за все, комунікативні зв'язки між владою і суспільством будуються через використання консультативних органів-посередників (наприклад громадських рад), які створюються при державних структурах і виконують роль своєрідного «інформаційного мосту».

2. Нормативно-правовий вимір. Шляхом прийняття необхідних законів, директив, а також укладення договорів влада має можливість залучати громадські організації та об'єднання до реалізації політики безпеки в інформаційній сфері. Даний принцип безпосередньо залежить від попереднього, так як без інституційної основи реалізація правових норм у відносинах влади і суспільства неможливо.

3. Практичний вимір. Кінцевою стадією співпраці між владою та суспільстві в інформаційній сфері є реалізація спільних проектів та ініціатив, прийняття необхідних рішень і активна діяльність в суспільно-політичній практиці [1, с. 21].

Висновки. Отже, в сучасних умовах високий рівень взаємодії між державними структурами та інститутами громадянського суспільства є незмінним атрибутом розвинутої демократичної правової держави. Особливо важливою така співпраця є в секторі інформаційної безпеки. Можна умовно виділяти три групи інституцій, які виступають у ролі суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки: громадські об'єднання, неурядові аналітичні центри, засоби масової інформації. Співпраця між ними та державними структурами відбувається у трьох основних вимірах: інституційному, нормативно-правовому та практичному.

Література:

1. Головка А. А. Власть и общество в борьбе с внешними информационными угрозами / Анатолий Анатолійович Головка // «Актуальные проблемы современной науки» (Москва-Астана-Харків-Відень, 28 червня 2016). – Международный научный центр, 2016. – С. 20-22
2. Головка А. А. Громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення інформаційної безпеки України / Анатолий Анатолійович Головка // «Україна в процессах глобального інформаційного обміну» (м. Львів, 26-27 травня 2016р.). – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. –С. 103-105
3. Головка А. А. Діяльність сучасних ЗМІ в контексті інформаційної безпеки України / Анатолий Анатолійович Головка // «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Ужгород, 08-09 квітня 2016 р.). – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 85-87
4. Головка А. А. Сучасні реалії взаємодії між державою та громадянським суспільством в Україні / Анатолий Анатолійович Головка // «Актуальные научные исследования в современном мире» (м. Переяслав-Хмельницький 26-27 червня 2016). – Переяслав-Хмельницький: «iScience», 2016. – С. 84-87
5. Закон України «Про громадські об'єднання» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-портал Верховної ради України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
6. Корнієвський О. А. Громадські об'єднання як суб'єкт політики національної безпеки: постановка проблеми / Олександр Анатолійович Корнієвський // Стратегічні пріоритети. – №1(10). – 2009. – С. 43-50
7. Г. Почепцов. Сучасні інформаційні війни // Г. Г. Почепцов. Київ: Києво-Могилянська академія. – 2015. – 495 с.
8. Степаненко В.П. Конфігурація панування та спротиву в контексті інституціональних особливостей розвитку громадянського суспільства в Україні//Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну : міжнар. наук.-практ. конф. з соціології, 26-27 лист. 2015 р. – К. : Університет Київська політехніка. – С. 88-91

ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Дахно О. Ю.

Аспірант Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України

У статті на основі аналізу наукових підходів до трактувань понять «державна територія», «територіальне верховенство», «державний суверенітет» розкривається сутність територіальної цілісності держави як іманентної компоненти національної безпеки.

Задля належного захисту й нейтралізації загроз суверенітету та цілісності території держави обґрунтовується доцільність вироблення державної політики забезпечення територіальної цілісності.

В статье на основе анализа научных подходов к трактовке понятий «государственная территория», «территориальное верховенство», «государственный суверенитет» раскрывается сущность территориальной целостности государства как имманентной компоненты национальной безопасности.

Для надлежащей защиты и нейтрализации угроз суверенитету и целостности территории государства обосновывается целесообразность выработки государственной политики обеспечения территориальной целостности.

This article analyzes the scientific approaches to interpretations of the concepts of «national territory», «territorial supremacy», «state sovereignty». Territorial integrity is analyzed as an inherent component of national security.

The article substantiates the advisability of public policy to ensure the territorial integrity for the proper protection and neutralize threats to the sovereignty and territorial integrity of the state.

Ключові слова: територіальна цілісність держави, національна безпека, суверенітет.

Постановка проблеми. Значні геополітичні й соціально-економічні зміни, які сьогодні відбуваються в Україні та світі, зумовлюють кардинальне оновлення політики національної безпеки держави та її наукове осмислення. Здавалось би, в епоху постмодерну з її інтеграційними тенденціями та приматом права у міжнародних зносинах стратегічний контекст безпекового дискурсу мав еволюціонувати у напрямку пошуку таких форм співіснування соціально-політичних систем та їх конвергенції, що обумовлені процесами глобалізації. Натомість російська агресія проти Української держави, яка порушила світовий правопорядок та продовжує загрожувати глобальній безпеці, змусила зосередитись на вирішенні «традиційних» питань безпекової політики, зокрема, на забезпеченні територіальної цілісності та захисті державного суверенітету.

З огляду на зазначене, **актуальність теми статті** обумовлена необхідністю наукового осмислення сутності територіальної цілісності держави в сучасних умовах, пошуку належних механізмів забезпечення територіальної цілісності й непорушності кордонів Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика з'ясування сутності територіальної цілісності, а також пошуків механізмів забезпечення національної безпеки держави відображені у наукових працях таких вчених, як В.Горбулін, О.Литвиненко, М.Палієнко, М.Розумний, Б.Парахонський, С.Пирожков, А.Качинський, Г.Яворська, В.Ліпкан, В.Тацій, Д.Зоренко, М.Буроменський, І.Куян та ін. Водночас сучасний контекст державної політики національної безпеки вимагає комплексного дослідження принципу територіальної цілісності держави в контексті забезпечення національних інтересів, вироблення дієвих механізмів захисту цілісності державної території. Саме у вирішенні цього наукового завдання й полягає теоретичне та прикладне значення даного дослідження.

Метою статті є визначення сутності територіальної цілісності як «центрального» об'єкта й іманентної компоненти національної безпеки, а також виявлення закономірностей та специфічних особливостей забезпечення територіальної цілісності й непорушності кордонів держави.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» територіальна цілісність і недоторканність, суверенітет та конституційний лад держави є об'єктами національної безпеки [1]. А пріоритетами національних інтересів є захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України. Окрім того, запобігання втручання у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав є одним із основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України [1], а згідно із Стратегією національної безпеки України стратегічним завданням політики національної безпеки є відновлення територіальної цілісності України та цілісності демократичних інститутів на всій її території [2].

Для з'ясування сутності територіальної цілісності держави як об'єкта національної безпеки та з метою вироблення належних механізмів забезпечення територіальної цілісності Української держави варто з'ясувати зміст таких понять, як «територія держави», «територіальне верховенство», «суверенітет», «національна юрисдикція».

Безумовно, територія постає однією із основних ознак держави та найважливішим елементом пізнання сутності держави як форми політичної організації суспільства, фундаментом побудови системи органів державної влади та місцевого самоврядування, що спрямований на успішне вирішення проблем раціональної організації держави [3, с. 5-10]. Територія є атрибутом та складовою державної організації. Компетенція держави щодо її території визначається, насамперед, поняттями суверенітету, юрисдикції та територіального верховенства.

Поняття «територія» сформувалось історично в тісному зв'язку з такими категоріями, як держава та нація. Французький державознавець Л.Дюгі зазначав, що «колективність може бути державою тільки тоді, коли вона осіла на території з визначеними межами. Без цього немає держави. Може існувати ціла соціальна група, в ній може виникнути навіть політична влада, але ця колективність, дійшовши навіть до політичної диференціації, не складає і не може становити держави» [4, с. 128]. Держава, таким чином, передбачає територію як частину державної організації. Іншими словами, територія як частина земного простору є необхідною умовою існування держави, матеріальною основою життя організованого в державу суспільства [5, с. 113]. Формат існування будь-якої держави (як «нація» та «територія») дозволяє зробити висновок про те, що захист нації та її території і є забезпечення національної безпеки.

Таким чином, державна територія – це різновид території, що перебуває під суверенітетом певної держави, яка здійснює в її межах своє територіальне верховенство. Суттєвою ознакою територіального верховенства держави є принцип невідчужуваності державної території.

Суверенітет є не тільки історичною категорією, а й характеризує політико-юридичну природу державного владарювання, є тим необхідним критерієм, який дає можливість відрізнити державу від інших публічно-правових організацій, відмежувати сферу владарювання кожної держави як суб'єкта суверенної влади в межах своєї території від сфери влади інших держав [6, с. 566]. Суверенітет, передусім, є юридичним означенням статусу держави, тоді як юрисдикція держави характеризує конкретні аспекти цього статусу – відповідні права, привілеї й компетенцію. До компетенції держави належить право щодо внутрішньої організації та розпорядження територією.

Крім того, до основних характеристик території держави варто віднести наявність або відсутність небезпеки (безпеки). Безпека (захищеність) території є умовою існування й розвитку держави. Прагнення людства до безпеки й сприяло виникненню держави, метою та призначенням якої постає безпека нації. Саме безпеку І.Бентам окреслив головним призначенням законів. «Безпека – зазначав І.Бентам, – є основою життя, існування, достатку, щастя, – від неї все залежить». Доцільно зазначити, що засновник утилітаризму розглядав безпеку переважно в цивільному аспекті [7, с. 335-369].

Проте, забезпечення безпеки передбачає активну діяльність держави. Безпека території постає як система просторової безпеки (чи територіальної цілісності), політико-правової, соціокультурної, соціально-економічної тощо складових безпеки території [8]. Політико-правова безпека території держави є здійснення державою своєї юрисдикції на всій її території, а також нейтралізація будь-яких загроз суверенітету держави. Насильницька зміна статусу державної території означає посягання на суверенітет держави й свідчить про втручання у внутрішні справи ззовні. Посягання на політико-правову безпеку території держави може здійснюватися або шляхом окупації території та встановлення на ній політичного режиму іншої держави, або шляхом підготовки й реалізації державного перевороту зі зміною політико-правового режиму території.

В сучасній науці існує низка теорій походження політико-правового режиму державної території. Безумовно, доктринальне обґрунтування природи території держави залежить від конкретної історичної епохи. Основними теоретичними підходами до розуміння державної території є: об'єктна теорія, яка розглядала державну територію як об'єкт власності держави; просторова теорія, що трактує територію як межі реалізації владарювання, територіального верховенства й суверенітету держави; теорія компетенції; теорія міжнародної власності, яка трактує територію як об'єкт міжнародно-правової власності держави.

В науковому дискурсі домінує позиція, що окреслені теорії в сучасний період не відповідають чинному міжнародному праву, оскільки передбачають розпорядження державною територією як річчю, насильницьке захоплення чужої території, поширення суверенітету однієї держави на територію іншої, застосування до державної території інститутів приватного права тощо. Однак, сучасні події, насамперед, зовнішня агресія в Україні дозволяють переглянути дану позицію й реанімувати окремі положення даних теоретичних конструкцій.

В сучасний період варто враховувати наявні доктринальні положення, зокрема, науковий доробок С. Бабуріна [9, с. 258-260]: територія держави об'єктивно виступає як простір самовизначення народу, у межах якого держава здійснює свій суверенітет; територія держави є не тільки простором його існування, а й основним утіленням уявлень народу про свою державу; територія держави є матеріальне вираження верховенства й незалежності її народу; сучасні особливі політико-правові режими державної території різняться рівнем забезпечення громадянських прав й свобод, постаючи як захист суспільства в період зовнішньої або внутрішньої небезпеки; в питаннях розпорядження своєю територією держава обмежена інтересами свого народу, який тільки й правомочний приймати остаточне рішення; захист національних інтересів держав на ближніх та дальніх підступах до кордонів їхніх територій залишиться сенсом зовнішньополітичної діяльності всіх держав світу, умовою балансу різноспрямованих сил у міжнародних відносинах.

Отже, територія держави постає як частина земної кулі, простір національного самовизначення й самоутвердження, в межах якого держава здійснює свій суверенітет. Територіальне верховенство, будучи складовою частиною «державного суверенітету», забезпечує територіальну цілісність й недоторканність кордонів, є правом кожної незалежної держави [10].

Необхідною умовою та ознакою самоврядності спільноти й становлення нації є збереження територіальної цілісності держави й забезпечення недоторканності державної території. Цілісність, як інтегративна якість соціальних систем, притаманна лише суверенній державі, суверенній політичній владі. Поняття «цілісність» передбачає стан внутрішньої єдності об'єкта (єдине ціле), його відносну автономність й незалежність від навколишнього середовища, а «недоторканний» означає такий стан, якого закон охороняє від посягань з боку кого-небудь або такий стан, якого не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість тощо [11, с. 1587]. Варто також зауважити, що під час конференції в Сан-Франциско при розробці Статуту ООН поняття «цілісність» та «недоторканність» території держав не розмежовувалися. Деякі її учасники вживали слово *integrity* (цілісність, недоторканність), а інші – *inviolability* (недоторканність, непорушність), надаючи їм одне і те ж значення [12, р. 560–562].

Територіальна цілісність та недоторканність є двома аспектами одного і того ж принципу. Територіальна цілісність означає заборону насильницького розчленування території будь-якої держави та її анексію. Територіальна недоторканність означає, що держави зобов'язані утримуватися в їх міжнародних відносинах від будь-яких посягань на територію інших держав, від порушення їх меж. Як зазначає Л.І. Волова, дотримання вимоги недоторканності державної території є умовою збереження її цілісності. Різниця полягає в тому, що при порушенні недоторканності території не завжди переслідуються мета відторгнути її частину [13, с. 30-31]. Таким чином, цілісність характеризує стан державної території точки зору його просторових параметрів (єдність та неподільність), а недоторканність – стан того самого об'єкта з точки зору зовнішніх умов, відсутності будь-яких посягань, які заподіюють шкоду єдності й неподільності території.

Територіальна цілісність, будучи основним принципом суверенітету незалежних держав, передбачає повноправну владу держави над всією територією. Суверенітет та безпека – невід'ємні умови існування будь-якої держави та виконання нею своїх функцій, як на власній території, так й на міжнародній арені. Здійснення державою на своїй території суверенної влади зобов'язує усіх держав дотримуватися принципу цілісності й недоторканності її території.

Недоторканність цілісності території держави, а також непорушність її кордонів гарантується низкою міжнародно-правових актів. Так, Статут ООН передбачає, що «усі

Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [14]. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй передбачає, що «кожна держава зобов'язана утримуватися в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і яким-небудь іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй» [15]. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі визначає, що: «держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями й принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці» [16].

Принцип територіальної цілісності держав безпосередньо пов'язаний з принципом самовизначення народів. У міжнародному праві закладено, на перший погляд, протиріччя між суверенним правом держави забезпечувати свою територіальну цілісність й правом народів на самовизначення, реалізація якого може призвести до територіальної дезінтеграції.

Однак доцільно зауважити, що відповідно до положень Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, «ніщо не повинно тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які призводили б до розчленування, до часткового або повного порушення територіальної цілісності чи політичної єдності суверенних й незалежних держав, які дотримуються у своїх діях принципу рівноправності та самовизначення народів – і, внаслідок цього, мають уряд, що представляє увесь народ, який проживає на даній території». За умови дотримання принципу рівноправності етнічних груп, надання їм деякого автономного статусу, створення можливостей для формування власних представницьких органів й локальних урядів певними етнічними групами, забезпечення національно-культурних потреб представників різних етнічних груп принцип територіальної цілісності є домінуючим над принципом самовизначення [17].

Безперечно, захист територіальної цілісності перебуває у тісному зв'язку із забезпеченням національної безпеки й захистом національних інтересів, постаючи їх стратегічними пріоритетами. Як справедливо зазначає О.Лісничук, «поняття «територіальна цілісність» претендує на позначення своєрідного просторового бекграунду, одного із головних компонентів, що визначають саму можливість провадити дискусії зі статусом національних інтересів України» [18, с. 66].

За класичним визначенням «національна безпека (безпека нації) – це захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави та довкілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечує сталий і поступальний розвиток країни» [19, с. 25]. Основними об'єктами національної безпеки в сучасних умовах постають суверенітет й територіальна цілісність держави. Забезпечення територіальної цілісності держави є одним з основних завдань у сфері забезпечення національної безпеки та головним національним інтересом. Без забезпечення безпеки цих об'єктів є неможливим забезпечення інших національних пріоритетів – політичних, соціальних й економічних перетворень для створення безпечних умов реалізації конституційних прав та свобод, забезпечення сталого розвитку держави. Лише будучи упевненим в недоторканності своїх кордонів, а також при відсутності впливу на рішення держави будь-яких інших суб'єктів, можливо створити умови для стабільності та економічного зростання на своїй території.

Тому, дотримання принципу територіальної цілісності в сучасних міждержавних відносинах набуває особливого значення з огляду на його тісний зв'язок із забезпеченням безпеки держави, гарантією захисту від зовнішніх впливів й насильницької зміни її кордонів. У зв'язку з цим національна безпека постає як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави у всіх сферах їх функціонування від внутрішніх та зовнішніх небезпек й загроз, та характеризує який стан країни, за якого забезпечується її цілісність та внутрішня стабільність, її прогресивний розвиток, а також здатність виступати в якості самостійного суб'єкта міжнародних зносин.

Забезпечення територіальної цілісності держави, як і захист життєво важливих інтересів держави загалом, потребує прийняття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, військових та інших заходів у внутрішньодержавному та міжнародному вимірах. Крім того, в умовах виникнення нових загроз національній та міжнародній безпеці захист територіальної цілісності держави за допомогою інструментів міжнародного права (та їх удосконалення) набуває на сьогодні особливого значення.

За таких умов, формування й реалізація комплексної державної політики забезпечення територіальної цілісності постає необхідною умовою належного захисту суверенітету та цілісності державної території.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В умовах кризи світового порядку, передусім, російської агресії проти України виникає деяка доцільність у відновленні й розвитку окремих положень теорій щодо державної території. Територіальна цілісність як якісна характеристика держави проявляється в єдності території, на яку поширюється суверенітет держави, та в здатності держави зберігати свою територію в межах кордонів, встановлених відповідно до міжнародного права, протидіяти зовнішнім й внутрішнім загрозам, спрямованим на зміну державної території. Забезпечення цілісності та недоторканності державної території має досягатися цілісною державною політикою як системою економічних, політичних, організаційних тощо заходів, спрямованих на подолання загроз життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави. Від цілісності державної території безпосередньо залежить незалежність держави та стійкість її розвитку.

Література:

1. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – ст. 351.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
3. Балагурова Н. Н. Государство как территориальная система / Н.Н. Балагурова // Вест. Челяб. гос. ун-та. Право. – 2007. – № 12 (90). – Выпуск 13. – С. 5-10.
4. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства: Перевод с французского / Дюги Л. ; Пер. : В. Краснокутский, Б. Сыромятников, А. Яценко ; Предисл. : Л. Дюги, П. Новгородцев. – М. : Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1908.
5. Курс международного права: Понятие и сущность современного международного права. В 6-ти томах. Т. 3 / Бараташвили Д.И., Бахов А.С., Кожевников Ф.И., Левин Д.Б., и др. – М. : Наука, 1967.
6. Палиенко Н.И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение / Н.И. Палиенко, Приват-доцент Демидовского Юридического Лицея. – Ярославль : Типография Губернского Правления, 1903.
7. Бентам И. Избранные сочинения Иеремии Бентама. – Т. 1.
8. Бабурин С.Н. Территория государства (правовые проблемы): Дис. ... доктора юрид. наук. – М., 1998.
9. Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С.Н. Бабурин. – М., 1997.
10. Нуриева И. Т. Территориальная целостность государства и право народов и наций на самоопределение // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: сб. ст. по матер. XXIV междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск : СибАК, 2013.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
12. Documents of the United Nations Conference on International Organization. – San Francisco, 1945. – Vol. VI.
13. Волова Л.И. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве / Л.И. Волова. – Издат. Ростовского ун-та, 1981. – 192 с.
14. Статут ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
15. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
16. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
17. Оцінка аргументації Російської Федерації щодо приєднання Автономної Республіки Крим. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1751/>.
18. Лісничук О. «Територіальна цілісність» у дискурсі національних інтересів України / Олесь Лісничук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних

досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2009. – Вип. 44 : Курасівські читання – 2009. Політичний простір України : регіональні виміри. – С. 65-72.

19. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ»», – 2007. – 592 с.

УДК 328.34

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Колюх В. В.

доктор політичних наук,

доцент кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Попередньо схвалений Верховною Радою України 31 серпня 2015 року законопроект “Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)” аналізується на предмет установлення ним інститутів політичної відповідальності як систем конституційних норм, що передбачають настання негативних наслідків для суб’єктів політики у разі неналежного здійснення ними законодавчо визначених функцій і повноважень. Виокремлюються й аналізуються інститути політичної відповідальності органів місцевого самоврядування перед префектами, Президентом і Верховною Радою України, префектів – перед Президентом і Кабінетом Міністрів України.

Предварительно одобренный Верховной Радой Украины 31 августа 2015 года законопроект «О внесении изменений в Конституцию Украины (относительно децентрализации власти)» анализируется на предмет установления им институтов политической ответственности как систем конституционных норм, предусматривающих наступление отрицательных последствий для субъектов политики в случае ненадлежащего осуществления ими законодательно определенных функций и полномочий. Выделяются и анализируются институты политической ответственности органов местного самоуправления перед префектами, Президентом и Верховной Радой Украины, префектов – перед Президентом и Кабинетом Министров Украины.

The draft law "On Amendments to the Constitution of Ukraine (on decentralization of power)", previously adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on August 31, 2015, is analyzed in terms of setting basis for institutes of political responsibility as a system of constitutional norms which provide negative consequences for political subjects in case of improper implementation of their legally defined functions and powers. It is to define and analyze institutions of political responsibility of local governments to prefects, the President and the Verkhovna Rada of Ukraine, and prefects – to the President and the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Ключові слова: політична відповідальність, інститут політичної відповідальності, децентралізація влади, префект.

Початок нинішньої конституційної реформи в Україні (внесення змін до Конституції України) покладено Указом Президента України П. Порошенка “Про Конституційну Комісію” від 3 березня 2015 року № 119/2015 [1]. Указом утворено Конституційну Комісію як спеціальний допоміжний орган при Президентові України “З метою напрацювання узгоджених пропозицій щодо змін до Конституції України...”. Згідно із затвердженим указом Положенням про Конституційну Комісію до її основних завдань належать, зокрема, “напрацювання узгоджених пропозицій щодо проведення конституційної реформи в Україні” та “підготовка за результатами широкого громадського та професійного обговорення законопроектів (законопроектів) щодо внесення змін до Конституції України” (п.3).

Своє бачення конституційної реформи Президент України П. Порошенко виклав у виступі на першому засіданні Конституційної Комісії 6 квітня 2015 року [2]. Він виокремив три пріоритети конституційних змін: децентралізацію; удосконалення конституційних засад правосуддя; удосконалення конституційного регулювання прав, свобод і обов’язків людини та громадянина.

Конституційна Комісія підготувала законопроект щодо децентралізації влади (щоправда, без його “широкого громадського та професійного обговорення”). Президент України П. Порошенко законопроект “Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)” подав на розгляд до Верховної Ради України 1 липня 2015 року [3]. Верховна Рада України після одержання висновку Конституційного Суду України щодо

відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України попередньо схвалила його 31 серпня 2015 року.

Під децентралізацією у політичній і політико-правовій науках розуміють передання вирішення різних питань соціального управління від центральних до територіальних органів державної влади (адміністративно-територіальних одиниць, суб'єктів федерації, автономних утворень) та органів місцевого самоврядування: "Децентралізація – передання вирішення різних питань від центральних органів державної влади у відання органів влади суб'єктів федерації, регіональних утворень або органів місцевого самоврядування" [4, с.124].

Головною особливістю здійснюваної в Україні децентралізації влади є те, що її базовим рівнем визнано адміністративно-територіальні одиниці не вищого (області), а нижчого (населені пункти та їх добровільні об'єднання в територіальні громади) рівня, яким передаються додаткові (до наявних) функції і повноваження, а також значні фінансові ресурси щодо їх здійснення (у тому числі за рахунок загальнодержавних податків).

З розширенням функцій і повноважень місцевого самоврядування зростає і відповідальність органів місцевого самоврядування за їх здійснення. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати законопроект "Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)" на предмет наявності в ньому інститутів політичної відповідальності, що є найважливішими елементами механізму стримувань і противаг в системі поділу державної влади та розподілу функцій і повноважень зі здійснення публічної влади між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, значною мірою впливають на стабільність та ефективність функціонування влади.

У філософсько-соціологічному розумінні сутність соціальної відповідальності як відповідальності в суспільстві полягає у відповідності поведінки індивідів та їх груп вимогам щодо них з боку інших людей [5, с.87]. Основними такими вимогами виступають соціальні норми – моральні, релігійні, правові та ін. Відповідно до характеру соціальних норм виокремлюють моральну, релігійну, правову та інші види соціальної відповідальності. Залежно від сфери суспільних відносин та об'єктів, з приводу яких вони складаються, розрізняють економічну, соціальну (у вузькому сенсі), політичну та соціокультурну відповідальність.

Головним об'єктом політичних відносин є публічна влада, тому політична відповідальність визначається як "вид соціальної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади" [6, с.29]. Оскільки основними такими вимогами є моральні і правові норми, то розрізняють, відповідно, морально-політичну і політико-правову відповідальність. Морально-політична відповідальність – це відповідальна поведінка суб'єктів політики як ставлення до виконання громадських обов'язків. Настання морально-політичної відповідальності відбувається у формі громадського осуду поведінки її суб'єкта, але не передбачає застосування щодо нього яких-небудь формалізованих санкцій. Політико-правова відповідальність, навпаки, передбачає застосування щодо її суб'єкта формалізованих – юридичних санкцій, які можуть мати кримінальний, адміністративний, дисциплінарний чи конституційний характер [6, с.29-30].

Оскільки політичні відносини в суспільстві регулюються правовими нормами, що містяться в конституції та інших джерелах конституційного права, то політична відповідальність є передусім конституційно-правовою відповідальністю – її суб'єкти, підстави настання та застосовувані щодо них санкції визначаються конституцією та іншими джерелами конституційного права. Суб'єктами політичної (конституційно-правової) відповідальності виступають органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи таких органів, депутати представницьких установ, політичні партії та інші суб'єкти політики. Підставами для настання їх політичної відповідальності є невиконання або неналежне виконання ними законодавчо визначених функцій і повноважень, що тягне за собою застосування щодо них передбачених законодавством санкцій. Такими санкціями можуть бути: скасування або зупинення дії правового акта органу державної влади чи органу місцевого самоврядування; дострокове припинення повноважень (розпуск) представницького органу; відставка органу державної влади чи відсторонення посадової особи від посади; припинення дії депутатського мандата, заборона політичної партії чи громадської організації тощо.

Визначення суб'єктів політичної відповідальності, підстав та наслідків її настання здійснюється не однією правовою нормою, а системою таких норм. У правознавстві системи правових норм, що регулюють певні групи однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин, називають правовими інститутами. Відповідно, системи правових норм щодо політичної відповідальності можна визначати як інститути політичної відповідальності. Г. Малкіна, яка вперше в українській політико-правовій літературі ввела поняття "інститут

політичної відповідальності”, визначає його як “систему політико-правових норм, яка передбачає настання негативних наслідків для суб’єкта політики у разі неналежного здійснення ним законодавчо визначених функцій і повноважень” [6, с.39].

З огляду на зазначене про політичну відповідальність та її інститути виокремимо та проаналізуємо такі інститути в законопроекті “Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)” [3].

Це, по-перше, інститут політичної відповідальності органів місцевого самоврядування перед префектом як посадовою особою в системі виконавчої влади. Підставою настання такої відповідальності є невідповідність актів місцевого самоврядування Конституції чи законам України, а наслідком (санкцією) - зупинення префектом дії актів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України з одночасним зверненням до суду. Наведемо відповідні положення законопроекту:

“Виконавчу владу в районах і областях, у Києві та Севастополі здійснюють префекти...

Префекта призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету Міністрів України Президент України” (ч.1,3 ст.118);

“Префект на відповідній території:

1) здійснює нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування;

2) координує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та здійснює нагляд за додержанням ними Конституції і законів України;

3) забезпечує виконання державних програм;

4) спрямовує і організовує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечує їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації;

5) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Префект на підставі і в порядку, що визначені законом, видає акти, які є обов’язковими на відповідній території” (ч.1,2 ст.119);

“Територіальні громади, голови громад, органи місцевого самоврядування відповідно до закону ухвалюють акти місцевого самоврядування, які є обов’язковими до виконання на відповідній території.

Дію актів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняє префект з одночасним зверненням до суду” (ч.1,2 ст.144).

По-друге, інститут політичної відповідальності префекта перед Президентом України і перед Кабінетом Міністрів України”: “Префект під час здійснення своїх повноважень відповідальний перед Президентом України, підзвітний та підконтрольний Кабінетові Міністрів України” (ч.5 ст.118). Настання відповідальності префектів перед Президентом України і перед Кабінетом Міністрів України відбувається у формі скасування главою держави чи урядом актів префектів: “Акти префектів, видані на здійснення повноважень, визначених пунктами 1,4 частини першої цієї статті (статті 119. – В.К.), можуть бути скасовані Президентом України, а видані на здійснення повноважень, визначених пунктами 2,3 частини першої цієї статті, - Кабінетом Міністрів України. Акти префектів, видані на здійснення повноважень, визначених пунктом 5 частини першої цієї статті, скасовуються Президентом України, а у визначених законом випадках – Кабінетом Міністрів України” (ч.3 ст.119). Підстави скасування актів префектів Президентом України чи Кабінетом Міністрів України законопроектом не визначаються.

По-третє, інститут політичної відповідальності органів місцевого самоврядування перед Президентом України і Верховною Радою України. Підставою настання такої відповідальності є ухвалення органом місцевого самоврядування акта, що не відповідає Конституції України, створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці. Настання відповідальності відбувається у формі зупинення Президентом України дії відповідного акта з одночасним зверненням до Конституційного Суду України з можливим подальшим скасуванням Президентом України такого акта, зупинення Президентом України повноважень органу місцевого самоврядування з можливим подальшим припиненням Верховною Радою України його повноважень:

“У разі ухвалення головою громади, радою громади, районною, обласною радою акта, що не відповідає Конституції України, створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці, Президент України зупиняє дію відповідного акта з одночасним зверненням до Конституційного Суду України, тимчасово зупиняє повноваження голови громади, складу ради громади, районної, обласної ради та призначає тимчасового державного уповноваженого. Тимчасовий державний уповноважений спрямовує та організовує діяльність відповідних виконавчих органів місцевого самоврядування громади, виконавчого комітету районної, обласної ради.

Конституційний Суд України розглядає таке звернення Президента України невідкладно.

У разі визнання Конституційним Судом України акта голови громади, ради громади, районної, обласної ради таким, що відповідає Конституції України, Президент України скасовує акт, виданий відповідно до частини третьої цієї статті.

У разі визнання Конституційним Судом України акта голови громади, ради громади, районної, обласної ради таким, що не відповідає Конституції України, Верховна Рада України за поданням Президента України достроково припиняє повноваження голови громади, ради громади, районної, обласної ради та призначає позачергові вибори у визначеному законом порядку” (ч.3-6 ст.144).

Встановлення інституту політичної відповідальності органів місцевого самоврядування перед Президентом України у такій формі означає значне розширення конституційних можливостей глави держави щодо впливу на місцеве самоврядування і водночас – звуження автономії останнього щодо держави.

Чинні норми Конституції і законів України не передбачають відповідальності органів місцевого самоврядування перед президентом України, а встановлюють відповідальність місцевих рад і сільських, селищних, міських голів тільки перед Верховною Радою України. Згідно із Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 року [7]:

“1. Органи та посадові особи місцевого самоврядування несуть відповідальність у разі порушення ними Конституції або законів України” (ч.1 ст.76).

“1. Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках: 1) якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, цього та інших законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом; 2) якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені цим Законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її відання... 4. За наявності підстав, передбачених частиною першою цієї статті, рішення суду про визнання актів ради незаконними, висновків відповідного комітету Верховної Ради Верховна Рада України може призначити позачергові вибори сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради (і тим самим достроково припинити повноваження ради. – В.К.). Питання про призначення Верховною Радою України позачергових виборів сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради може порушуватись перед Верховною Радою України сільським, селищним, міським головою, головою обласної, Київської, Севастопольської міської державної адміністрації” (ч.1,4 ст.78) (Президент України, отже, повноваження щодо порушення перед Верховною Радою України питання про призначення нею позачергових виборів місцевої ради не має).

“2. Повноваження сільського, селищного, міського голови можуть бути також достроково припинені, якщо він порушує Конституцію або закони України, права і свободи громадян, не забезпечує здійснення наданих йому повноважень... 5. За наявності рішень суду про визнання розпоряджень чи дій сільського, селищного, міського голови незаконними, висновків відповідного комітету Верховної Ради Верховна Рада України може призначити позачергові вибори сільського, селищного, міського голови (і тим самим достроково припинити повноваження чинного голови. – В.К.). Питання про призначення Верховною Радою України позачергових виборів сільського, селищного, міського голови може порушуватись перед Верховною Радою України відповідною сільською, селищною, міською радою, головою обласної, Київської, Севастопольської міської державної адміністрації” (ч.2,5 ст.79) (Президент України, знову ж таки, повноваження щодо порушення перед Верховною Радою України питання про призначення нею позачергових виборів сільського, селищного, міського голови не має).

Право глави держави зупиняти чи достроково припиняти повноваження органу місцевого самоврядування в конституціях демократичних держав передбачається рідко, а якщо й трапляється, то його реалізація ускладнюється додатковими умовами. Як приклад наведемо відповідні положення Конституції Італії 1947 року [8]:

“Обласна рада може бути розпущена, якщо вона вчиняє дії, що суперечать Конституції, або серйозні порушення закону або не виконує пропозиції Уряду усунути джунту (виконавчий орган ради. – В.К.) або її Голову, які вчинили аналогічні дії або порушення.

Вона може бути розпущена, якщо внаслідок відставок або неможливості утворити більшість вона не у змозі функціонувати.

Вона може бути розпущена також з міркувань національної безпеки.

Розпуск приписується мотивованим декретом Президента Республіки після того, як буде заслухана комісія депутатів і сенаторів з обласних питань, утворювана відповідно до правил, установлених законом Республіки.

Декретом про розпуск призначається комісія із трьох громадян, які мають право бути обраними до обласної ради, яка призначає вибори у трьохмісячний строк і займається звичайною адміністративною діяльністю, що входить до компетенції джунти, та приймає рішення, які не можна відкласти і які повинні бути подані на затвердження нової ради” (ст.126).

Правом розпуску рад комун, провінцій і столичних міст, які також (як і області) є автономними утвореннями із власним статутом, повноваженнями і функціями, Президент Італії Конституцією не наділяється.

Законопроект “Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)”, отже, запроваджує інститут політичної відповідальності органів місцевого самоврядування перед Президентом України і значно розширює конституційні можливості його впливу – як безпосередньо, так і через призначуваних ним префектів – на органи місцевого самоврядування, що суперечить самій ідеї децентралізації влади.

Ще одним недоліком законопроекту є те, що, запроваджуючи інститут політичної відповідальності органів місцевого самоврядування перед відповідними префектами, які можуть зупиняти дію їх актів з одночасним зверненням до суду, законопроект не передбачає конституційних засобів впливу органів місцевого самоврядування на самих префектів, політичної відповідальності префектів перед відповідними місцевими радами, тоді як чинні норми Конституції України передбачають відповідальність голів місцевих державних адміністрацій перед відповідними місцевими радами:

“Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації” (ч.9,10 ст.118) [9].

Нічого подібного стосовно префектів законопроект “Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)” не передбачає, що в разі його остаточного прийняття означатиме розбалансування повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади в системі місцевої влади.

Література:

1. Указ Президента України “Про Конституційну Комісію” від 3 березня 2015 року № 119/2015. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/19212.html>
2. Виступ Президента України на першому засіданні Конституційної Комісії. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/32618.html>
3. Проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)”. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812
4. Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. : В. І. Шинкарук (голова редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. - К. : Абрис, 2002. – 742 с.
6. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. – 326 с.
7. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 24. – Ст.170.
8. Конституция Итальянской Республики // Конституции зарубежных государств : учебное пособие / сост. В. В. Маклаков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2003. – 624 с.
9. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К. : Парламентське видавництво, 2006. – 160 с.

ОПТИМІЗАЦІЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ У КОНТЕКСТІ СТАБІЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Олексенко В. О.

Інститут стратегічних досліджень

Розкрито аспекти оптимізації моделі виборчої системи як головного чинника формування вищої державної влади та стабілізації політичної системи України. У теоретичній і практичній площинах та спираючись на досвід, отриманий з моменту проголошення незалежності, проаналізовані сильні та слабкі сторони пропорційної, мажоритарної і змішаної моделей виборчих систем; визначені оптимальні системи з урахуванням електоральної та нормативно-правової специфіки українського політичного простору з градацією на найближчу та довгострокову перспективи.

Раскрыты аспекты оптимизации модели избирательной системы как главного фактора формирования высшей государственной власти и стабилизации политической системы Украины. В теоретическом и практическом измерениях и опираясь на опыт, полученный с момента провозглашения независимости, проанализированы сильные и слабые стороны пропорциональной, мажоритарной и смешанной моделей избирательных систем; определены оптимальные системы с учетом электоральной и нормативно-правовой специфики украинского политического пространства с градацией на ближайшую и долгосрочную перспективы.

The article discloses voting system optimization as a key factor of designing the supreme state power and Ukrainian political system stabilization. Flaws and advantages of proportional representation system, majority rule system and mixed system are analyzed both in theoretical and practical dimensions and relying on the experience gained since independence. The most compatible with Ukrainian political environment systems are defined, considering electoral and regulatory distinctive features of Ukraine with gradation on short and long term perspectives.

Ключові слова: політична система; національна безпека; пропорційна виборча система; мажоритарна виборча система; система єдиного перехідного голосу; змішана виборча система; партійна система; політична свідомість.

Станом на сьогодні, вибір типу виборчої системи, фактично, є ключовим чинником державотворення та розбудови демократії. Тип виборчої системи безпосереднім чином впливає на формування і взаємодію законодавчої та виконавчої влади, розвиток політичної системи суспільства та державний устрій. Виступаючи одним з головних чинників функціонування політичної системи, виборча система заслуговує окремої, більш детальної уваги у розробці питання стабілізації політичної системи України.

Не зважаючи на те, що Україна за всі роки незалежності мала конкретну практику застосування усіх трьох типів виборчих систем, більшість дослідників розглядає кожен з них лише у «чистому» вигляді, суто в теоретичному вимірі, без урахування найважливіших умов їх застосування – електоральної специфіки України та політичного лобі.

Так, у теорії змішана виборча система може виглядати оптимальною за критерієм доцільності, у той час як з практичної точки зору прямо чи опосередковано призводить до повторюваних політичних криз. Сценарій кризи 2007 року, що закінчилась достроковим припиненням повноважень Верховної Ради, частково відтворюється у поточному році: хитка, непостійна коаліція та неспроможність сформувати навіть просту парламентську більшість. Повторюваність даної ситуації вказує ні на що інше, як на гранично низьку ефективність роботи частини складу депутатів Верховної Ради, обраної за мажоритарною системою.

Як правило, частина з них набуває статусу так званих «тушок» – депутатів, що вільно мігрують між фракціями, інша частина – позапартійні – фактично, не об'єднана спільною ідеєю та не контролювана загальним партійним курсом, як правило, лише гальмує процес прийняття рішень.

Виборча система України зазнала суттєвих змін з моменту проголошення незалежності. Вибори до Верховної Ради України 1994 року проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості, яку складно назвати ефективною: витрати часу та

державних коштів на проведення других турів голосування в одномандатних округах виявилися невикористаними.

У 1998 та у 2002 роках парламентські вибори здійснювалися за змішаною виборчою системою — 225 народних депутатів за мажоритарною системою відносною більшості та 225 за методом пропорційного представництва [3, с. 5].

На чергових парламентських виборах 2006 року та позачергових парламентських виборах 2007 була застосована пропорційна виборча система за жорсткими виборчими списками.

Чергові та позачергові парламентські вибори 2006 та 2007 років були єдиним прецедентом застосування пропорційної виборчої системи: після прийняття закону №9265-1 від 10 жовтня 2011 року "Про вибори народних депутатів" [1], чергові вибори у 2012 та позачергові у 2014 році здійснювалися за змішаною системою [7].

Розпочати варто з того, що обидві класичні виборчі системи демонструють певні недоліки. З одного боку, мажоритарна система є досить простою у застосуванні, але через дію принципу «50% + 1 голос» призводить до втрати гранично великої кількості голосів, і як наслідок, послаблення представництва в парламенті чи іншому виборному органі.

Недоліки пропорційної системи є досить відносними:

- Можливість неперсоніфікованих виборів – у разі голосування за закритими виборчими списками;

- необхідність сталої багатопартійності та поляризації політичних сил для формування стабільної парламентської більшості [6, с. 127].

Що стосується мажоритарної системи, ситуація набагато складніша. Головними чинниками, що не дають даній виборчій системі бути прийнятною для політичної системи України сьогодні, навіть у вигляді комбінованої з пропорційною, є наступні:

- зазначена вище формула голосування «50% + 1 голос» для переможця – за найбільш несприятливих обставин половина голосів виборців просто втрачається, що веде до викривлення політичного представництва та розвитку політичного авторитаризму;

- наочно продемонстрована неспроможність створити сталу парламентську більшість через партійні міграції та розрізненість позапартійних депутатів;

- можливість дискримінації малих партій через проблеми електоральної політики України: для виборця є природним орієнтуватися на представників найбільших та найвпливовіших партій, вважаючи, що представники малих партій потенційно не зможуть отримати достатньо місць у парламенті, і відповідно, не зможуть ефективно працювати в умовах меншості [5];

- широке поле для політичного тиску на позапартійних депутатів;

- можливість державної влади безпосередньо впливати на результати виборів за допомогою таких прийомів, як маніпуляції з адміністративним поділом виборчих округів [2, с. 34];

- нераціональні витрати державного ресурсу у випадку проведення виборів у два тури в одномандатних округах.

З точки зору Ю. Ключковського, викладеної у його статті, присвяченій еволюції виборчої системи України, змішана система, застосована на парламентських виборах 1998 та 2002 років, уявляючи собою суто механічне поєднання двох виборчих механізмів, виявила багато суттєвих суперечностей та головної мети, якою було політичне структурування парламенту, так і не досягла. За мажоритарною складовою переважну кількість місць отримали провладні кандидати. В результаті, підсумки голосування за мажоритарною складовою сильно деформували співвідношення результатів партій і блоків за пропорційною складовою [4].

Таким чином, з точки зору простої формальної логіки, змішана виборча система може виглядати як своєрідний суспільно-політичний компроміс, проте діючи на основі даного компромісу кінцевої мети можна не досягти.

Варто окремо розглянути більш специфічну систему єдиного перехідного голосу та її метод квотно-преференційного голосування, мета якого – мінімізація втрати голосів виборців, надаючи можливість голосувати за окремих кандидатів, а не партійні списки, шляхом передачі надлишкових голосів від кандидатів, які вже здобули мінімальну квоту, необхідну для отримання мандату.

Даний метод виступає альтернативою голосуванню за жорсткі партійні списки, що зазвичай включають лише загальнонаціональних партійних лідерів: одночасно обмежується вплив керівництва партії, лобювання інтересів третіх сторін у процесі формування виборчих списків та посилюється роль представництва регіональних політичних організацій [8, с. 146].

- надаючи преференції, виборці фактично мають змогу прямо чи опосередковано впливати на визначення загального партійного курсу;

- забезпечення найвищого рівня пропорційності: відповідність кількості одержаних на виборах голосів кількості депутатських мандатів, які отримує політична партія у парламенті;

- контроль процесу використання голосів виборців: враховуються лише преференційні голоси, віддані за конкретних кандидатів [9, с. 84].

Проте, незважаючи на всі переваги системи єдиного перехідного голосу, її застосування можна розглядати лише у далекій перспективі. З огляду на ідеологічну неоднорідність та надзвичайну фрагментацію українського суспільства, послаблення ролі центральних партійних органів на користь регіональних партійних структур може негативно вплинути на формування та реалізацію загальнонаціональної політики, в першу чергу через неспроможність досягти компромісу у визначенні основних векторів внутрішньої та зовнішньої політики держави.

З технічної точки зору головним недоліком залишається складність підрахунку голосів, що надає широкі можливості для фальсифікацій на рівні виборчих комісій. Таким чином, дана система може продемонструвати максимальну ефективність виключно за умови високого рівня політичної свідомості виборців та наявності механізмів жорсткого контролю за виборчим процесом: фундаментом для цього має бути тривала практика застосування та адаптації класичної пропорційної виборчої системи до українського політичного простору. Відповідно, у майбутньому її застосування може стати доцільною альтернативою класичній пропорційній виборчій системі.

Окремим спірним питанням процесу стабілізації політичної системи України є виборчі цикли та синхронізація загальнонаціональних виборів.

Існує три загальні моделі електорального календаря:

- синхронні вибори президента та парламенту з незначним інтервалом – 2-4 тижні;
- напівсинхронні вибори з інтервалом до одного року;
- асинхронні вибори президента й парламенту з інтервалом від одного до трьох років [10, с. 237].

Існують погляди, що відносини у системі дуалістичної виконавчої влади безпосередньо залежать від синхронності виборчих циклів президента та парламенту, проте обґрунтовуються вони лише практикою окремих держав, зокрема результатами загальнонаціонального референдуму у Франції, проведеному у 2000 році: скорочення терміну повноважень президента з семи до п'яти років, встановлення синхронного порядку виборів президента та парламенту з двотижневим інтервалом та введення лінійного співвідношення мандатів президента і прем'єр-міністра.

Однозначної відповіді на питання, чи вплине синхронізація виборчих циклів на частоту когабітації владних інститутів України і якими будуть наслідки цього впливу не існує, проте синхронізація виборчого календаря є відносно доцільною: з точки зору можливих ризиків та загроз для стабільності українського політичного простору даний процес не є смертельно небезпечним, у той час як такого роду експеримент може стати корисним досвідом для подальшої оптимізації політичної системи України. В решті решт, діючі механізми, створені на основі попереднього досвіду, демонструють досить спірні результати і відповідно не є чимось, за що варто міцно триматись.

Таким чином, якщо відштовхуватись від формули, що когабітація стимулює боротьбу за вплив між інститутами державної влади, такий експеримент цілком може мати позитивні результати.

З огляду на всі вищевказані аргументи «за» і «проти» на користь пропорційної виборчої системи, залишається одне резонансне питання, що впирається в глухий кут ще з 1998 року, змушуючи модель виборчої системи України блукати по колу: голосування за відкритими списками. Імплементация пропорційної виборчої системи із закритими списками проблему дестабілізації політичної системи не вирішує – занадто великою залишається роль політичного лобювання приватних інтересів шляхом включення у списки осіб, що відіграють будь-які ролі для керівництва партій, окрім безпосередньо політичних.

До того ж, подібна модель змушує виборця голосувати в сліпу, що не найкращим чином відображається як на формуванні вищих органів влади, так і на політичній свідомості громадян.

За наявності відкритих списків, найбільші та найвпливовіші партії ризикують залишитись без лівової частки зовнішнього фінансування. Як результат – імплементация найбільш оптимальної для України виборчої системи – пропорційної за відкритими списками – штучно гальмується впродовж 18 років.

Отже, питання зміни виборчої системи у рамках проблеми стабілізації політичної системи України лежить суто у політичній площині і повністю поза нормативно-правовою. Спираючись на вже набутий досвід та показники ефективності різних виборчих систем і

маючи у розпорядженні концепт найбільш оптимальної, наразі варто зосередитись на вирішенні головної перешкоди на шляху до її реалізації – політичного лобі.

Література:

1. Закон України «Про вибори народних депутатів України» № 1006-VIII від 16.02.2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
2. Виборче законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку (аналітичний звіт) [Текст] // Інститут прикладних гуманітарних досліджень. – Харків: Яшма, 2006. – 234 с.
3. Ключковський Ю.Б. Потреба зміни виборчої системи [Текст] / Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – Київ, 2007. – № 2. – С. 5-10.
4. Ключковський Ю.Б., Богашева Н.В. Еволюція виборчої системи в Україні / Ю.Б. Ключковський, Н.В. Богашева // Вісник Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/visnyk/index.php?mID=12>
5. Кобржицький В.В. Мажоритарна і пропорційна виборчі системи: переваги та недоліки / В.В. Кобржицький // Український науковий журнал «Освіта регіону» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/73>
6. Кравченко В. В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – Київ: Атіка, 2004. – 512 с.
7. Радь Т. Зміна виборчого законодавства: змішані почуття [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/11/23/6774267/>
8. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні [монографія] / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
9. Lijphart A. Electoral systems and party systems / Lijphart, Arend. — Oxford: Oxford University Press, 1994. – 387 p.
10. Shugart, M., Carey, J. Presidents and assemblies: constitutional design and electoral dynamics / Shugart, Matthew; Carey, John. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 539 p.

РОЛЬ ВІРТУАЛЬНИХ ДЕРЖАВ/МІКРОНАЦІЙ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЦІ

Шапошніков А. О.

*аспірант кафедри політичних наук філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена малодослідженому політичною наукою різновиду квазідержав – віртуальним державам, також відомим у західній політології, як мікронації. Розглядається генеза вищеназваних понять і відмінність між ними та іншими термінами – “квазідержава” та “невизнана держава”. Розкриваються причини появи цих утворень, їхні різновиди, функції та описуються особливості їхнього створення, зокрема в Інтернеті.

Статья посвящена малоизученной политической наукой разновидности квазигосударств – виртуальным государствам, также известным в западной политологии, как микронации. Рассматривается происхождение вышеупомянутых понятий, отличие между ними и другими терминами – “квазигосударство” и “непризнанное государство”. Рассматриваются причины возникновения этих образований, их разновидности, функции и описываются наиболее удобные ареалы для их создания, в частности Интернет.

This article is devoted to virtual states and the variety of quasi-states, which are still poorly researched by political science. They are also well-known in the Western political studies as micronations. This paper considers the origins of the aforementioned concepts, differences between them and other terms, such as “quasi-states” and “unrecognized states”. Also this article considers the reasons for emergence of these entities, their variety and functions, describing the most comfortable habitat for their creation including the Internet.

Ключові слова: віртуальна держава, мікронація, квазідержава.

Сучасний світ, за винятком відкритого моря, Антарктиди та космічного простору, повністю поділений між двома сотнями існуючих держав. Водночас свобода самовираження, гарантована у демократичних країнах, та розвиток сучасних технологій, перш за все Інтернету, стимулюють появу проєктів, чиї творці називають їх “республіками”, “князівствами” чи навіть “королівствами”, тобто з претензіями на державний статус і певну роль у громадсько-політичному житті.

Проте незначна кількість прихильників та зазвичай гармонійне існування з нинішніми політичними реаліями якісно відрізняє їх від кількох десятків сепаратистських режимів чи терористичних організацій, які є основними “гарячими точками” на політичній мапі світу. Оскільки у різних мовах та наукових школах ці суб’єкти політики називають по-різному, у цій статті для їх позначення буде використовуватися парний термін – “віртуальна держава/мікронація”.

У минулому створення віртуальної держави – далекої, нібито існуючої, проте насправді вигаданої країни, було популярним мистецьким прийомом. Це стосується не лише художньої літератури, а й суспільно-політичної думки.

Всі класичні утопії – ідеальні держави, описані в творах Платона, Ф. Бекона, Т. Мора, Т. Кампанелли тощо – є, по суті, віртуальними державами, адже існували лише в уяві авторів та читачів. За допомогою своїх книг письменники могли висловлювати власні суспільно-політичні погляди або сатирично описувати реально існуючі держави (як це, наприклад, зробив Дж. Свіфт у “Мандрах Гуллівера”), не побоюючись переслідування з боку влади чи церкви. Нині цей напрям у літературі та кіно посідає чільне місце у розділі наукової та казкової фантастики (фентезі).

Натомість, поруч із вигаданими країнами та світами, на Землі існує чимало аналогічних утворень, що, тим не менш, мають ознаки та функції, притаманні суб’єктам політики (проте не державам). Це приватні політичні проєкти, що створюються з різною метою, проте, принаймні на словах, проголошують себе державами. Насправді вони є квазідержавами, оскільки у них відсутні необхідні ознаки державного організму – території, населення та суверенітету.

Найвідомішими віртуальними державами/мікронаціями Європи є Християнія (Данія), Ужупіс (Литва), Сіленд (море неподалік берегів Великої Британії), Себорга (Італія) тощо. Де-

юре вони являють собою анархо-комуну, творчу спілку, самозахоплення та історико-юридичний парадокс відповідно. Зразком такого утворення в Україні є організація “Титульний Суверенний Народ України”, що функціонує у Чернігівській області.

Поняття віртуальних держав/мікронацій можна зустріти у працях таких науковців, як: К. Келлі [11], В. Кіптенко та М. Ляшенко [2], П. та Є. Полікарпови [6], П. Расмуссен [13], Р. Розенкранц [14,15], В. Тарасов [7], Дж. Фонтейн [9], Н. Хома [8], Е. Штраус [16]. З огляду на недостатню вивченість проблеми політичною наукою, віртуальним державам/мікронаціям присвячено чимало публіцистичних статей в ЗМІ, а також Інтернет-сайтів, проте ці матеріали здебільшого носять інформативний, а не науковий характер.

Таким чином, метою статті є встановлення ролі віртуальних держав/мікронацій у громадсько-політичному житті сучасного світу. Для досягнення мети, встановлено такі завдання статті: з'ясування відмінності між вищезгаданими поняттями; виокремлення ознак функцій, різновидів віртуальних держав/мікронацій; з'ясування причин та основних ареалів їхньої появи.

Дж. Фонтейн, працюючи в царині досліджень інформаційного суспільства, дає таке визначення віртуальної держави: “це форма врядування, в якій інформаційні та комунікаційні потоки рухаються швидше через Мережу, ніж бюрократичними чи іншими формальними каналами... вона складається з віртуальних агенцій, що накривають формальну бюрократичну структуру” [9; р. 98-99].

Визначення Р. Розенкранца: “віртуальна держава є політичною одиницею, що знизилася частку своєї продукції, яка детермінується територією, і є логічним наслідком звільнення від землі. Віртуальні держави і їх партнери вважали б за краще вийти на світовий ринок, ніж отримати територію” [15; р. 4]. Далі дослідник розмірковує, що віртуальна держава є новою формою торгівельної держави, і має своє коріння у так званих віртуальних корпораціях – фірмах, чиє виробництво та органи управління розташовані по всьому світу (на зразок швейцарської фірми “Nestlé”).

Саме такі політичні та економічні організми домінуватимуть у XXI столітті, оскільки нинішні чинники сили та могутності – територія та армія – втратять своє значення; натомість найбільше цінуватимуться капітал, людський ресурс, доступ до інформації та технологій тощо.

Російсько-естонський фахівець з теорії управління В. Тарасов, розмірковуючи про спосіб організації праці у сучасному світі, зазначає, що у найближчому майбутньому будь-яка людина зможе належати до номінальної держави, яка не має своєї території, проте має своє громадянство, своє оподаткування тощо. За словами дослідника, “віртуальна держава – це держава, якої ніде немає, тобто вона існує лише в Інтернеті” [7; с. 408].

П. та Є. Полікарпови, які аналізують тенденції війни у XXI столітті, вважають, що “віртуальна держава – це країна, чия економіка залежить від мобільних факторів виробництва... її власне виробництво винесене за її межі... вони спеціалізуються на дизайні, маркетингу та фінансуванні” [6; с. 98]. Автори зазначають, що ці суб'єкти політики потребують кваліфікованих кадрів з доброю освітою, які володіють технологіями; натомість меж для їхнього економічного піднесення не існує.

Українська дослідниця Н. Хома визначає віртуальну державу як “тип держави, особливістю якої є те, що центр її влади та суспільного життя, а також джерело суверенітету знаходяться у віртуальному просторі” [8; С. 65]. Таким чином, віртуальність держави проявляється не у її уявній, «іграшковій суті», а у переході функцій, повноважень та активностей вже існуючих держав у мережу Інтернет.

Ще одне альтернативне тлумачення поняття “віртуальна держава” – негативістське. Зокрема, у своїх інтерв'ю, даних у період 2010-2013 рр., український науковець-конституціоналіст В. Мусіяка, неодноразово називав Україну віртуальною державою, з огляду на слабкість державних інституцій та невідповідність норм права реальних відносинам та правилам гри у вітчизняній політиці [5].

Таким чином, розглянувши вищенаведені визначення віртуальної держави, запропоновані низкою дослідників з різних наук, можна виокремити деякі спільні риси:

1. Віртуальні держави – явище новітньої історії, XX-XXI століть.
2. У діяльності віртуальних держав надзвичайно важливе значення мають сучасні технології, перш за все, Інтернет.
3. Віртуальні держави не володіють значною територією та/або не надають цьому суттєвого значення.
4. Віртуальні держави є слабкими, «неповноцінними» порівняно зі справжніми державами, принаймні зараз.

Проте при роботі з англійською літературою з досліджуваної теми, набагато частіше можна зустріти поняття “мікронація”. Це можна пояснити тим, що англійський термін “virtual

state” перекладається також як “віртуальний стан” та використовується у квантовій та ядерній фізиці принаймні з 50-х років ХХ століття. Натомість поняття “віртуальна держава” у політичній науці стало застосовуватися дещо пізніше – з 70-х років [2; с. 173].

Датський історик Петер Расмуссен дає таке визначення мікронації: утворення, що створене та підтримується таким чином, ніби воно є нацією та/або державою, і має деякі, більшість або всі атрибути державності [13].

Українські дослідники В. Кіптенко та М. Ляшенко пропонують таке визначення віртуальної держави/мікронації: “загальне найменування будь-яких утворень, які заявляють про свою державність, але не є державами, а лише імітують ті чи інші їхні риси... своєрідні проекти зі створення нових штучних держав, які часто існують лише в уяві їхніх творців, на папері або в Інтернеті” [2; с. 174].

Туристичний посібник, підготовлений фірмою “Lonely Planet”, зазначає, що мікронації “переважно розташовані в Інтернеті та існують лише у лихоманковій уяві молоді... вони створюють уряди, дарують громадянство, укладають та розривають договори... влаштовують бійки та розводять істерику, загалом поводяться як справжня ООН” [12; р. 5].

Розмірковуючи над причиною створення віртуальних держав/мікронацій, американський письменник Ервін Штраус у книзі “Як заснувати власну країну”, зазначає, що “у сучасних перенаселених суспільствах, люди знову мають бажання відірватися від існуючих культур і встановити власні інститути” [16; р. 2]. Таким чином, за Штраусом, віртуальна держава/мікронація (в авторській термінології – “нова країна”) – це приватна ініціатива зі створення соціальних структур з метою самовираження людини/групи людей, оскільки вже існуючі структури їй/їм не задовольняють.

У цій роботі поняття “віртуальна держава” та “мікронація” застосовуються у парі, адже перше слово запозичене з російських, а друге – з західних джерел. З огляду на недостатню розробленість теми в Україні, варто визнати доцільним парне застосування цих двох альтернативних термінів, поки не буде обрано один із них, що стане загальноживим, або не буде запропоновано унікальний, український.

Варто також зазначити, що поняття “віртуальна держава” при описі утворень на зразок Сіленду чи Християнії вказує на їх сутнісну ознаку – імітацію політичних структур. Натомість слово “мікронація” наголошує на згуртованості невеликої групи людей навколо спільної ідеї, якою, власне, і є створення та функціонування нового політичного проекту.

Авторське визначення віртуальної держави/мікронації таке: це людина (спільнота людей), яка (які) з приватною метою, здебільшого ненасильницьким шляхом, імітують діяльність органів державної влади та здійснення певних функцій, притаманних державам.

Варто розрізняти віртуальні держави/мікронації та так звані “карликові” або “міні-держави” (на зразок Люксембургу чи Андорри), оскільки останні входять до ООН та є повноправними суб’єктами міжнародної політики та права.

Основною відмінністю віртуальних держав/мікронацій від відомих усьому світові Косова (невизнана держава), Сомалі (держава-невдаха), Ісламської держави (терористична організація) є те, що віртуальні держави/мікронації не лише не володіють деякими ознаками держави (контроль над територією, постійне населення, суверенітет, армія, загальновизнане і загальнообов’язкове законодавство тощо), а й імітують наявні (випуск грошей, написання законів, встановлення державної символіки). Здебільшого віртуальні держави/мікронації не мають реальних шансів (або навіть і претензій) на здійснення ефективної політичної влади.

Проте, незважаючи на певну “несправжність” та “іграшковість” віртуальних держав/мікронацій, вони реалізують себе у політиці через низку інших функцій:

1. Представництва та вираження інтересів громадян (аж до висунення кандидатів на виборах).
2. Джерела доходу через своєрідну форму підприємницької діяльності та/або ухиляння від сплати податків (офшор).
3. Засобу каналізації суспільного невдоволення.
4. Освоєння території або простору.
5. Підвищення туристичної привабливості певної території.

Автори Інтернет-сайту <http://www.startamicronation.info/>, присвяченого цим політичним утворенням, налічують 9 різновидів віртуальних держав/мікронацій (відповідно до критерію мети їх створення):

1. Соціальне, економічне чи політичне моделювання.
2. Історичне моделювання.
3. Вправи з проведення дозвілля та самовихваляння.
4. Вправи з фантазування, творчого замислу чи самовираження.
5. Транспортні засоби для просування порядку денного.
6. Структури, створені з метою шахрайства.

7. Історичні аномалії чи держави-претенденти.
8. Спроби історичного ревізйонізму.
9. Нові міжнародні проекти [10].

Таким чином, критерієм для такого поділу є мета створення віртуальної держави/мікронації. Слід зауважити, що вони ніколи не виникають стихійно, а створюються свідомо і конкретними людьми. Водночас питання про те, чи створюється віртуальна держава/мікронація цілеспрямовано (тобто є кінцевою метою проекту), залишається дискусійним.

Також віртуальні держави/мікронації можна типологізувати відповідно до існуючих стандартів об'єднань громадян чи їхнього фактично юридичного статусу:

1. Творчі спілки (приклад – Ужупіс).
2. Анархо-комуни (приклад – Християнія).
3. Масові політичні рухи – наметові містечка протестувальників (приклад – Майдан у Києві).
4. Інтернет-проекти – (приклад – Вестарктика, що оголосила про претензії на частину Антарктиди).
5. Домоволодіння або самозахоплення (приклад – Сіленд).

Здебільшого фундатори віртуальної держави/мікронації обирають виключно ненасильницький шлях своєї діяльності. Це дозволяє реально існуючим державам та їх правоохоронним органам ігнорувати ці утворення, сприймаючи їх як своєрідний клуб за інтересами, що не несе реальної загрози територіальній цілісності та правопорядку.

Ознаки віртуальної держави/мікронації:

1. Акцент на символічних атрибутах державності (державна символіка, квазівалюта, поштові марки, політичні та особисті документи).
2. Здебільшого ненасильницький формат політичної поведінки.
3. Небажання легалізуватися (наприклад, як громадська організація чи політична партія).
4. Незначна кількість населення/прихильників (зазвичай до 1 тисячі осіб).
5. Активна присутність в Інтернеті.

Найбільш популярні ареали створення віртуальних держав/мікронацій – це:

1. Морський простір, перш за все відкрите море. Оскільки на відкрите море не розповсюджується суверенітет будь-якої існуючої держави (відповідно до Конвенції ООН з морського права [3]), це ідеальне місце для створення власного політичного проекту. Саме так у 1977-1978 роках на закинутій морській платформі біля берегів Великої Британії було створено Князівство Сіленд. Формально платформа перебуває у британських територіальних водах, проте через юридичну казуїстику і небажання офіційного Лондона перейматися цим питанням, Сіленд продовжує існувати і претендує на визнання свого державного статусу.

2. Інтернет-простір. З огляду на відносну простоту створення Інтернет-сайту чи спільноти у соціальній мережі, можливості для появи нового політичного проекту з цілком реальними прихильниками абсолютно безмежні. Слід зазначити, що описуючи новоутворення, автори сайту можуть апелювати не тільки до земної географії, а й інших об'єктів Сонячної системи або взагалі вигаданих світів. Існує низка Інтернет-сайтів, присвячених створенню віртуальних держав/мікронацій з докладними інструкціями. Ось лише деякі з них – List of Micronations, MicroWiki (онлайн-енциклопедії), How to Start a Micronation (посібник зі створення власної віртуальної держави/мікронації)

3. Приватні домоволодіння. Історично відома форма існування таких віртуальних держав/мікронацій – уряди у вигнанні (екзилі). Зазвичай вони формуються після завоювання певної держави іншою (наприклад, емігрантські уряди країн Балтії у 40-х-80-х рр. ХХ ст.) або державного перевороту чи революції (приклад – 2 організації іранських політемігрантів, що не сприйняли ісламську революцію 1979 року), і розташовуються в країнах зі сприятливим політичним режимом. Такі уряди зазвичай займають будинок чи декілька кімнат і рідко користуються правом екстериторіальності.

Також, з огляду на повагу до права приватної власності, в більшості країн світу формально не заборонено створення віртуальної держави/мікронації на приватній території, якщо при цьому не відбувається порушення законодавства (наприклад, порушення державної монополії на виготовлення грошей, нелегальна зброя, заборонена символіка тощо). Таким чином, будь-яка людина може оголосити себе правителем чи підданим віртуальної держави/мікронації, не залишаючи власного житла, що з точки зору держави виглядатиме не більше, ніж незареєстрованою громадською організацією або юридично нікчемним фактом.

4. Території на межі двох держав чи адміністративно-територіальних одиниць. Зазвичай створення віртуальної держави/мікронації стає можливим через неделімітований

та/або недемаркований кордон чи прогалини в законодавстві. Прикладом такого різновиду віртуальних держав/мікронацій може бути Ладонія (південне узбережжя Швеції) або Ліберленд (прикордоння Сербії та Хорватії).

5. Відлюдні місця (як на густо-, так і на слабозаселеній території). Мова йде про пустелі, степи, гірські райони, де майже або зовсім не живуть люди, і відсутні видимі ознаки державної влади. Також таким місцем можуть бути закинуті приміщення чи райони у містах. Тут віртуальна держава/мікронація виступає своєрідною формою колонізації чи реколонізації вільного простору відповідно до заявлених нею принципів. Прикладом такої віртуальної держави/мікронації може бути Християнія чи Ужупіс, що були створені у малозаселених кварталах великих міст.

6. Антарктида. Наразі на її території проголошено понад 10 віртуальних держав/мікронацій, створених приватними особами, і об'єднані в Антарктичний союз мікронацій. Реальної присутності на континенті ці утворення не мають (лише в Інтернеті), з огляду на необхідність серйозних капіталовкладень і протидію держав з присутністю та претензіями на Антарктиду [4]. Слід зазначити, що Договір про Антарктику прямо забороняє висувати нові територіальні претензії на континент чи його частину [1]. Втім, через дозвіл на створення наукових станцій, зростання населення планети, наявність корисних копалин, у майбутньому континент цілком може стати полем територіальних суперечок.

Таким чином, з впевненістю можна сказати, що у світі існує декілька сотень віртуальних/держав/мікронацій. Здебільшого вони існують лише в Інтернеті, проте деякі мають власну територію, населення та символіку, і існують таким чином десятиліттями. Ці утворення виконують функції, притаманні структурам громадянського суспільства (представництво та вираження інтересів, висунення кандидатів до органів місцевого самоврядування, спроба реалізації власного суспільно-політичного ідеалу) або ж виступають бізнес- чи творчими проектами.

Слід зауважити, що створення будь-якої нової держави чи квазідержави переживає свій "віртуальний етап". Батьки-засновники нового державного організму пишуть програмні твори, що потім лягають в основу декларацій незалежності чи конституцій, розробляють державну символіку та принципи суспільного життя.

"Розвіртуалізація" нової державницької ідеї зазвичай залежить від трьох чинників – кількості прихильників, їх готовності взятися за зброю, щоб здобути реальну, а не бутафорську незалежність, а також закордонної підтримки. Поєднання цих трьох чинників миттєво перетворює будь-яку віртуальну державу/мікронацію на справжній сепаратистський чи революційний проект.

Література:

1. Договір про Антарктику. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_224
2. Кіптенко В., Ляшенко М. Генетична типологія мікронацій (віртуальних держав) / В. Кіптенко, М. Ляшенко // Географія та туризм. – 2014. – Вип. 27. – С. 173-184.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй по морському праву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf
4. Мамчиц Р. Родезийская война в Антарктиде / Р. Мамчиц. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.chaskor.ru/article/rodezijskaya_vojna_v_antarktide_19367
5. Мусіяка В. День Конституції після 2010 року – це поминальний день. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/ua/interview/politics/871009-mus_yaka_den_konstituts_p_slya_2010_roku_tse_pominalniy_den.htm
6. Поликарпов В., Поликарпова Е. Война будущего. От ракеты «Сармат» до виртуального противостояния / В. Поликарпов, Е. Поликарпова. – М. : Эксмо, 2015. – 368 с.
7. Тарасов В. Управленческая элита: как мы ее отбираем и готовим / В. Тарасов. – М. : Добрая книга, 2006. – 496 с.
8. Хома Н. Віртуалізація держави: зміна функцій в добу цифро модернізму / Н. Хома // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 16. – 2015. – С. 64-69.
9. Fountain J. Building the Virtual State: Information Technology and Institutional Change / J. Fountain. – Washington, DC : Brookings Institution Press, 2001. – 256 p.
10. How to Start a Micronation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.startamicronation.info/start/in-the-beginning/>

11. Kelly K. Out of Control. The New Biology of Machines, Social Systems and the Economic World / K. Kelly. – N.Y.C. : Basic Book , 1994. – 529 p.
12. Ryan J., Dunford G., Sellars S. Micronations: The Lonely Planet Guide to Home-Made Nations / J. Ryan, G. Dunford, S. Sellars. – Hong Kong : Lonely Planet, 2006. – 156 p.
13. Rasmussen P. What is micronationalism? An Introduction. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scholiast.org/nations/whatismicronationalism.html>
14. Rosecrance R. The Rise of the Virtual State: Territory Becomes Passé / R. Rosecrance // Foreign Affairs. – 1996. – Volume 5, Number 4 July-August. – P. 45-61.
15. Rosecrance R. The Rise of the Virtual State: Wealth and Power in the Coming Century / R. Rosecrance. – N.Y.C : Basic Books, 2000. – 288 p.
16. Strauss E. How to Start Your Own Country? / E. Strauss. – Boulder, CO : Paladin Press, 1999. – 176 p.

УДК 304.4

ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОГО АКЦІОНІЗМУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ

Бавикіна В. М.

Аспірантка соціологічного факультету

Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

У статті розглядається явище політичного акціонізму як соціокультурного феномену, його генеза, основні характеристики і поняття, дотичні до нього.

В статье рассматривается явление политического акционизма как социокультурного феномена, его генезис, определяются основные характеристики и схожие понятия.

This article describes political actionism as form of art and social protest. Appearance of actionism connected with inability of manifestation of personal and civil liberty, that's why in actions liberty affairs in such radical and hyperbolized forms.

Ключові слова: акціонізм, політика, сучасне мистецтво, протест, соціальні трансформації, соціокультурний феномен, соціальний простір.

Політичний акціонізм як соціальна та мистецька практика, що існує на пострадянському просторі вже більше 20 років, досі не має чіткого визначення та власного термінологічного апарату. Існує чимало інтерпретацій політичного акціонізму серед художньої спільноти, але в академічному полі політичний акціонізм явище маргінальне, що досі не має свого місця ні в мистецтвознавчих, ні в соціологічних науках. Політичний акціонізм є міждисциплінарним явищем, яке має розглядатися як соціокультурний феномен і досліджуватися під кутом різних дисциплін – мистецтвознавства, соціології, філософії.

Метою даної статті є виявлення генези політичного акціонізму як соціокультурного феномену. В даній статті будуть розглянуті поняття «політичний акціонізм» в контексті мистецьких перформативних практик, кордони даного феномену, його головні характеристики.

Дослідженням перформативних практик та їх еволюції в контексті соціокультурних трансформацій займаються такі теоретики західного мистецтва як Роузлі Голдберг, Клер Бішоп та Пітер Сноу. Дані поняття на пострадянському просторі досліджують Катерина Дьоготь, Алік Епштейн та Олена Петровська.

Політичний акціонізм вважається однією з форм перформансу, тому, перш ніж визначити семантичний спектр поняття «політичний акціонізм», необхідно звернутися до значення поняття «перформанс» та виявити соціокультурну детермінованість перформансу як мистецького феномену. Саме поняття походить від англійського «perform», що означає дію, рух, виставу, процес представлення. Перформанс часто асоціюється з тілесним, подоланням соціальних умовностей і табу щодо тіла. Але необхідно зазначити що, перш за все, це фізична дія художника, в якій людина, її дії та маніпуляції з власним тілом або з навколишнім простором, предметами чи іншими людьми стають художнім продуктом.

Виконавчі, тобто перформативні, практики в мистецтві, що не передбачають виготовлення матеріальних об'єктів, з'явилися як протистояння різноманітним суспільним та культурним нормам. Але, перш за все, такі практики стали запереченням суспільного запиту до мистецтва – бути джерелом естетичної норми. Перформанс є дією, вчинком, виходом за загальноприйнятну репрезентацію та презентацію мистецтва. Він може приймати різні форми і задачі – від експерименту з власним тілом, дослідженням кордонів мистецтва до соціальної інтеракції.

Дослідниця перформансу та інших мистецьких авангардних практик Роузлі Голдберг позначає 1970-ті роки як початок процесу інституціоналізації перформансу та визнання його як незалежної мистецької форми – запрошення перформерів до галерей та музеїв, введення в освітню програму курсів про перформативне мистецтво тощо [1, с. 6]. Насамперед, це пояснюється післявоєнною атмосферою в суспільстві, станом аномії, Холодною війною та

рухом європейських країн до капіталізму. Саме соціальні та політичні трансформації змушують художників та різноманітних культурних діячів піддавати трансформаціям мистецьке середовище, зміщувати акценти, головним із яких стало виробництво ідей та концепцій, а не матеріальних об'єктів.

Хоча зародження перформансу відбулось ще на початку ХХ століття, але, як вказує Голдберг, перші перформанси були скоріш маніфестацією, ніж практикою. Першим перформансом був маніфест футуристів Філіппо Марінетті, опублікований 20 лютого 1909 року [1, с. 8]. Маніфест, присвячений спростуванню класичних художніх та літературних цінностей розмістився в одній із паризьких газет. Метою перших перформансів було позначити присутність художника в суспільстві та змінити усталене поняття про публічну сферу, трансформуючи її призначення, – дії, які раніше здійснювалось приватно, тепер здійснюються публічно.

Перформанс не тільки став радикально новою художньою практикою, але й змінив соціальний простір, в якому діяв художник, та його безпосередню роль у цьому просторі. Візуальна форма перформансу вивела постать художника в публічний простір, де він набув всі характеристики соціального агента. Перформанс розширив також простір самого мистецтва, позбавляючи його обмежень «білого кубу» та надаючи можливість безпосередньої інтеракції з глядачем. Змінився медіум – від об'єкту до суб'єкту.

Перші роки практики перформансу були соціальним зламом у мистецтві, адже перформанс став полем, де художник протистоїть глядачу. Перформанс розділив суспільство на два опозиційних табори – «митці» та «всі, кому вони себе протиставляють». Такі жорсткість і безкомпромісність загалом були ознаками мистецького руху першої половини ХХ століття, який починав активні інтервенції в публічний простір.

У середині ХХ століття відбувся описаний дослідницею Клер Бішоп «соціальний поворот», що характеризувався поширенням *participation art*, тобто інтегративних консолідуючих практик, де увага з дії художника переноситься на взаємодію з глядачем або дії між глядачами [8]. Соціальне стає центральною проблемою в мистецтві, і саме мистецтво починає виходити за свої межі, займаючись питаннями політики, етики, екології, економіки. Дані тенденції – прагнення мистецтва до перформативності, інтеракції, експерименту, соціальної активності та політизації – стали головними ознаками мистецтва другої половини ХХ та початку ХХІ століть. На зламі цих рухів з'являється найрадикальніша форма перформативного мистецтва – акціонізм.

Немає єдиної позиції щодо взаємобумовленості перформансу та акціонізму. Аналізуючи погляди різних дослідників, можна зробити висновок, що існує цілий спектр уявлень про генезу перформансу та акціонізму. Хоча необхідно зауважити, що ця проблема до сих пір не є повною мірою дослідженою. Аналізуючи дані феномени, їх інтерпретацію в різних контекстах, можна зробити припущення, що саме акціонізм є різновидом перформансу, а не навпаки. Адже, на нашу думку, саме термін «*performance*» як позначення мистецької практики здобув свою найбільшу популярність саме в художньому дискурсі та був позначенням для повноцінного та різноманітного явища в авангардистській течії.

Термін акціонізм в той час вживався для позначання соціально-політичних протестів, що мали радикальну форму. Коли окремі перформанси вийшли за межі критики художнього поля та стали радикалізуватися, вони отримали назву «акціонізм» для позначання перформансів Віденських акціоністів (1960-ті роки), що, в свою чергу, все ще не було прикладом політичного акціонізму, а позначалось виключно як художній акціонізм.

В політичній культурі існує явище протестного, або політично-суспільного акціонізму, який визначається як тактика певних, частіше за все екстремістсько-орієнтованих груп, в основі яких – не ясно усвідомлені політичні цілі, але спонтанний протест проти влади.

Але для визначення поняття політичного акціонізму необхідно не лише прослідкувати його генезис від художньої практики перформансу, а й від соціальної практики акції.

Згідно з загальноприйнятим визначенням акція (від лат. «*actio*» – «діяльність») – це публічні суспільно-політичні дії, що мають своєю ціллю привернення уваги. Акції не мають довгострокової чіткої цілі та стратегії, не пов'язані з іншими заходами, в яких беруть участь її учасники. Головна ціль даного типу акцій – привернути уваги зі сторони ЗМІ та людей «тут і зараз».

Етимологія терміну: «*action*» (процес здійснення певної дії) та суфікс «*ism*», який використовується для створення понять, які позначають течії або теорії, що мають в своїй основі ідеологію опозиційну до системи Отже, в дискурсивному полі існує декілька визначень для даного поняття. Згідно до Оксфордського словника ми маємо такі значення поняття акціонізму:

1. Активізм; віра в необхідність прямої дії.

2. Мистецька течія, в основі якої лежить фізична дія або процес створення роботи як готового артефакту.

Чи не вперше в наукових текстах поняття акціонізму з'являється у Теодора Адорно. Неологізм «aktionismus» використовувався автором для критики радикальних ідей, а також «нових лівих», що були готовими відстоювати втручання за будь-яку ціну та мали догматичну віру в свою діяльність. Адорно писав: «Вони вважають, ніби теорія репресивна, але на практиці пряма дія, що викликає якісь поштовхи, незрівнянно ближча до пригнічення і тиранії, ніж проста думка. Найбільш складне завдання побудови менш репресивного світу, дорогу між спонтанністю та організацією неможливо знайти не знаючи теорії» [5, с. 3]. Для Адорно поняття акціонізму було синонімічне антиінтелектуалізму [5]. Вперше для англomовного середовища це поняття було адаптовано в перекладі інтерв'ю з Адорно для журналу «Шпігель» у 1969 році.

В сучасному дискурсі «акціонізм» дуже рідко інтерпретується згідно до поглядів Адорно. Більш актуальним є погляд на акціонізм в контексті теорії мистецтв, де він визначається як окремий самостійний феномен. Спільна риса між соціальним та художнім акціонізмом – протест проти існуючого політичного чи соціального становища. Якщо соціальну акцію можна розглядати виключно в політичному та соціальному контекстах, то художню акцію (мистецтво дії) також необхідно розглядати в мистецькій та культурній площинах. Крім спростування традиційних соціальних змістів, акціонізм також протестує проти класичних художніх методів, що є дотичним до тактик перших перформерів. З середини ХХ століття до сучасності художній акціонізм трансформувалася в більш складний феномен, який виходить за межі мистецького дискурсу.

Політичний акціонізм визначається як соціокультурна рефлексія художника, тобто переосмислення та деконструкція сталих соціальних, культурних та політичних конструктів, що має за ціль зміну соціального розвитку та розроблення нового методологічного апарату. Політичні акції стають не джерелом естетичного задоволення (традиційне мистецтво), не джерелом пізнання (як contemporary art), а джерелом критичного знання [2]. Згідно до цього, ми можемо вивести певний набір характеристик, притаманних політичному акціонізму:

1. Політичний акціонізм – не інституціоналізована форма мистецтва. Акція не може бути анонсована, ініціатором акції не може бути культурно-мистецька або будь-яка інша інституція, акція не може бути нею запланована, комерціалізована.

2. Політичний акціонізм (на відміну від соціально-політичних акцій) не висловлює конкретної політичної спрямованості, не представляє якусь конкретну політичну силу, партію, ідеологію, але є носієм політичного послання.

3. Пріоритетом в політичному акціонізмі є інтеракція з владою, соціальними інститутами, а не з глядачем.

4. Політичні акції ретельно плануються (на відміну від перформансу та гепенінгу).

5. Політичний акціонізм використовує медіа, ЗМІ та віртуальний простір як посередника між акцією та глядачем.

Акціонізм як соціокультурний феномен має за мету діагностику соціокультурного становища суспільства, в якому діє той чи інший акціоніст. Культуролог Андрій Флієр визначає соціокультурне становище суспільства як набір ознак та характеристик, що свідчать про те, в якій мірі дане суспільство управляється не тільки засобами адміністративного контролю та примусу, насильства та загрози його здійснити, шляхом «гри» на економічних зацікавленнях, але головним чином засобами, які можна назвати ідеологічними [3, с. 640]. І під ідеологією в даному випадку розуміється не лише політична державна ідеологія, але різноманітні засоби стимулювання добровільної соціально адекватної поведінки населення, тобто добровільне бажання людей влаштовувати своє життя відповідно до суспільних норм, стандартів, загальноприйнятих цінностей.

Необхідно зазначити, що акціонізм виникає в суспільстві, де рівень прагнення до даної відповідності є дуже високим. Акціонізм з'являється в суспільствах, де прояв індивідуальної свободи набагато нижчий, ніж вплив колективної свідомості на кожну людину. В такому соціумі відсутня спроможність суб'єкта до самостійного визначення стандартів життя та бажання протидії суспільної думки.

Крім соціальної та політичної ангажованості, політичний акціонізм привласнює практику субверсивної афірмації. Субверсивна афірмація – тактика, що дозволяє художнику захоплювати соціальні, політичні або економічні дискурси, з одного боку стверджуючи та споживаючи їх, але водночас підриваючи. Критикиня Інке Арнс зазначає, що така художня практика зародилася в репресивних режимах ще з кінця 1920-х років, тобто генезис такої тактики можливий виключно в умовах дій тоталітарної машини [7, р. 45]. Дана практика дозволяє художнику повторювати ситуацію, дію або функцію, але в гіперболізованій формі.

Але якщо Арнс говорить про тоталітарні режими та вважає саме їх джерелом даних практик, то зараз ми, як правило, маємо справу з ліберальними політичними режимами, які на міжнародній арені постулюють демократичні цінності та мають їх видимі ознаки. В цьому і полягає відмінність «відвертих» тоталітарних режимів від їх сучасного маскування за демократією та боротьбою за права людини. Такі режими нівелюють будь-яку можливість критики ззовні, витримку дистанції, тому що домінанта ідеологія поглинає та апропріює будь-які спроби «традиційного» протесту, критики, опозиції. Капіталізація та ідеологізація публічного простору відторгає будь-які форми критики. Субверсивна афірмація в цьому випадку є дієвим та чи не єдиним інструментом подолання даних бар'єрів, тому це один із методів, що використовується в акціях.

У даному дискурсі доречною є ідея культурної гегемонії, що була розвинута Луї Альтюссером, який пов'язував розвиток капіталізму з домінуванням ідеологічних механізмів держави [6]. Такі механізми дозволяють сучасним державам приховувати контроль та насилля за декораціями демократії. В такому випадку агресивна, щодо громадянського суспільства, політика замінюється скритою нормативністю, економічною та культурною експлуатацією. Ця скрита ідеологія впроваджується в ідеї та цінності, діє на онтологічному рівні життя суспільства.

Славой Жижек позначає метод субверсивної афірмації як гіперідентифікацію. Згідно Жижеку, пряма та відверта критика панівної ідеології в сучасному світі не є ефективною. Тому єдине, чого може боятися система, це гіперідентифікації з собою. «Зроби так, щоб було ще гірше, виконай все краще, ніж навіть сама система могла би виконати» [9, s. 52]. Той, хто критикує, завжди залишається на певній дистанції від об'єкту своєї критики, а принцип гіперідентифікації полягає в нівелюванні цієї дистанції.

Таку дію виконують акціоністи, що ідентифікують себе з державою у символічному полі, адже вони стають активним суб'єктом в соціальному просторі і беруть на себе роль не критика, а того, хто створює нові змісти та інтерпретує старі – роль, яку апропріювали держава та різноманітні соціальні інститути. Гіперідентифікація оголює приховані від стороннього ока ідеологічні механізми і тим самим виводить напоказ ті елементи, що не підлягають публічному оголошенню. «Єдине, чого боїться панівна ідеологія, це гіперідентифікації з собою, бо ворог – це “фанатик”, який повністю отожднює себе з нею, замість того, щоб зберігати належну дистанцію» [9, s. 49].

В акціоністській практиці також можна знайти відображення ідей франкфуртської школи – боротьби з капіталізмом, авторитаризмом, консерватизмом, репресивною терпимістю, яку вони називали «м'яким фашизмом». Недарма серед прихильників даних ідей був Андре Бретон, один з засновників сюрреалізму – практики, де активно використовувались перформанси, протестні мистецькі акції. Як відомо, філософія франкфуртської школи – це ідеологія «Великої відмови». Цей термін Герберта Маркузе розуміється як відмова від прихованого насильства та брехні, що є ознаками ліберальних суспільств, і досі є розповсюдженою характеристикою сучасних держав.

Головним полем для репрезентації акцій стають медіа, а віртуальний простір перетворюється на головний носій акціонізму. Враховуючи, що акціонізм є мистецтвом спонтанним (для глядача, а не для художника), кількість людей, які бачать акцію в безпосередній момент її здійснення, дуже обмежена. Ще менша кількість таких глядачів, які здатні розпізнати в цій дії політичне мистецтво. Тому саме медіа розширюють коло глядачів, інтерпретаторів акції, вводять її в дискурсивне поле, дозволяють відбуватися аналізу, а також забезпечують повноцінну роботу політичного мистецтва. Найкращою ілюстрацією ролі медіа стала акція Pussy Riot, де ЗМІ зіграли одну з ключових ролей в розгортанні подальших подій. Якби не активна робота медіа, то зараз всесвітньо відома акція залишилася б лише окремим випадком московського акціонізму.

Медіа стають середовищем, в якому існують акція, акціоніст, глядач, рефлексія, діалог і навіть наслідки акції. Медіа перетворюються на дискурсивне поле, яке має великий вплив на те, що відбувається за його межами, якщо таке твердження взагалі має місце бути. Адже реальність віртуальна і фізична не просто існують паралельно, вони знаходяться в постійному взаємовпливі. Медіасередовище, яке споживає акцію і створює своє власне поле конотацій, на рівні з акціоністом та державою також вступає в боротьбу інтерпретацій.

Незважаючи на політизацію мистецтва, соціальність та радикальність політичного акціонізму та його протестну складову, яка полягає у відторгненні не тільки пануючої державної ідеології, але й інституту сучасного мистецтва, останньому все ж таки вдається заволодіти навіть такою необ'єктною формою. Як зазначає Олена Петровська, сучасне мистецтво – це величезний інститут, який підминає під себе будь-який вислів. Пов'язаний з глобальним арт-ринком, цей інститут фактично апропріює будь-який художній жест, тим самим нейтралізуючи його [4].

Тобто мистецтво дії, яке своєю формою спростовує створення артефактів та предметів, а також виступає проти інституціоналізації мистецтва і пропагує його вихід в публічний простір, також проникає в галерейні простори. Те, що, здавалося б, неможливо підпорядкувати і перенести в спеціально створені для мистецтва місця, так чи інакше туди переноситься у вигляді різноманітної документації.

Акціонізм – це мистецтво насамперед контекстуальне, з чого і народжується необхідність розгляду його з соціологічної точки зору. Акції не з'являються незалежно від соціальної чи політичної ситуації. Головним імпульсом до виникнення акції є подія або ряд подій, що відбуваються в соціальному просторі. В акції відсутні внутрішні переживання художника, візуалізація його почуттів, емоцій, що допускає перформанс. В акції є рефлексія, аналіз, деміфологізація політичного та соціального. Тому одним з головних елементів аналізу акції стає контекст, в якому вона з'являється, – соціальні, ідеологічні, культурні, просторові умови виробництва мистецтва.

Політичний акціонізм розширює критичні межі художнього акціонізму та перформансу – критика художньої реальності та саморефлексія розширюється до критики держави, влади і соціальної реальності в цілому. Художники інтегруються в соціальну структуру не як представники мистецтва, а як соціальні агенти публічної сфери.

Перформативні практики, що з'являються на початку ХХ століття, інтенсифікують трансформації в мистецтві та зміну соціокультурної парадигми. Від перформансів та гепенгів дані практики еволюціонували до партисипативних форм, що стали повноцінними соціальними практиками. Водночас з поширенням таких консолідуючих мистецьких форм, з'являється більш радикальний вид перформансу – акціонізм, який в свою чергу розвивається від епатажної маргінальної мистецької практики до соціокультурного феномену – політичного акціонізму.

Політичний акціонізм – це специфічна форма політичного протесту, публічного обговорення та дискусії навколо суспільно важливих питань, що апропріює для цього різноманітні художні засоби та методи.

Радикальна альтернатива *cultural studies* по виявленню кордонів мистецтва та обговоренню суспільно важливих питань. Політичний акціонізм – це дослідження та представлення результатів в метафоричній формі, що дає змогу критичного осмислення та великої кількості інтерпретацій.

Особливістю акціонізму є його використання мови мистецтва та мови ідеології. Відповідаючи на питання «яким чином?» і «з якою метою?» використовуються ці дві символічні системи, можливо віднайти відмінності акціонізму від інших перформативних практик. За допомогою метафоричності мистецтва, політичної ідеології та дій соціальних інститутів акціонізм оголює основи колективного суспільного договору. Кожна акція – це не відкрите протистояння, а виявлення механізмів контролю, пригнічення та маніпулювання, де міфологізація реальності.

Сприйняття соціального як сконструйованого необ'єктивного простору дозволяє реконструювати його існуючі елементи та конструювати власні, що і передбачає практика політичного акціонізму – декларування змін моделей поведінки, соціальних інтеракцій, дій, декларування плюралізму, який повинен існувати в публічному політичному просторі, але які повністю апропріює держава.

Література:

1. Голдберг Р. Искусство перформанса. От футуризма до наших дней / Роузли Голдберг ; пер. с англ. А. Асланян. — М. : Ad Marginem Press, 2014. — 318 с.
2. Гринберг К. Авангард и китч / К. Гринберг ; пер. с англ. // Художественный журнал. — 2005. — № 60 : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://xz.gif.ru/numbers/60/avangard-i-kitch>.
3. Костина А. В. Культура между рабством конъюнктуры, рабством обычным и рабством статуса / А. В. Костина, А. Я. Флиер. — М. : Согласие, 2011. — 368 с.
4. Петровская Е. Что остается от искусства / Е. Петровская, О. Аронсон. — М. : Ин-т проблем современного искусства, 2015. — 344 с.
5. Adorno T. W. Critical Models : Interventions and Catchwords / Theodor W. Adorno , Henry W. Pickford. — New York : Columbia University Press, 2005. — 448 p. — (European Perspectives: A Series in Social Thought and Cultural Criticism).
6. Althusser L. Ideology and ideological state apparatuses : Notes towards an investigation / Louis Althusser // Lenin and Philosophy and Other Essays. — New York : Monthly Review Press, 2001. — P. 34—45.

7. Arns I. Subversive Affirmation : On Mimesis as a Strategy of Resistance / Inke Arns, Sylvia Sasse : [Electronic resource]. — Access mode : http://www.inkearns.de/wp-content/uploads/2011/01/2006_Arns-Sasse-EAM-final-book.pdf.
8. Bishop C. Artificial Hells : Participatory Art and the Politics of Spectatorship / Claire Bishop. — London ; New York : Verso, 2012. — 390 p.
9. Žižek S. Das Unbehagen in der Liberal Demokratie / Slavoj Žižek // Heaven Sent. — 1992. — No 5. — P. 43—49.

ЧИННИКИ РАДИКАЛІЗАЦІЇ ТА РОЛЬ ДИФУЗІЇ РЕПЕРТУАРУ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ У ЕСКАЛАЦІЇ НАСИЛЬСТВА

Дутчак О. А.

*Аспірантка кафедри соціології Факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»*

Автор розглядає розвиток підходів у соціології суспільних рухів та їхніх інтерпретацій чинників радикалізації. Аналізуючи становлення сучасної соціології суспільних рухів, автор підкреслює основний недолік історичних та багатьох сучасних концепцій, який полягає у концентрації уваги дослідників лише на одному з рівнів соціальної реальності. Така концентрація створює перешкоди для розуміння та інтерпретацій причин радикалізації тактик протесту у складній і багатовимірній соціальній реальності, де різнорівневі чинники взаємодіють, підсилюють та послаблюють дію один одного. З перспективи цієї критики, найбільш багатообіцяючими сучасними концепціями соціології суспільних рухів є теорія мобілізації ресурсів та репертуару колективної дії, аналіз у рамках яких має потенціал подолати однорівневе обмеження. Автор вказує на можливість синтезу цих двох концепцій для аналізу радикалізації, який би охоплював як статичні, так і динамічні аспекти переходу до радикальних тактик.

Автор анализирует исторические и современные подходы в исследованиях общественных движений с целью выхода на концепцию, которая потенциально может преодолеть ограничения одноуровневого анализа радикализации. Она приходит к заключению, что теории мобилизации ресурсов и репертуара коллективной борьбы могут быть наиболее многообещающими компонентами синтетического анализа, который может охватить как статические, так и динамические компоненты социальной реальности для лучшего понимания радикализации тактик.

The author analyses historical and current approaches in social movement studies in order to elaborate one, which can potentially overcome level-limitation of the concepts to conduct a complex analysis of radicalization. She points to resources mobilization and repertoire of contention as the most promising component of a synthetic approach, which can grasp both static and dynamic aspects of social reality to understand radicalization of tactics.

Ключові слова: суспільні рухи, радикалізація, мобілізація ресурсів, репертуар боротьби

Розуміння радикалізації: у пошуках концептуального синтезу

Радикальні тактики протестної боротьби використовувалися суспільними рухами у всі часи й у всіх країнах – від революційних подій до екотажу¹, від самоспалення до політичного вбивства, від вуличної стрілянини до знищення будівельної техніки. Нещодавно радикальні тактики були активно використані і в Україні, що робить питання їх причин і динаміки актуальним і у вітчизняному контексті. Така постійна присутність радикалізації та ескалації змушувала дослідників суспільних рухів ставити питання про причини, умови, логіку і наслідки радикалізації протистояння між агентами протесту, контрагентами і владою.

Дослідницькі питання радикалізації мають як теоретичне, так і практичне значення. На теоретичному рівні науковці намагаються пояснити, диверсифікувати і передбачити ескалацію протесту і насильства у складній реальності та в контексті соціальної взаємодії. На практичному рівні вони задаються питаннями доцільності, ефективності, наслідків використання різного ступеню радикальних форм протесту. В умовах соціально-політичної нестабільності ці питання мають значення також для мінімізації деструктивних варіантів розвитку подій та їх наслідків. Для цього необхідно розуміти динаміку і чинники радикалізації.

У соціології суспільних рухів існує кілька історичних і поточних підходів до вивчення суспільно-політичної боротьби загалом та радикалізації зокрема. Ці підходи виникали в

¹ Екотаж (екологічний саботаж) — акція прямої дії, яка передбачає нанесення шкоди неживим об'єктам з метою блокування або сповільнення певної діяльності, яка шкодить екології.

різних історичних контекстах, розвивалися, критикувалися, вдосконалювалися й еволюціонували. Кожен з цих підходів до вивчення суспільних рухів має свої слабкі та сильні сторони. Однією зі слабких сторін є концентрація на певному рівні соціальної реальності та недостатній концептуальний синтез між теоріями різного рівня. Тож проблемою цього дослідження є прогалини в інтерпретації чинників радикалізації в теоріях суспільних рухів, зумовлені обмеженням однорівневого аналізу. Предметом цього дослідження є історичні та сучасні теорії радикалізації в рамках соціології суспільних рухів. Метою такого дослідження є визначення найбільш перспективних теорій радикалізації, або їх комбінації.

У цій роботі представлений критичний огляд концепцій суспільних рухів та радикалізації їх тактик з метою пошуку найбільш перспективних підходів для подолання однорівневої обмеженості пояснення радикалізації протестів.

Загальний розвиток концепцій суспільних рухів: від ірраціонального бачення до сучасної соціології суспільних рухів

Перші дослідження протестів та протестного насильства були або історичними, або мали соціально-психологічний ухил. Історичні дослідження спалахів протестів та політичного насильства фактично не мали теоретичних напрацювань та інструментів для осмислення та інтерпретації логіки протестної радикалізації. Ці дослідження переважно були описові. У рамках соціально-психологічного підходу розвивалася теорія ірраціональної дії, на зміну якій згодом прийшла протилежна інтерпретація – теорія раціонального вибору.

Ухил у соціально-психологічні інтерпретації протестів і радикалізму виник через багато чинників. Зокрема тому, що він вписувався у панівну політичну концепцію, яка виникла у 18-19 століттях. Класик соціології Макс Вебер сформулював її загальновідомою фразою, яка лягла в основу сучасного уявлення про державу як політичне утворення, що має монополію на легітимне використання насильства [29:78].

Таке твердження мало як нормативний, так і ідеалістичний характер; можливо, саме тому ранні соціологічні теорії переважно розглядали неінституційне насильство як ірраціональне. Адже його використання ставило під сумнів державну монополію і загрожувало функціональній рівновазі суспільства. Безперечно, жодне суспільство не перебуває в стані функціональної рівноваги, тому перші теоретики суспільних рухів опиралися на хибне бачення соціальної реальності, яке не могло дати підґрунтя для її адекватного аналізу.

В рамках соціально-психологічного підходу дослідники переважно звертали увагу на індивідуальну участь людей у протестах та політичному насильстві, хоча часом теоретизували і колективну поведінку як відмінну від індивідуальної. Теоретики соціально-психологічного підходу використовували такі поняття, як відчуження, відносна депривація, авторитарна особистість [22:792]. Саме такими виключно негативними факторами пояснювалася не лише радикалізація, а часто і будь-які протести та спалахи соціально-політичного невдоволення. При цьому, як зазначає Ерік Хірш [11:243], прихильники ірраціональної школи у вивченні суспільних рухів вважали, що лише маргінальні індивіди могли долучатися до протестів.

Подібні інтерпретації добре вписувалися в панівне функціоналістське бачення суспільства, у межах якого цінністю була стабільність, злагодженість, функціональність, а будь-яка дестабілізація розглядалася як аномалія, відхилення, негативний вплив. Однак функціоналістські теорії не могли і не намагалися пояснити нерівномірну динаміку розвитку суспільства, який майже завжди відбувався через конфлікт, а часто – шляхом революцій і насильницького протистояння. У другій половині 20 століття на зміну функціоналізму прийшла теорія конфлікту, яка розглядала конфлікт як неунікную складову будь-якого суспільства і намагалася зрозуміти та пояснити як причини та динаміку конфліктів, так і їх цінність для еволюції людських спільнот.

Загалом соціально-психологічна теорія ірраціонального протесту не зробила суттєвого внеску в сучасне розуміння динаміки протестів і протестних тактик. Її критикували з різних позицій, і не лише з позиції конфлікціонізму, особливо за припущення, що учасники протестів маргіналами, які діють поза нормативними рамками [16:744]. На основі цієї критики виникла полярна концепція інтерпретації протестів – теорія раціонального вибору, яка намагалася застосувати економічні підходи до вивчення феномену протестів і радикалізації.

Кидаючись в іншу крайність, прихильники теорії раціонального вибору змінили ірраціонального актора на раціонального, який зважує «за» і «проти» та робить свій вибір щодо участі на основі таких калькуляцій [11]. У рамках цієї теорії дослідники теж концентрувалися на мікрорівні індивіда, намагаючись пояснити його участь у певних конкретних формах протесту за допомогою раціонального вибору.

На відміну від соціально-психологічного бачення ірраціонального актора, концепція раціонального вибору досі використовується в дослідженнях суспільних рухів. Прихильники цієї концепції намагалися подолати обмеження своєї моделі та реагувати на критику з боку опонентів, доповнюючи та розвиваючи теорію. Таким чином вони намагалися вийти за межі індивіда та його індивідуального інтересу, вводячи поняття спільного блага і співпраці в рамках захисту індивідуальних та (зрідка) колективних інтересів [3:100-101].

Так Маріо Ферреро [8] пояснював терористичний акт 11 вересня 2001 року як раціональний вчинок з боку революційної організації, яка намагалася отримати максимальні вигоди для своїх членів шляхом здобуття влади, а Ентоні Обершалль [18], моделюючи індивідуальне рішення про участь у протестах, підкреслював важливість колективного блага, яке можна вибороти через протест. Ці та інші прихильники теорії раціонального вибору зробили певний внесок у розуміння протестів та їх радикалізації за рахунок того, що не зводили протестну дію до негативних соціально-психологічних процесів у рамках індивіда чи груп.

Однак раціоналістичний підхід зазнав значної критики за вузьке бачення індивіда як раціонального актора, який підраховує «за» і «проти» та приймає рішення на основі таких калькуляцій за допомогою редукціоністської економічної логіки [11, 16]. Така «раціоналізація» політичних і соціальних акторів, незалежно від того, чи вона робиться на індивідуальному, чи на колективному рівні, відриває від динамічного, багатофакторного і контекстного поля протестної дії, яке має свою внутрішню логіку і «раціональність», далеку від економічного розуміння цього поняття.

На противагу цьому підходу, сучасні дослідники суспільних рухів говорять про колективний вибір тактик різного ступеню радикалізму з наявного репертуару колективної дії. При цьому вони беруть до уваги і широкий спектр інших чинників, які впливають на стратегічний вибір, зокрема контекст протесту і його символічний вимір, такий як ідеології, інтерпретативні фрейми та інше [3:74, 5].

Після хвилі протестів у 60-х та 70-х роках виникають нові теорії суспільних рухів. Причина переосмислення попередніх напрацювань була в тому, що протести та їх радикалізацію намагалися зрозуміти і ті дослідники, які самі колись були активними учасниками та симпатиками цих самих рухів [3:14]. Їх, очевидно, не влаштовувало бачення учасників протестів як ірраціональних індивідів, з одного боку, адже це б нівелювало їхній особистий та колективний досвід емансипативної боротьби. З іншого боку, вони розуміли, що раціональний підхід намагається перенести ідеалізовану економічну логіку на складні та реальні соціально-політичні процеси, викривлюючи пояснення мобілізації, динаміки, тактичних і стратегічних виборів акторів. Така логіка, з їхнього досвіду, мала обмаль спільного з реальністю протестної участі.

Таким чином, аналізуючи багатий емпіричний матеріал, почала еволюціонувати сучасна соціологія суспільних рухів. У її рамках найбільшого впливу та розвитку отримали дві концепції – теорія структури політичних можливостей та теорія мобілізації ресурсів. Ці підходи зосереджують свою увагу на різних рівнях соціальної реальності. У рамках концепції структури політичних можливостей найбільше значення відіграє макрорівневий аналіз – макрорівень є основним об'єктом дослідження і в ньому шукають пояснення феноменів, процесів та аспектів соціального протесту. Концепція мобілізації ресурсів переважно звертає увагу на мікро- та мезорівневий аналіз, хоча рівень структур теж присутній у її полі зору як чинник, що впливає на процеси нижчих рівнів.

Паралельно з виникненням нових загальних підходів та варіацій у їх межах, відбувається «культурний поворот» у дослідженнях – вчені починають звертати дедалі більшу увагу та розуміти значення символічного виміру для інтерпретації динаміки протестів [21, 4:226]. Реальність протестної боротьби перестає сприйматися лише в її матеріальному вираженні чи у вираженні індивідуальних і колективних соціальних реальностей. Дослідники стверджують, що над цими матеріальними втіленнями протесту і реальностями, а також між ними, існує символічна реальність, яка відіграє далеко не останню роль у динаміці та специфіці протесту. У дослідження повертається ідеологія, виникають поняття інтерпретативних фреймів, наративи та символи також стають важливими.

Радикалізація в сучасних теоріях суспільних рухів: структура політичних можливостей, мобілізація ресурсів та культурний поворот

Повернення структури в аналіз суспільних рухів та їх динаміки стало основним теоретичним досягненням теорії структури політичних можливостей. Структура політичних можливостей та її впливи на мобілізацію людей стали основними акцентами у роботах прихильників цієї теорії [1, 6, 12]. Особливе значення для дослідження політичних

можливостей відіграють не лише окремі випадки протестів чи кампанії, а й ситуації масової мобілізації та ескалації у соціально-політичних кризах та революціях.

У рамках цієї концепції дослідники звертають увагу на загальні властивості політичної структури, такі як міцність державної влади та її інклюзивність [12, 26], реакцію державної влади на протестну активність та заходи, спрямовані на її придушення [1, 6, 12]. Основним питанням теоретиків структур політичних можливостей є умови, за яких відбувається масова мобілізація, і чинники її успіху або поразки. Однак процеси радикалізації та ескалації конфлікту також привертають їхню увагу. Науковці, наприклад, задаються питаннями, чи призводять силові репресії до придушення протесту, чи вони навпаки можуть радикалізувати його ідеологічні та дієві аспекти, і за яких умов подібне може відбутися [6].

Хоча теорії політичних можливостей зробили значний внесок у дослідження суспільних рухів, зосередженість виключно на їх теоретичних поясненнях емпіричних даних є недоцільним. Наприклад, Вільям Гамсон і Девід Мейер [9:275] зазначають, що такі теоретичні пояснення тяжіють до структурного детермінізму, який, претендуючи пояснити все, не пояснює майже нічого. Таким чином з поля протестної боротьби фактично зникає актор і його агентність – і виходить, що динаміку протистояння визначають майже виключно макрорівневі структури.

З іншого боку, теорія політичних можливостей об'єктивує протест. Така об'єктивація неправильна навіть з логічної точки зору, якщо визнавати, що феномен протесту включає в себе безліч людей як суб'єктів діяльності. Ця слабка сторона концепції політичних можливостей була частково компенсована її прихильниками, які в емпіричних дослідженнях продемонстрували, що мобілізація людей можлива навіть без об'єктивних структурних можливостей. Наприклад, таку ситуацію досліджував Чарльз Курцман [13] у випадку Іранської революції 1979 року, що наштовхнуло його на думку про важливість суб'єктивного сприйняття структури політичних можливостей учасниками протесту. Це сприйняття може суперечити реальному стану справ, але об'єктивно впливати на динаміку протесту. Чарльз Курцман приходять до висновків, що суб'єктивне сприйняття ситуації протесту може визначатися багатьма чинниками та внутрішніми процесами всередині руху. Одним з таких процесів, наприклад, може бути створення та розвиток інтерпретативних фреймів. Радикалізація в таких випадках може мати місце за умов, коли владна структура закрита для інституційних шляхів змін і впливу, а реакція влади на неінституційні прояви невдоволення, такі як протести, є силовою і сприймається протестувальниками та загальною публікою як нелегітимна, невиправдана.

У той час як теорія політичних можливостей зосереджувалася на ролі структурних умов у мобілізації людських ресурсів, прихильники теорії мобілізації ресурсів досліджували широкий спектр ресурсів. Вони намагалися зрозуміти, який вплив має доступність матеріальних та нематеріальних ресурсів та сценаріїв їх залучення, їх брак чи відсутність на протестну динаміку, зокрема радикалізацію.

Теорія мобілізації ресурсів розвивається на всіх рівнях соціальної реальності. На макрорівні вона адаптує концепцію структури політичних можливостей та вивчає інші структури та контексти, їх вплив на доступність та мобілізацію ресурсів суспільними рухами. При цьому питання ставиться не лише про мобілізацію людей і груп, а й про матеріальні та інфраструктурні компоненти, вміння та навички, зв'язки та важелі впливу на громадську думку, владу, потенційних симпатиків.

На мікрорівні дослідники вивчають мобілізацію людських ресурсів через соціальну взаємодію, зв'язки і мережі між індивідами [14]. Згідно з цим підходом, існуючі контакти з іншими активістами, індивідуальний досвід активізму, досвід у поточній протестній ситуації, біографічні особливості й позиція у широких суспільних мережах впливають на залученість людей у протестні рухи. У контексті радикалізації дослідники зазначають, що загальні індивідуальні знання і навички радикальної дії, знання та навички знайомих і близьких людей можуть вплинути на тактичний вибір людей щодо участі чи неучасті у радикальному протесті, а також опосередковано – на колективні рішення.

На мезорівні увага дослідників переключається з індивідів на організації, групи, мережі, та зосереджується на позиції суспільного руху чи його частини у ширшому контексті протестного поля – мережі між акторами [10]. Якщо розглядати суспільні рухи з цієї перспективи, то вони можуть бути ізольованими або інтегрованими у протестному секторі, вони можуть змагатися одне з одним за наявні ресурси, і вони можуть мати певну кількість реальних/уявних/потенційних союзників. Усі ці параметри залежать як від динаміки конкретного руху [1, 2], так і від багатьох інших його особливостей, таких як ідеології, фрейми, тактики і стратегії. Більш того, дослідники вважають, що саме мережі стають у нагоді для мобілізації всього необхідного в умовах, коли участь громадян у протестах є

низькою через структурні і контекстні історичні особливості. Такий активізм, який намагається добитися успіху за допомогою мереж, називають транзакційним [19].

Всі ці чинники, які розглядають теоретики мобілізації ресурсів, можуть частково ставати причиною радикалізації. Наприклад, ізоляція може сприяти радикалізації через обмеження доступних ресурсів. Водночас, ці чинники можуть частково бути результатом діяльності актора, який обирає радикальні методи протесту. Наприклад, радикалізація може призводити до втрати союзників та ізоляції групи.

Отже, місце суспільного руху у ширшому контексті протестної активності і його зв'язки з іншими акторами (напр., зацікавленими групами, партіями, медіа) впливають на доступність ресурсів, а через них – і на тактику колективної дії. Як уже згадувалося, дослідники зазначають, що брак чи втрата союзників, ізоляція актора може призвести до радикалізації. Але в цьому контексті значення має також ще один мезорівневий фактор – організаційна структура руху. Щодо неї дослідники зазначають, що рівень професіоналізації, розмір і структура організації, а також групова динаміка впливають на тактику руху [2, 7, 28].

Можна додати, що зв'язок між організаційною структурою і тактикою протесту може бути двостороннім. Адже організаційна структура руху може бути не лише причиною, а й результатом тактичного вибору. Наприклад, ієрархічна структура може розвиватися в результаті підпільної діяльності, яка виникає через радикалізацію тактики і вимагає дисципліни. У той же час, за наявності сильного лідера й ієрархічної структури, цей лідер може просто індивідуально прийняти рішення про радикальну тактику і схилити всю групу до її використання.

Більш того, як зазначає Френк Мерс [17], використання радикальних тактик можуть впливати і на сам тип лідерства, і на демографічні параметри суспільних рухів. Адже активізм, який передбачає високі ризики, частіше приваблює молодих людей, і навпаки – молоді люди частіше схильються до радикальних дій. Не дарма студентські рухи були одними з найбільш радикальних рухів у західних суспільствах 20 століття.

Поряд із розвитком досліджень структури політичних можливостей та мобілізації ресурсів, у 80-х роках відбувається культурний поворот у парадигмах суспільних рухів [4]. У його рамках дослідники починають звертати дедалі більшу увагу на символічні виміри суспільних рухів, такі як ідеології, ідентичності, наративи. У цьому спектрі досліджень виникає теорія інтерпретативних фреймів.

Девід Сноу [21] визначає процес фреймінгу як стратегічну активність, спрямовану на позиціонування суспільних рухів у ширшому контексті протистояння. До фреймінгу дослідник відносить три компоненти: діагностичний, прогностичний і мотиваційний. За допомогою цих компонентів рух визначає проблему, ставить цілі, пропонує рішення для їх досягнення, а також намагається переконати потенційних учасників (як колективних, так і індивідуальних) долучитися до своєї кампанії. Фреймінг має зв'язок з ідеологією, але, водночас, суттєво відрізняється від неї [21:613]. Він є поверховішим, гнучкішим і менш глибинним символічним аспектом протесту. Процес фреймінгу є дискурсивною або комунікативною дією, яка включає як агентність, так і протистояння. У протистоянні конкуруючих фреймів на передній план може виходити більш або менш радикальне розуміння ситуації; відповідно, можуть пропонуватися більш або менш радикальні шляхи розв'язання проблеми.

Дослідники зазначають, що інтерпретативний процес відбувається не у вакуумі, а радше у складному мультиорганізаційному полі боротьби, яке включає інші рухи, владу, медіа, потенційних учасників тощо [21:630]. Марк Стейнберг підкреслює, що фрейми не є чимось, що притаманне виключно суспільним рухам, навпаки – фрейми охоплюють всі рівні та сфери соціальної реальності [24]. Тому дослідники вводять поняття надфреймів і культурних фреймів і намагаються встановити зв'язки між особистими наративами і колективними фреймами у процесі мікробілізації [24:846]. Ці зв'язки й визначають готовність індивідів долучитися до протестної дії різного ступеню радикальності.

Концепція фреймів теж піддавалася певній критиці. Критики в основному звертають увагу на обмежений фокус дослідження фреймів, який зводиться до символічних і дискурсивних аспектів протестної активності, в той час як ці аспекти є лише частиною складніших процесів і структур [24]. І хоча фрейми безперечно мають місце і заслуговують на увагу, дослідження, які сконцентровані виключно на них, можуть зробити внесок лише в теорію фреймів, але не в розуміння феномену і динаміки суспільних рухів.

Тож загалом можна зробити два принципові узагальнення щодо сучасних теорій суспільних рухів.

По-перше, кожен підхід має свої обмеження і проблемні аспекти. Дослідники, які працювали в рамках соціально-психологічної і раціональної парадигм, надто покладалися на концепцію відокремленого ідеального індивіда – раціонального або ірраціонального. Вони не звертали достатньо уваги на комплексні середовищні та структурні контексти, у яких діяв цей

індивід, а його логіку зводили до спрощеної психопатологічної або редукціоністської економічної моделі. Прихильники структурної теорії політичних можливостей часто схилилися до структурного детермінізму, в якому не було місця агентності суб'єкта протесту. Цей шлях, безперечно, вказав на важливі аспекти реальності протестів, але призводив до втрати у розумінні інших аспектів, а отже і комплексної картини. Дослідники фреймів обмежили себе культурним і символічним полем, часто недооцінюючи матеріальні компоненти протесту та його структурний контекст.

У цьому сенсі теорія мобілізації ресурсів виглядає найбільш багатообіцяючою. Адже в її рамках науковці маневрували між двома крайнощами – стратегічною агентністю суб'єкта і структурним детермінізмом. Таке маневрування сприяло розвитку синтетичних і різнорівневих інтерпретацій [4].

По-друге, огляд теорій наводить на думку, що в соціології суспільних рухів існує позитивна тенденція до досліджень і теорій, які звертають особливу увагу на контекст. Перші два підходи – соціально-психологічний і теорія раціональної дії – не надають великого значення цьому аспекту. Однак у пізніших теоріях контекст виходить на перший план. Дослідники звертають увагу на мережі та поле протесту в рамках теорії мобілізації ресурсів; вони вводять в аналіз макрорівневі соціальні та політичні структури у підході політичних можливостей; вони розробляють поняття надфрейму і культурного фрейму у вивченні культурних та символічних вимірів протесту. Такі контекстні аспекти відіграють значну роль у розумінні конкретних суспільно-політичних рухів та суспільних рухів як феномену соціальної реальності.

Дифузія репертуару колективної дії в рамках теорії мобілізації ресурсів

Хоча теорія структури політичних можливостей зробила значний внесок у дослідження суспільних рухів, повернувши увагу науковців до структурних чинників, концепція мобілізації ресурсів є більш багатообіцяючою у дослідженні динаміки тактик, зокрема їх радикалізації. Концепція мобілізації ресурсів охоплює динамічні аспекти, які можуть пролити світло на реальні тактичні рішення, на які, в свою чергу, впливають різноманітні чинники, в тому числі структурного характеру. Іншими словами, ця теорія зосередилася на процесі й феномені мобілізації ресурсів, пояснення якого можна розмістити на кількох рівнях соціальної реальності.

Інша теорія, яка має схожі властивості, що потенційно можуть вирішити проблеми рівневих обмежень – це репертуар протестної боротьби. У рамках його вивчення фокус також зміщується на феномен, який можна аналізувати з різних позицій та в синтезі. Він становить особливу цікавість для вивчення радикалізації, адже що може бути логічнішим, аніж аналіз радикалізації протестної дії з перспективи цієї дії?

Репертуар колективної дії визначають як обмежений набір протестних форм, що використовуються у певний час, у певному просторі, певними акторами [3:168, 4:222]. Чарльз Тіллі розвинув поняття репертуару, аналізуючи історичну еволюцію його форм [27]. У цьому аналізі він прив'язує виникнення сучасних суспільних рухів саме до виникнення сучасних форм боротьби, які суттєво відрізняються від своїх попередників. Ці форми боротьби є публічними і модульними, а також мають низку інших специфічних властивостей, завдяки яким вони можуть широко використовуватися різними акторами в різному часі та просторі, незалежно від причин, мотивів і вимог протестувальників [27]. Іншими словами – вони можуть поширюватися і зберігатися, мають здатність до ефективної дифузії [23, 19].

Історичний підхід Тіллі можна значною мірою пояснити його роботою в якості дослідника історії. Цей підхід, безперечно, уможливив виникнення концепції репертуару протестної боротьби, яка першопочатково розумілася як історичний феномен, але цей же історичний підхід і заклав певні обмеження в інтерпретацію і використання концепції Тіллі.

Безперечно, динамічна, еволюційна перспектива є багатообіцяючим інструментом для дослідження винайдення, дифузії і розвитку тактик суспільних рухів і їхніх конкретних форм боротьби. Вона дає можливість дослідникам відстежувати історію конкретного набору дій, такого як, наприклад, протестні містечка [15] чи електронні протести [20]. Вона задає рамки для аналізу умов їх конкретної динаміки, щоб дати відповідь на питання, чому одні інновації поширюються, а інші – ні [23]. Однак динамічна перспектива призводить до ситуації, коли науковці не можуть побачити динамічно-статичну і реляційну природу репертуарів протесту.

Аналіз цієї динамічно-статичної і реляційної природи концепції репертуарів стає можливим, якщо розглядати репертуар як справжній набір інструментів боротьби – як особливий ресурс протесту. Дослідники репертуарів часто говорять про ресурси, необхідні для втілення певних форм дії, і про те, як наявні ресурси сприяють використанню одного

репертуару й обмежують використання іншого [15, 20]. Однак вони не розглядають цей набір інструментів, цю доступну форму дії як власне ресурс для протесту. Тож потенційне теоретичне питання для дослідження радикалізації протестної дії – чи можна і чи потрібно сприймати репертуар таким чином.

Безперечно, припустити можливість аналізу репертуару колективної боротьби як ресурсу для цієї боротьби непросто. Такої традиції у соціології суспільних рухів немає, а сам репертуар не є чимось матеріальним – як людські або матеріальні ресурси. Однак у дослідженнях суспільних рухів, наприклад, часто в якості ресурсів розглядаються знання, вміння та навички протестувальників, які теж не є матеріальними [3:73]. Також ресурсом прийнято вважати мережі та зв'язки зі значущими агентами соціальної боротьби, особливо з засобами масової інформації. Якщо інтерпретація репертуару боротьби як ресурсу і є дещо специфічною, то вона, у всякому разі, не є більш проблемною, ніж такого роду інтерпретація знань чи зв'язків. Що, однак, не скасовує факту особливості подібних ресурсів і необхідності обережного і зваженого їх використання у дослідницькому аналізі.

Однією з особливостей розгляду репертуару колективної боротьби як специфічного ресурсу протесту є те, що цей ресурс має здатність до дифузії у просторі й часі, в межах одного руху та між ними [3:186-188, 25]. Ця особливість, з одного боку, має враховуватися в аналізі, а з іншого боку – відкриває можливості для синтезу теорії дифузії і ресурсів.

Як така точка зору на репертуар колективного протесту може допомогти зрозуміти динаміку боротьби загалом і її радикалізацію зокрема? По-перше, вона може сприяти відстежуванню не лише дифузії репертуару в рамках протестного циклу чи між циклами, вона може ставити питання не лише про те, як і чому набір репертуарів поширюється, а й допомагати аналізувати, хто ефективно чи неефективно привносить певний набір форм боротьби у протестну динаміку.

Тож, по-друге, така точка зору на репертуар протесту уможливорює сприйняття конкретного контекстного і динамічного протестного поля як поля акторів, які мають специфічні набори тактичних ресурсів. При цьому кожен з них може мати набори тактичних ресурсів різного ступеню радикальності. Тобто такий підхід до аналізу репертуару може концептуально пов'язати акторів протесту з динамікою його радикалізації або деескалації.

І нарешті, таке бачення репертуарів може сприяти синтезу двох найбільш багатообіцяючих концепцій сучасної соціології суспільних рухів та розширювати їх пояснювальну здатність.

Заключні ремарки: потенціал концептуального синтезу

Соціологія суспільних рухів еволюціонувала разом із соціальними науками та у зв'язці з розвитком самих суспільних рухів в історичній перспективі. Перші спроби зрозуміти це суспільне явище були або історичними, або ж мали соціально-психологічний ухил. Цим теоріям бракувало як методологічних, так і концептуальних рамок для пояснення різних процесів та явищ суспільної боротьби, зокрема динаміки тактики суспільних рухів. Тож описовість історичного підходу й ірраціонально-раціональні крайнощі соціально-психологічних підходів обмежують їхнє бачення цього аспекту реальності.

З виникненням нових суспільних рухів і розвитком суспільних наук виникають нові теорії, які залишаються популярними й досі. Серед них – теорії структури політичних можливостей, фреймінгу, мобілізації ресурсів та репертуару колективної боротьби.

Хоча теорії структури політичних можливостей та фреймінгу і приносять структурну та символічну перспективи в розуміння радикалізації, у них є один великий недолік: вони концентруються майже виключно на своїх рівнях соціальної реальності – на структурному метарівні у першому випадку та на символічних процесах у другому. Безперечно, обидва рівні заслуговують на увагу, але самі по собі ці теорії навряд чи можуть дати комплексне розуміння різнорівневих процесів і чинників, що сприяють радикалізації суспільних тактик.

Пошук продуктивних підходів приводить до розуміння необхідності використання різнорівневих або міжрівневих теорій чи синтезу кількох з них. У рамках теорії мобілізації ресурсів радикалізація протестних тактик пояснюється комплексними різнорівневими чинниками: від структури політичних можливостей до особистого досвіду індивіда, від організаційної структури руху до його місця у складних мережах протестного поля. Всі ці чинники впливають на вибір і ефективність реалізації тактики суспільними рухами.

Іншою міжрівневою концепцією є репертуар колективної дії, який відсилає дослідників до конкретних наборів протестних форм, які використовуються різними рухами в різний час і в різних локаціях. Репертуари можуть винаходитися та поширюватися, а також трансформуватися й адаптуватися як у рамках окремих рухів та циклів боротьби, так і між ними – у процесі дифузії.

Переваги цих двох концепцій у тому, що вони не намагаються прив'язуватися до вивчення одного з рівнів соціальної реальності, а концентруються на процесах і аспектах протесту, які можна аналізувати на будь-якому рівні або комплексно – залежно від методології та завдань дослідження.

Найбільша продуктивність теорій мобілізації ресурсів та репертуару колективної дії для пояснення радикалізації тактик суспільних рухів логічно приводить до питання щодо можливості критичного синтезу, при якому репертуар розглядаються як специфічний ресурс суспільних рухів. Такий підхід дає можливість аналізувати реальність протесту і його тактичної динаміки у статично-динамічній та реляційній перспективі, з прив'язкою до статичних наборів тактик певного актора і до динамічних аспектів інновації, дифузії та еволюції протестного репертуару.

Однак, потенціал такого синтезу, безперечно, не є безмежним. Однією з основних проблем, яка може стати на його шляху та яка притаманна як соціології суспільних рухів, так і сучасним соціальним наукам у цілому, є вузька перспектива багатьох емпіричних досліджень. Ця проблема, перш за все, спричинена браком ресурсів і пов'язаним із ним браком масштабних даних про певні зрізи соціальної реальності. Звичайно ж, вивчення радикалізації однієї групи чи невеликого протесту не вимагає значних ресурсів, але для розвитку чи випробування нових синтетичних, як і будь-яких нових концепцій, необхідна велика кількість даних, яких часто просто немає в наявності. Особливо гостро такі проблеми постають у пострадянських та ще менш економічно розвинених країнах, що приводить нас до наступної проблеми – неunikного зміщення уваги дослідників у більш розвинені країни, що може бути зумовлене не лише європоцентризмом чи чимось подібним, а й банальним браком ресурсів і даних про соціальні реальності інших країн. Водночас, саме дослідження поза західним контекстом може виявити нові аспекти і дати потенціал для розвитку наявних та нових теорій, розширюючи перспективи науковців. Відповідно, останні соціально-політичні потрясіння в Україні можуть бути сумними, але реальними передумовами розвитку теорій радикалізації на вітчизняному ґрунті.

Література:

1. Balsler, D. The Impact of Environmental Factors on Factionalism and Schism in Social Movement Organizations / D. Balsler // *Social Forces*. – 1997. – № 76. – P. 199-228.
2. Benford, R. Frame Disputes within the Nuclear Disarmament Movement / R. Benford // *Social Forces*. – 1993. – № 71. – P. 677-701.
3. Della Porta, D., *Social Movements: An Introduction*. 2nd ed / D. Della Porta, M. Diani. – Malden: Blackwell Publishing. – 2006.
4. Della Porta, D. Research on Social Movements and Political Violence / D. Della Porta // *Qualitative Sociology*. – 2008. – № 31. – P. 224-230.
5. Derville, T. Radical Activist Tactics: Overturning Public Relations Conceptualizations / T. Derville // *Public Relations Review*. – 2005. – № 31 – P. 527-533.
6. Earl, J. Tanks, Tear Gas, and Taxes: Toward a Theory of Movement Repression / J. Earl // *Sociological Theory*. – 2003. – № 21. – P. 44-68.
7. Ennis, J. Fields of Action: Structure in Movements' Tactical Repertoires / J. Ennis // *Sociological Forum*. – 1987. – № 2. – P. 520-533.
8. Ferrero, M. Radicalization as a Reaction to Failure: An Economic Model of Islamic Extremism / M. Ferrero // *Public Choice*. – 2005. – № 122. – P. 199-220.
9. Gamson, W. Framing Political Opportunity / W. Gamson, D. Meyer // *Comparative Perspectives on Social Movements* [edited by D. McAdam, J. D. McCarthy and M.N. Zald]. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1996 – P. 275-290.
10. Haines, H. Black Radicalization and the Funding of Civil Rights: 1954-1970 / H. Haines // *Social Problems*. – 1984. – № 32. – P. 31-43.
11. Hirsch, Erik I. Sacrifice for the Cause: The Impact of Group Processes on Recruitment and Commitment in Protest Movements / Erik I. Hirsch // *American Sociological Review*. – 1990. – № 55. – P. 243-255.
12. Kriesi, H. The Political Opportunity Structure of New Social Movements: Its Impact on Their Mobilization / H. Kriesi // *The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements* [edited by J. Craig Jenkins and Bert Klandermans]. – Minneapolis: University of Minnesota Press. – 1995 – P. 167-197.
13. Kurzman, Ch. Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979 / Ch. Kurzman // *American Sociological Review*. - 1996. – № 61. – P. 153-170.

14. McAdam, D. Specifying the Relationship between Social Ties and Activism / D. McAdam, R. Paulsen // *The American Journal of Sociology*. – 1993. – № 99. – P. 640-667.
15. McCurdy, P. Protest Camps and Repertoires of Contention / P. McCurdy, A. Feigenbaum, F. Frenzel // *Social Movement Studies*. – 2016. – № 15. – P. 97-104.
16. Morris, A. Black Southern Student Sitin Movements: An Analysis of Internal Organization / A. Morris // *American Sociological Review*. – 1981. - № 45. – P. 744-767.
17. Myers, F. Civil Disobedience and Organizational Change: The British Committee of 100 / F. Myers // *Political Science Quarterly*. – 1971. - № 86. – P. 92-112.
18. Oberschall, A. Rational Choice in Collective Protests / A. Oberschall // *Rationality and Society*. – 1994. – № 6. – P. 79-100.
19. Petrova, T., S. Tarrow. Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of EastCentral Europe / T. Petrova, S. Tarrow // *Comparative Political Studies*. – 2007. - № 40. – P. 74-94.
20. Rolfe, B. Building an electronic repertoire of contention / B. Rolfe // *Social Movement Studies*. – 2005. – № 4. – P. 65–74.
21. Snow, D. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment / D. Snow, R. Benford // *Annual Review of Sociology*. – 2000. – № 26. – P. 611-639.
22. Snow, D. Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment / D. Snow, A., Louis A. Zurcher, S. Eklund-Olson // *American Sociological Review*. – 1980. – № 45. – P. 787-801.
23. Soule, S. A. The Diffusion of an Unsuccessful Innovation / S. A. Soule // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1999. – № 566. – P. 120-131.
24. Steinberg, M. Tilting the Frames: Considerations on Collective Action Framing from a Discursive Turn / M. Steinberg // *Theory and Society*. – 1998. – № 27. – P. 845-872.
25. Strang, D. Diffusion in Organizations and Social Movements: From Hybrid Corn to Poison Pills / D. Strang, S. A. Soule // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – № 24. – P. 265-290.
26. Tarrow, S. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. 2nd ed. / S. Tarrow. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1998.
27. Tilly, C. Introduction to Part II: Invention, diffusion, and transformation of the social movement repertoire / C. Tilly // *European Review of History*. – 2005. – № 12. – P. 307–320.
28. Tilly, C. *Contentious Politics* / C. Tilly, S. Tarrow. – 2007. – London.
29. Weber, M. Politics as a Vocation / M. Weber // *From Max Weber: Essays in Sociology* [edited by Hans H. Gerth and C. Wright Mills]. – Routledge. – 1991. – P. 77-128.

ЗЛОЧИННІСТЬ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кругляк М. Е.

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук
Житомирського державного технологічного університету*

У статті розглянуто одну з форм девіантної поведінки студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а саме – злочинність. Автор доводить, що пік студентської злочинності припав на період після Першої російської революції (1905–1907 рр.), коли поряд зі звичними дрібними крадіжками студентство стало вдаватися до вбивств та самогубств. Побутові конфлікти слугували причинами студентських злочинів. Часто злочини скоювали в стані алкогольного сп'яніння. Необережне використання зброї супроводжувало злочини кримінального характеру.

В статье рассматривается одна из форм девиантного поведения студенчества подросийской Украины второй половины ХІХ – начала ХХ вв., а именно – преступность. Автор доказывает, что пик студенческой преступности пришелся на период после Первой российской революции (1905–1907 гг.), когда наряду с обычными мелкими кражами студенчество стало прибегать к убийствам и самоубийствам. Бытовые конфликты являлись причинами студенческих преступлений. Часто преступления совершались в состоянии алкогольного опьянения. Невнимательное использование оружия сопровождало преступления криминального характера.

The article deals with one of the forms of deviant behavior of the students of Ukraine under the Russian rule in the second half of the 19th – the early 20th centuries – namely crime. The author argues that the peak of student criminality occurred within the period after the First Russian Revolution (1905–1907) when along with usual petty thefts students started to resort to murders and suicides. Domestic conflicts would frequently be the causes of student crimes. Most crimes were committed in a state of alcohol intoxication. Careless use of weapons supplemented offenses of criminal nature.

Ключові слова: студентство, злочинність, крадіжка, студентський суд, «кодекс честі», зброя.

В Україні за останні роки суттєво зріс рівень злочинності. Якщо у 2013 р. було зафіксовано 13 тис. особливо тяжких злочинів, то в 2015-му – вже 21,5 тис. (в даних за 2015 рік не враховані окуповані території). Найчастіше у 2015 р. українці зверталися до правоохоронців через крадіжки. Якщо в 2013 р. квартирних крадіжок зафіксовано 17 тис., то в 2015-му – майже 22 тис. На другій позиції викрадення автомобілів: з 3,8 до 6,9 тис. [46]. Зростання злочинності спричинене погіршенням соціально-економічного становища, наявністю воєнного конфлікту, значної кількості зброї на руках в людей, нестабільною політичною ситуацією, станом депресії і втоми, в якому перебуває нині українське суспільство.

Важливо прослідкувати, наскільки високим є рівень злочинності серед студентства, активного учасника революційних подій в Україні. Негативними процесами, що нині мають місце в молодіжному середовищі, є значна кількість крадіжок мобільних телефонів, комп'ютерів, фототехніки, шахрайств, хуліганства. За спрямованістю посягань злочинність серед студентів складається із загальнокримінальних злочинів. Їх питома вага становила у 2005 р. 99,2 %, 2006 – 98,8 %, 2007 – 98,7 %. Особливу стурбованість викликає участь студентства в діяльності екстремістських груп, що проповідують культ насильства з елементами неофашизму, ксенофобії та расизму («бритоголові», скінхеди).

Прослідковується орієнтація молоді на вчинення корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, поява тенденції до збільшення вандалізму, ритуальних убивств, самогубств. Звичним явищем є втягнення студентства до участі в рейдерських атаках. Причинами студентської злочинності в незалежній Україні, зазначає Д. В. Волков, є вплив алкоголізму та наркозалежності, зниження рівня морально-статевого виховання, бездіяльність громадських інституцій, популяризація насильства через телебачення, розповсюдження контрафактної відеопродукції [8].

Важка криміногенна ситуація, яка має місце в постмайданній Україні, може бути покращена в тому числі й завдяки врахуванню досвіду минулого. На початку ХХ ст., у післяреволюційний (1905–1907 рр.) час, суспільство теж переживало свого роду духовну кризу, а студентство – ідеолог революції – не могло знайти собі місця в повсякденному житті.

Дана проблема не має глибокого висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Окремі аспекти, зокрема явище т. зв. студентського «кодексу честі», розглядаються в працях українського вченого І. Посохова [51], російського історика О. Маркова [45], американського дослідника С. Кассоу [64]. Про девіантну поведінку слухачок Київських вищих жіночих курсів пише в своїй монографії українська дослідниця К. Кобченко [43].

Мета статті – відтворити рівень студентської злочинності в підросійській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., охарактеризувати основні студентські злочини та покарання за вчинення них, участь органів студентського самоврядування, зокрема студентського суду, в покаранні винних, визначити шляхи зменшення злочинності серед студентства незалежної України.

Порівняно з іншими соціальними групами підросійської України студентство рідко притягалося до адміністративної та кримінальної відповідальності, насамперед через нагляд інспекції, міської поліції та боязнь студентського суду. Проте дрібні злочини типу шахрайств, спекуляції, незначних крадіжок все ж мали місце. Так, у листопаді 1881 р. студент-медик Київського університету обвинувачував свого колегу в перепродуванні студентам на 1 руб. дорожче виписаних з Петербурга медичних творів та занятті нечесними грошовими операціями [56].

Матеріальні нестатки, часто спричинені розгульним життям, й величезні борги змушували шукати найлегшого способу отримання грошей, яким ставало шахрайство. 1882 року значного розголосу в Києві набула справа студента університету Вайнлуда, якого арештували за вимагання в сестри одного із заможних киян 3700 руб. Ці гроші були потрібні, аби розрахуватися з кредиторами [11; 63], адже всі свої кошти, отримані з дому, Вайнлуд програв у карти [10; 42].

Особливо відзначалося дрібними шахрайствами студентство 1850-х рр. В архіві інспекторського управління Київського університету знаходимо справи про зваблення дівиць, утримання себе за їхній рахунок, присвоєння ввірених грошей, замовлення одягу під чужим ім'ям з метою несплати за нього; справи про пограбування та розбій [7, с. 622]; придбання в борг продуктів й несплату за них [59, арк. 4–5]. Покарання за злочини були доволі суворими, особливо якщо це стосувалося казеннокоштных студентів, за навчання яких сплачувала держава. У липні 1851 р. студента Харківського університету Михайла Тейха за викрадення ним грошей з квартири дворянина Добжанського не лише позбавили казенного утримання, а й виключили з відомства ВНЗ [33, арк. 17–17а].

Отож, дрібні крадіжки мали непоодинокий характер у студентському середовищі. Так, 1861 р. в студента Київського університету І. Зубербіра зникла золота обручка. Винним у злочині визнали його товариша Я. Кагана [19]. 1876 року один зі студентів цього самого університету обвинувачувався у крадіжці в священників двох бурнусів [17, арк. 45–45 зв.]. Навесні 1902 р. студента М. Кобланського запідозрили в крадіжці в повії золотого годинника на суму 100 руб. [13, арк. 39–39 зв.].

Найбільшого ж розголосу набула серія вчинених у Києві влітку та восени 1882 р. загадкових крадіжок. Злодієм виявився студент університету, небіж одного з київських багатіїв, в якого він теж украв значну суму грошей [55]. Інколи студенти вдавалися до крадіжок, аби «насолити» іншим. Так, у 1850-ті рр. студент-гульвіса Київського університету, аби принизити колишнього товариша, що посилено займався, вкрав у нього листа до коханої й передав для «ознайомлення» іншим студентам [53, с. 635].

Бажання продовжити своє навчання у вищій школі штовхало молодь на ряд протизаконних дій. Серед них – підробка гімназійних свідоцтв та атестатів зрілості про успіхи та поведінку [52]. В результаті розпочатої 1909 року Міністерством народної освіти перевірки атестатів про закінчення середньої школи лише в Новоросійському університеті (Одеса) було знайдено шістьох студентів, які надали підроблені документи [49].

І все ж найбільше дрібних злочинів студентство чинило саме в післяреволюційний період. З університетів частіше став зникати одяг [54], з лабораторій – різне устаткування, яке потім закладалося в ломбарді [47]. Газетні кримінальні хроніки інформували не лише про дрібні крадіжки, а й про вчинені студентами вбивства. На підтвердження нашого припущення – спогади про студентство ліберальної доби. І. Я. Акінфієв зауважував: «В чутки про вбивства чи грабунок за участю студента ніхто не повірив би. Слово студент було синонімом чогось підвищено-благородного і кришталево чистого, що спиралося на прагнення до знання» [1, с. 6].

Рідко студентство йшло на вбивства. Серед причин, які штовхали на подібні кроки, – політичні переконання, побутові конфлікти, в т. ч. навчального характеру, особисті мотиви. Політичні вбивства здійснювалися з переконань молоді, що була залучена до діяльності в нелегальних гуртках, опозиційних політичних угрупованнях, вони довго готувалися та розглядалися юнаками як надійний шлях покращення життя народу.

Найбільш резонансними справами були: замах 1879 року одеських студентів, членів гуртків народників (Г. Фомічова, О. Колтоновського, Г. Попка) на імператора Олександра II [40, с. 50]; вбивства 15 квітня 1902 р. студентом Київського університету С. Балмашовим міністра внутрішніх справ Д. С. Сіпягіна [37, с. 368] та 4 червня 1903 р., в знак помсти за єврейські погроми, київським політехніком П. Дашевським журналіста-чорносотенця П. Крушевана [9].

Найчастіше скоєні студентами вбивства мали побутовий характер. Для прикладу, 1907 року в центрі Києва студент університету А. Новиков чотири рази стріляв з браунінга в іншого студента І. Оденува. Напередодні, граючи в більярд, хлопці посперечалися, в результаті чого Новиков отримав ляпаса від Оденува. Через дану «образу» Новиков вирішив позбавити життя свого товариша [44]. У листопаді 1909 р. громадськість Києва обговорювала конфлікт двох студентів-репортерів місцевих газет, що закінчився пораненням з браунінга одного з них [50].

Побутові конфлікти, а часто просто невдалі жарти, могли призвести й до дуелей. Так, А. Андріяшев, який на початку 1850-х рр. закінчував Київський університет, пригадував одну невдалу спробу організувати дуель, на заваді якій стала відсутність зброї [3, с. 577–578]. Щоправда, студентські дуелі в другій половині XIX – на початку XX ст. були скоріше винятком з правил. Будучи відмінною рисою дворянської культури за часів зростаючої демократизації студентства та громадського осуду, дуелі стали лише нагадуванням про минулі часи. Втім, 1916 року громадськість Харкова була схвильована організованою місцевими студентами «американською дуеллю». Її суть в домовленості двох людей: один має покінчити життя самогубством, а хто саме – виявить жереб. Два студенти – медик Тихонов і технолог Цебровський, не поділивши дівчини, вирішили вдатися до такого способу розв'язання конфлікту. Тихонов випив отруту, а Цебровський опинився на лаві підсудних за схилання до самогубства [2].

Багато злочинів скоювалося студентами в стані алкогольного сп'яніння, по суті, це були найбільш поширені «злочини», що полягали в порушенні правил поведінки. Так, в ніч з 19 на 20 жовтня 1869 р. п'яні студенти Харківського університету, незгодні із закінченням роботи більярдної, вирішили придушити хазяїна готелю та його слугу [32, арк. 80–80 зв.]. В Києві частими були приставання до пішоходів; насмішки на адресу дворників, кондукторів, офіцерів, жандармів, чиновників; зривання театральних афіш [14, арк. 9–11; 21, арк. 70, 118–118 зв., 121]; безпорядки в будинках розпусти; зривання квітів у ботанічному саду та побиття сторожів [12, арк. 1–1 зв.]; проникнення без квитків у Казенний Шулявський гай у Києві, куріння в ньому та влаштування стрілянини з рушниць [20, арк. 219–220]; порушення порядку в театрі та публічних місцях [18, арк. 1–1 зв., 5, 20, 27–33]. Багато злочинів подібного характеру припало на 1860–1870-ті рр., коли нагляд за діяльністю студентства за межами вишу покладався на поліцію, а покарання за порушення порядку було незначним. Так, протягом двох днів жовтня 1869 р. за скоєні харківськими студентами вуличні безпорядки поліцією було складено 4 акти. Штраф за аморальну поведінку сягнув лише 5 руб. [31, арк. 166–167].

Інколи «жертвами» студентських неврозів ставали професори. Зокрема, в січні 1869 р. професор Київського університету А. Шеффер був побитий біля власного будинку студентом А. Полтовичем та його слугою за виставлену на іспиті незадовільну оцінку [15, арк. 1, 15, 19].

Частими були причини особистого характеру. За нашими пірахунками, найбільш «урожайним» виявився 1907 рік, що підтверджує зростання злочинності серед студентства як наслідок зневіри в житті, спричиненої поразкою революції 1905–1907 рр. Так, у липні 1907 р. студент Київського університету вирішив застрелити свою знайому після сварки із нею [34]. У вересні 1907 р. студент університету Олександр Рафаловський вбив свою дружину (вистрілив впритул 8 кулями в голову) [22, арк. 3; 35]. У такий спосіб юнаки карали тих, хто не поділяв їхніх поглядів; усвідомивши наслідки, знімали свою відповідальність й інколи йшли на самогубство. Приміром, у лютому 1892 р. студент Київського університету М. Замлинський застрелив в акушерській клініці дружину поручика піхотного полку, а опісля й сам пішов з життя [16].

Відмітимо, що більшість означених випадків відбувалася через необдумане використання зброї, яку мати при собі заборонялося. Для її легального використання потрібно було отримати дозвіл поліції [41]. Проте покарання за спійманого із револьвером

студента полягало лише у сплаті штрафу в 3–5 руб. із конфіскацією зброї [57]. Напередодні та в роки революції 1905–1907 рр. ледь не в кожного студента була вогнепальна зброя (аби захищатися від нападів під час погромів – для демократичного студентства, а, з іншого боку, й для того, щоб здійснювати ці напади, якщо це стосується членів монархічних і чорносотенних організацій).

Найстрашнішим злочином наприкінці XIX – на початку XX ст. вважався державний, який інкримінувався переважній більшості тих, хто перебував під слідством. Політична неблагонадійність вважалася небезпечною за вбивства та шахрайства. Так, Департаментом поліції 1909 року розшукувалося 23 студенти, обвинувачені в державних злочинах [23, арк. 14 зв., 15, 32, 37 зв.–42, 47, 58 зв.–59, 144 зв., 155, 236 зв., 280 зв.]. 30 слухачок Київських вищих жіночих курсів протягом першого етапу існування закладу (1878–1889) обвинувачувалися в політичній неблагонадійності, деякі з них брали участь в організації політичних убивств та переховуванні державних злочинців [60, арк. 43 зв.–49]. Звісно, покарання за такі «злочини» було однозначним – виключення.

Може скластися хибне враження, що студентство, захоплене революційною діяльністю, не вдавалося до проступків і аморальних вчинків. Аналіз архівних матеріалів українських архівів стверджує про зворотне. І наприкінці XIX ст., і на початку XX ст. студентство відзначалося своїми «витівками». Так, влітку 1914 р. надійшла скарга, що два студенти Харківського університету «бігають брудними ногами по більярдах... знімають електричні лампочки й кидають їх у відхоже місце, перетягують речі з місця на місце й зірвали замок з невеликої комори» [30, арк. 19–24].

Причому покарання за «хуліганство» можна було уникнути або значно пом'якшити. В серпні 1913 р. чиновник особливих доручень при Харківському губернаторі П. О. Ліницький, проживаючи на своїй дачі, поскаржився на переслідування з боку студентів й образи на його адресу. При розслідуванні справи з'ясувалося, що, окрім хуліганських витівок, студенти університету відзначилися тим, що з травня не сплачували за проживання й пиячили. За подібну поведінку хлопців покарали 30 днями ув'язнення. Натомість невдовзі їм дозволено було надати звільнення на декілька днів для складання державних іспитів, а одному з них – взагалі не відбувати два тижні арешту (поряд зі слізним проханням пробачити цей «хлопчачий учинок» студент погрожує, що в іншому випадку піде на самогубство) [29]. З іншого боку, дійсно, донесень про участь студентства у революційному русі значно більше, ніж про подібні витівки.

Причини швидкого занурення в розгульне життя полягали у відсутності контролю з боку батьків та інспекції, появи власних грошей, бажанні отримати нові враження, недоступні до цього моменту [4, с. 97], а також довести старшокурсникам свою перевагу над ними, хоча б у цій царині, й здобути титул «заслужених студентів» [36, с. 47].

На відміну від студентів, курсистки рідко ставали винними в порушенні правил поведінки. Домігшись права здобувати вищу освіту, дівчата прагнули з максимальною користю використати вільний час на опанування навчального матеріалу та пошук коштів на проживання. Крім того, керівництво ВЖК ставилося доволі суворо до протиправних учинків. Так, 1878 року слухачка Київських ВЖК Підвисоцька двічі образила чергову даму Алексєєву, коли остання зняла вивішене дівчиною оголошення, яке містило «помилкові дані про дії Опікунського комітету курсів». Винній курсистці було наказано вибачитися перед пані Алексєєвою в аудиторії, в іншому разі на неї чекало б виключення [24, арк. 18].

Натомість слухачку Марію Костенецьку, яка в травні 1881 р. зухвало повелася з викладачем під час іспиту зі стародавньої історії, було виключено [25, арк. 16; 39, арк. 1]. Така ж доля чекала на дівчат, що опинилися під наглядом поліції чи були арештовані, особливо після університетських подій 1884 року [26, арк. 25]. 1888 року двох слухачок було відраховано за порушення правил користування вхідними квитками [27, арк. 13 зв.]. На початку XX ст. форми порушення дисципліни з боку курсисток суттєво змінилися. Захоплені революційним рухом, слухачки, проявляли солідарність зі студентами й наслідували їхні форми поведінки: оголошували групове невдоволення професорами з приводу змісту їхніх лекцій, відмовлялися відвідувати їх, організовували сходки та страйки [28, арк. 8, 10, 12–14].

Для студентів закритих закладів (Київська духовна академія, Історико-філологічний інститут імені О. І. Безбородька в Ніжині) звичним порушенням порядку було невчасне повернення в корпус після відпусток та відпрошувань, самовільне залишення навчального закладу [58, арк. 10 зв.; 62, арк. 2–3]. Поведінка студентів закритих установ («голодні бунти», образи інспекторів, демонстрації протесту, врешті, постріл з рогатки студента В. Базарянинова 1897 року по помешканню інспектора о. Димитрія) [38; 61] страждала на інфантилізм. На думку М. І. Петрова: «Усіляка бурса, усіляке співжиття на казенних хлібах... сильно деморалізує юнацтво, що навчається, вбиваючи в ньому природну самодіяльність у майбутній житейській боротьбі за існування і пробуджуючи в них чисто дитячі капризи та

забаганки. У переважній більшості діти бідних батьків та сироти, що терпіли нестатки в рідній сім'ї, потрапивши на казенне утримання, набагато краще за їхню сімейну обстановку, часто залишаються достатньо невдоволеними ним та прагнуть узяти від казни все – не тільки можливе, але й неможливе. Вони ставлять себе ніби в центр світу та вимагають, аби вся Академія служила їм, а не керувала ними...» [48, с. 202–203].

Російський історик Олексій Марков міркує про магічний «кодекс честі» студента, що слугував потужним засобом дисциплінування й примусу. Він ніколи не був жорстко зафіксованим, але мав інституалізовані засоби регулювання й підтримки. Такими були сходки та обраний ними суд честі.

Найсерйознішим злочином були обман заради матеріального зиску та крадіжка: винного могли засудити до виправних робіт, оштрафувати чи піддати остракізму. Тяжкими злочинами перед корпорацією вважалися зрада та штрейкбрехерство під час так званих студентських «історій», які заслуговували на бойкот.

В суді могли розглядати також дрібні проступки, навіть деталі сексуального життя [45, с. 68–69]. Однією із форм прояву корпоративізму було заснування товариських студентських судів, на яких молодь призначала своє покарання обвинуваченому. Так, 1913 року на товариському суді в Новоросійському університеті студента Д. засудили за те, що він слідував за своїми товаришами й видав «університетській охоронці» 30 студентів. За подібний учинок товариський суд оголосив студентові Д. «бойкот назавжди» [6]. Підозра з боку студентів Харківського університету в тому, що хтось з їхнього кола шпигував за ними й робив доноси, призвела до гучного студентського хвилювання восени 1876 року [5, с. 13].

І все ж, попри наведені вище приклади протиправної поведінки, студентство не можна розглядати як злочинну групу. Злочинність характерна для всіх соціальних верств і прошарків суспільства, студентська злочинність унікальна, адже, з одного боку, має дрібний характер, часто спричинена несерйозним ставленням до дійсності, інфантилізмом в поведінці, з іншого боку, політичні вбивства, на які йшла молодь, засвідчують амбівалентне ставлення студентства до дійсності та контрастність поглядів, поділ людей на «хороших» і «поганих», явищ на «чорне» і «біле», дещо наївне сприйняття реальності й гіпертрофовану віру в можливість змінити світ в одну мить на краще.

На жаль, в сучасній молоді відсутній «кодекс честі» та університетський суд, але елементи корпоративної культури в дещо деформованому вигляді все-таки збереглися. Для зменшення студентської злочинності варто не лише покращити соціально-економічну ситуацію в державі, а й залучити до цих процесів громадськість, яка на позитивних прикладах повинна показати шкідливість вживання наркотиків й алкоголю, агітувати за здоровий спосіб життя, закликати шанувати й поважати жінок та людей похилого віку.

В суспільстві має бути створений позитивний образ студента як найкращого представника суспільства, майбутнє України, й велика роль у цих процесах має належати також органам студентського самоврядування та педагогічним установам.

Література:

1. Акинфиев И. Я. Иосиф Федорович Алдырев / И. Я. Акинфиев. – Александровск : Б. и., 1907. – 15 с.
2. Американская дуэль. Дело студента А. Цебровского // Южный край. – 1916. – 4 окт. – С. 5–6.
3. Андрияшев А. Ф. Воспоминания старого педагога / А. Ф. Андрияшев // Русская старина. – 1911. – № 3. – С. 571–578.
4. Андрияшев А. Ф. Воспоминания старого педагога / А. Ф. Андрияшев // Русская старина. – 1911. – № 4. – С. 95–101.
5. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 1–14.
6. В университете // Одесский листок. – 1913. – 6 февр. – С. 2.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с.
8. Волков Д. В. Тенденції поширення злочинності у студентському та курсантському середовищі / Д. В. Волков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/bozk/18text/g18_06.htm.
9. Дашевский Пинхас Израилевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=11378&query=>.
10. Дело Вайнлуда // Киевлянин. – 1883. – 17 февр. – С. 2.

11. Дело студента Вайнлуда // Киевлянин. – 1882. – 14 дек. – С. 2.
12. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 43265, 30 арк.
13. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 218, спр. 61, 59 арк.
14. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 220, спр. 54, 19 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 304, спр. 2, 46 арк.
16. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 331, спр. 133, 2 арк.
17. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 368 (1869 р.), спр. 34, 55 арк.
18. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 368 (1870 р.), спр. 18, 35 арк.
19. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 396, спр. 93, 43 арк.
20. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 478, спр. 50, 223 арк.
21. Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 277, арк. 70, 138 арк.
22. Держархів м. Києва, ф. 237, оп. 1, спр. 35, 419 арк.
23. Держархів м. Києва, ф. 237, оп. 3, спр. 2, 408 арк..
24. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 1, 19 арк.
25. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 4, 83 арк.
26. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 5, 87 арк.
27. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 6, 18 арк.
28. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 7, 14 арк.
29. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 287, спр. 4031, 33 арк.
30. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 287, спр. 4606, 30 арк.
31. Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 3, спр. 8, 220 арк.
32. Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 3, спр. 9, 150 арк.
33. Держархів Харківської обл., ф. 667, оп. 286, спр. 208, 128 арк.
34. Драма // Киевская мысль. – 1907. – 21 июля. – С. 3.
35. Женоубийца // Киевлянин. – 1907. – 14 сент. – С. 3.
36. Записки об университетской жизни (1860–1864) // Киевлянин. – 1864. – 28 июля. – С. 47–48.
37. Заславский Д. Предрассветное / Д. Заславский // 3 іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 т. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 357–368.
38. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. III, спр. 12219–12220, 6 арк.
39. ІР НБУВ, ф. 46, спр. 82, 2 арк.
40. Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965 / [відп. ред. О. І. Юрженко]. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 424 с.
41. К убийству 5-ти человек // Киевская мысль. – 1907. – 26 янв. – С. 3.
42. К характеристике нравов // Киевлянин. – 1883. – 17 февр. – С. 2.
43. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К. : «МП Леся», 2007. – 271 с.
44. Кровавая драма // Киевская мысль. – 1907. – 3 окт. – С. 2–3.
45. Марков А. Р. Что значит быть студентом: работы 1995–2002 годов / А. Р. Марков. – М. : НЛО, 2005. – 264 с.
46. Назад у 90-ті. В Україні різко зріс рівень злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3633481-nazad-u-90-ti-v-ukraini-rizko-zris-riven-zlochynnosti>.
47. Неблаговидный поступок // Киевлянин. – 1907. – 10 апр. – С. 3.
48. Петров М. І. Скрижалі пам'яті : коментарі та додатки / [упоряд. В. Ульяновського]. – К. : Прайм, 2003. – 268 с.
49. Поддельные аттестаты // Киевлянин. – 1909. – 12 февр. – С. 3.
50. Покушение на убийство // Киевлянин. – 1909. – 10 нояб. – С. 3.
51. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. – Харків : «Раритети України», 2013. – 276 с.
52. Предложение г. Попечителя Киевского учебного округа совету университета Св. Владимира // Киевлянин. – 1869. – 8 мая. – С. 209.
53. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884. Воспоминания и заметки / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 606–650.
54. С. М. Б. Jn corpore sano – mens sana / С. М. Б. // Вестник студенческой жизни. – СПб., 1910. – № 1 (19 сент.). – С. 9.
55. Студент-еврей, обвиняемый в воровстве // Киевлянин. – 1882. – 25 дек. – С. 1.
56. Студенческое дело // Киевлянин. – 1881. – 12 нояб. – С. 1.
57. Трагикомедия // Киевлянин. – 1885. – 6 февр. – С. 2.

58. Філія Держархіву Чернігівської обл., м. Ніжин, ф. 1105, оп. 2, спр. 378, 153 арк..
59. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 170, спр. 72, 5 арк.
60. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262 (1886 р.), спр. 2, 53 арк.
61. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, спр. 8561, 26 арк.
62. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 862, 24 арк.
63. Шантаж // Києвлянин. – 1882. – 1 апр. – С. 2.
64. Kassow Samuel D. Students, Professors, and the State in Tsarist Russia / Samuel D. Kassow. – Berkeley : University of California Press, 1989. – 434 p.

РОЛЬ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ НА ПРИКЛАДІ БОЛГАР ОДЕЩИНИ

Нікон Н.О.

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту

Одеського національного політехнічного університету

У статті розглянуто етнічні стереотипи як один із чинників міжетнічної толерантності, формування якої можливе завдяки гармонійним міжетнічним відносинам, що не аби як актуалізується в кризових періодах. Досліджено одну з найчисельніших та найактивніших етнічних груп південного регіону – болгарську, яка приймає безпосередню участь у його функціонуванні. На її прикладі проаналізовано ставлення до інших етнічних груп, що проживають поруч, а також розкрито вплив стереотипів на формування міжетнічної толерантності.

В статье рассмотрены этнические стереотипы как один из факторов межэтнической толерантности, формирование которой возможно благодаря гармоничным межэтническим отношениям, что особенно актуализируется в кризисные периоды. Исследована одна из самых многочисленных и активных этнических групп южного региона – болгарская, которая принимает непосредственное участие в его функционировании. На ее примере проанализировано отношение к другим этническим группам, проживающим рядом, а также раскрыто влияние стереотипов на формирование межэтнической толерантности.

The article surveys the ethnic stereotypes as a factor of inter-ethnic tolerance. The building of inter-ethnic tolerance becomes possible due to the harmonic inter-ethnic relations, which are gaining particular actuality in the periods of crisis. The survey is held in one of the most numerous and active ethnic group of the Southern region of Ukraine – the Bulgarians, who are actual participants of the region's functioning. In this group the relations towards other ethnic groups living nearby has been analyzed, in the light of these relations has been disclosed the role of the stereotypes in the building of inter-ethnic tolerance.

Ключові слова: етнічні стереотипи, автостереотипи, гетеростереотипи, толерантність, міжетнічні відносини, етнічна група.

Сучасні українські реалії характеризуються напруженою обстановкою в усіх секторах держави, особливо на міжетнічному рівні. Це призводить до зміни усталеної поведінки та соціальних норм в усіх прошарках населення держави, які складаються з багатьох етнічних груп.

В період напружених ситуацій в свідомості людей підвищується значущість своєї етнічної приналежності, яка виконує адаптивно-інтегративні функції, оскільки виникає необхідність пристосовуватися до нових обставин, актуалізуються етнокультурні та етнополітичні організації, метою яких є зниження росту соціальної та етнічної напруженості, а також підтримка інтересів етнічних груп, вирішення соціально-економічних та політичних проблем.

Поліпшити та спростити складну та напружену ситуацію в суспільстві має створення толерантних умов співіснування різних етнічних груп. Направленість на формування толерантності в країні, що визначена як країна з *поліетнічним складом населення* (визначення див. В.Б. Євтух [6, с. 106]), в сьогоденні має стати пріоритетним завданням держави. Толерантність, в даному контексті визначається як показник міжетнічних відносин, а міжетнічні відносини – це, перш за все, ставлення до тієї чи іншої спільноти у формі уявлень щодо неї від позитивних образів до упереджень, які виражаються в установках та етнічних стереотипах.

Дискусіям із приводу дослідження толерантності, міжетнічних відносин та їх чинникам присвячуються безліч публікацій як вітчизняних так і закордонних вчених. В українському просторі ці питання вивчали Н. Паніна, В. Арбеніна, В. Євтух, Л. Аза, М. Шульга, О. Пелін, І. Мигович, Т. Клищенко, В. Бедзіра та інші. Етносоціологічні дослідження ведуться різними центрами, наприклад Інститутом соціології НАН України.

Однак проблема полягає в тому, що в регуляції міжетнічної толерантності практично не використовується соціологічна інформація, а також прослідковується наростання конфліктного характеру в міжетнічних відносинах, як в державі, так і окремих регіонах, зокрема Одещині. Це обумовлюється умовами життя зумовленими соціально-політичною та економічною ситуацією.

У формуванні міжетнічної толерантності не аби яку роль відіграє *міжетнічна взаємодія* (визначення див. В.Г. Крисько [8, с.159]), яка утворює уявлення про свою й «іншу» етнічну групу. Ці уявлення в подальшому закріплюються та перетворюються на стереотипи. Наявність етнічних стереотипів, особливо стереотипів погоджених, виразних і емоційно насичених, певною мірою сприяє стабільності існуючих відносин між етнічними групами.

Вивчення стереотипів етнічних груп, що проживають поруч, дасть можливість правильно оцінити перспективи формування толерантності. Основними завданнями розгляду стали: аналіз етнічних стереотипів, як одного із чинників міжетнічної толерантності, в регіональному аспекті зокрема; визначення авто- та гетеростереотипів болгар Одещини, що формують толерантне ставлення до сусідніх етнічних груп; розгляд ролі позитивних і негативних етнічних стереотипів болгар Одещини в процесі міжетнічної взаємодії.

Прийнято вважати, що місто Одеса та Одеська область є одним з найтолерантніших та найрізноманітніших по кількості проживаючих в ньому етнічних груп. Формуванню багатоетнічного складу його населення сприяли історичні умови розвитку південно-українського регіону. Люди, які населяють територію цього регіону, об'єднують близько 134-х етнічностей. Ці дані оприлюднені в ході останнього перепису населення в 2001 році [10]. Одещина, це економічно розвинений край з багатими земельними та рекреаційними ресурсами, геостратегічне положення і політико-географічна особливість території якого пов'язана з приграничністю, залученням у сферу міжнародних економічних та політичних інтересів.

Однією з найчисельніших етнічних груп Одещини після українців та росіян є болгар, в Одеській області проживає три чверті всіх болгар країни – 6,1% від усього населення області [5]. Для болгар характерне компакте проживання, вони мають розвинутий та активно працюючий культурний центр, представлені у владних та політичних колах, приймають активну участь у формуванні та підтримці толерантних стосунків в сучасних умовах, заснованих на спільній взаємодії, взаємоповазі, прояві терпимості до інших етнічних груп і окремих людей.

На вибудову міжетнічної толерантності впливає такий чинник як етнічні стереотипи, оскільки характер етнічних контактів в значній мірі визначається цими стереотипами. В основі етнічного стереотипу часто лежать спрощені, іноді односторонні або неточні знання про особливості й поведінку людей іншої етнічної групи, упередження, що сформувалися на базі обмеженої інформації про її представників. Виходячи з них, люди можуть робити помилкові висновки й невірно поводитися стосовно представників даної етнічної групи [7, с.528].

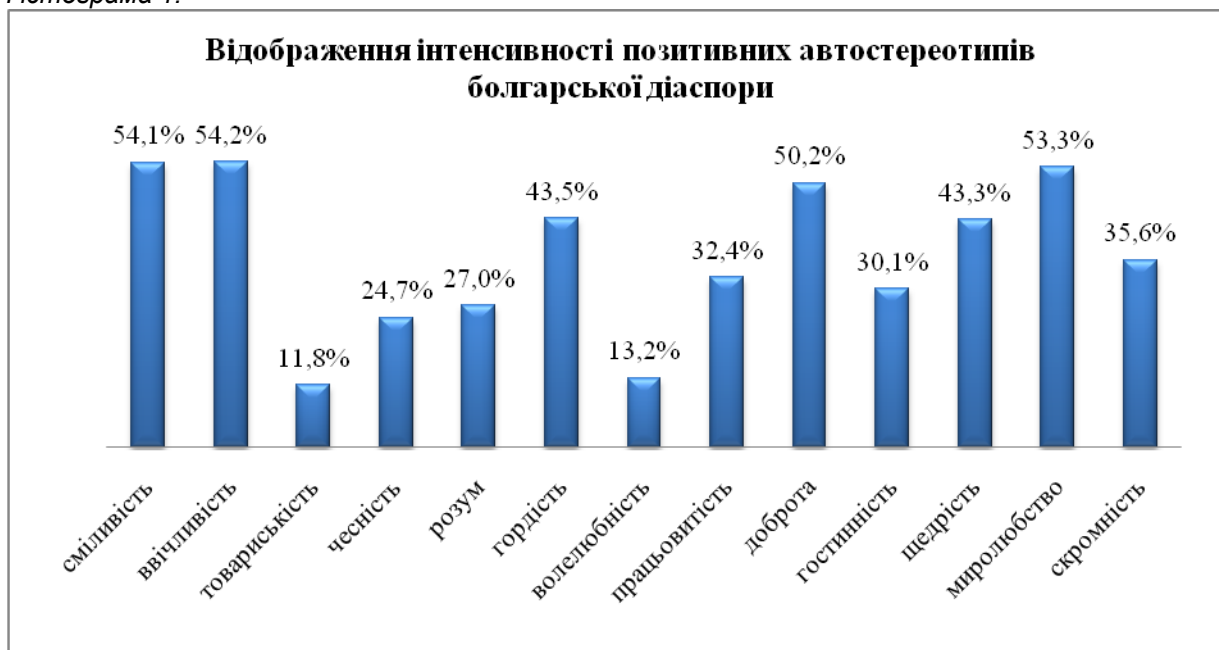
Вивченню міжетнічних стереотипів присвячене дослідження, яке побудоване на квотній вибірці з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів, об'єм вибірки складає 622 чоловік, при цьому похибка дорівнює 4%. Для узагальнення отриманих даних використовується процедура контент-аналізу.

Респондентам була запропонована біполярна шкала або, як її ще називають *метод полярного профілю* з набору особистісних рис (з запропонованих 26 позитивних та негативних якостей необхідно було вказати етнічну групу, якій найбільш характерна ця якість), а також соціальна психодіагностична техніка опитування – «приписування якостей», вперше запропонована Д. Катцем і К. Брейлі в 30 роках ХХ століття [11, с.280] та спрямована на визначення респондентами найбільш характерних якостей для українців, як домінуючої групи.

Завдяки обраним методам респонденти в числі інших назвали і свій власний етнос. Це дозволило фіксувати, по-перше, *автостереотипи* болгар (судження, оцінки, віднесені до даної етнічної спільності її представниками [4, с.103]), по-друге їх *гетеростереотипи* (сукупність оціночних суджень, що виносяться про інші етнічні групи представниками даної етнічної спільності [4, с.103])

В образі власного етносу позитивні якості з дуже великою перевагою по частоті згадування домінують над негативними. У болгар середня частота згадування для тринадцяти позитивних якостей становить 35,61% (див. гістограму 1), для тринадцяти негативних – 3,17% (див. гістограму 2).

Гистограма 1.

Гистограма 2.

Спостерігаючи приписування респондентами якостей іншим етнічним групам в порівнянні зі своєю, отримано наступні дані. Більше половини болгар вважають ввічливість найбільш характерною для своєї етнічної групи. У той же час ввічливість в деякій мірі властива росіянам (20,6%), українцям (11,4%), білорусам (10,9%), інші етнічні групи, як її яскраві носії згадуються вкрай рідко. Сміливість і миролюбство, як якості, що властиві болгарам, визначило більше половини респондентів, як і у випадку з «ввічливістю».

На думку респондентів, сміливість властива росіянам – 44,4% (незначний відсоток одержали араби, вірмени, німці, турки, греки, азербайджанці – від 0,3% до 0,2%), а миролюбство – українцям – 24,4% (білоруси і молдавани по 6,9%, угорці 3,6%, гагаузи 3,4%, греки 1,8%). Половина наших респондентів визначили доброту свого народу, у значно меншому ступені доброта властива росіянам (28,6%), доброту ж інших народів болгари відзначають незрівнянно рідше – українці (9,3%), молдавани (4,4%), гагаузи (3,4%), румуни (2,0%), греки (1,8%), угорці і словаки (по 0,2%). Така різка асиметрія виявляється про яку б позитивну якість не йшла мова, виключення при цьому склали тільки три якості – товариськість, волелюбність, тут першість поступається українцям (49,2%; 30,4%) і скромність – білорусам (39,5%).

За негативними якостями автостереотипу картина не настільки однозначна. Так, одну негативну якість болгар приписують своїй етнічній групі частіше, ніж іншим, інші дванадцять із запропонованих якостей приписують собі рідше, але асиметрія тут не настільки велика, як у випадку з позитивними якостями. Єдиною якістю, за якою визначається першість власної етнічної групи – це заздрість. Її відзначив кожний п'ятий респондент (18,3%). І ця частота вища, ніж для турків (12,4%), молдаван і українців (по 11,8%), євреїв, вірменів і білорусів (по 10,5%), циганів і гагаузів (6,5%).

Позитивними гетеростереотипами болгар наділили наступні народи: гордість – росіяни (29,1%), грузини (18,0%), вірмени (4,7%), євреї (2,3%), кримські татари (1,6%), серби (0,3%), азербайджанці (0,2%); щедрість – росіяни (25,8%), українці (14,9%), молдавани (7,8%), білоруси (3,9%), поляки (3,8%), гагаузи (0,2%); скромність – білоруси (39,5%), молдавани (15%), українці (6,9%), поляки (1,5%), румуни, вірмени і євреї (по 0,5%); працьовитість – українці (26,3%), росіяни (21,6%), молдавани (19%), грузини, вірмени та німці (по 0,3%); гостинність – українці (28,9%), росіяни (28,3%), поляки (7,0%), татари (3,3%), серби (2,3%); розум – японці (20,8%), росіяни (16,2%), євреї (14,1%), китайці (10,5%), німці (5,1%), молдавани (3,9%), гагаузи (1,8%); чесність – росіяни і білоруси (по 22,4%), українці (9,0%), німці (7,2%), молдавани і французи (по 3,6%), вірмени, азербайджанці, угорці та американці (по 1,8%); волелюбність – українці (30,4%), цигани (20,4%), росіяни (19,3%), грузини (13,6%), молдавани (1,6%), німці (1,3%), китайці (0,2%); товарицькість – українці (49,2%), росіяни (35%), білоруси (2,9%), азербайджанці та шведи (по 0,3%), вірмени, поляки, німці (по 0,2%).

Таким чином, по середній частоті згадування (у відсотках) в поданні респондентів перше місце в списку позитивних образів на першому місці, після своєї етнічної групи (середня частота згадування – 22,41%) виявилися росіяни, на другому – українці (16,19%), на третьому – білоруси (6,65%). Головними якостями росіян респонденти вважають сміливість, товарицькість, гордість, доброту, гостинність, щедрість; українців вважають товарицькими, волелюбними, гостинними, працьовитими, миролюбними; білорусів – скромними, чесними, ввічливими. Відносно висока середня частота згадування у молдаван (4,76%), головними якостями яких є працьовитість, скромність, щедрість, миролюбство та доброта. Необхідно відзначити, що японців (1,6%) наділили високим рівнем розуму, циганам (1,2%) найчастіше приписується волелюбність.

Негативними гетеростереотипами болгар наділили наступні етнічні групи: хитрість – євреї (27%), цигани (22,2%), американці (15,5%), араби (12,6%), росіяни (6,9%), румуни, гагаузи, білоруси та українці (по 1,8%); зарозумілість – азербайджанці (16%), чеченці (14,7%), цигани (14,5%), араби (13,4%), китайці (8,7%), вірмени (7,2%), грузини і євреї (по 6,2%), росіяни (5,2%), німці (1,3%); лицемірство – цигани (17,2%), чеченці та кримські татари (по 13,9%), араби і турки (по 13,2%), молдавани (12,4%), українці (8,8%), євреї (4,4%); лінь – поляки (19,8%), українці (18,6%), турки (18,3%), араби (14,9%), цигани (11,9%), росіяни (8,2%), молдавани (6,7%); жадібність – грузини (28,8%), євреї (21,7%), цигани (19,3%), азербайджанці (17%), турки (10,6%), українці (0,7%), американці (0,3%), росіяни (0,2%); нахабність – чеченці (30,7%), грузини (17,0%), цигани (14,1%), араби (10,5%), азербайджанці (10,3%), китайці (7,8%), українці (4,7%), росіяни (3,8%), в'єтнамці (0,2%); підступництво – цигани (45,1%), чеченці (14,7%), турки (9,6%), молдавани (9,3%), євреї і румуни (по 5,1%), грузини і греки (по 4,9%); жорстокість – чеченці (43,0%), араби (30,2%), турки (12,3%), грузини (9,8%), німці (2,1%), афганці (2,0%), українці (0,3%); боягузтво – араби (18,8%), молдавани (16,8%), турки (16,7%), гагаузи і цигани (15,8%), українці (13,1%), євреї (1,3%), греки (0,8%), росіяни (0,5%), грузини (0,3%); агресивність – чеченці (31,2%), араби (17,3%), грузини (16,2%), турки (14,4%), румуни і азербайджанці (по 5,4%), вірмени (5,1%), гагаузи (3,3%), німці (1,8%); брехливість – цигани (35,5%), араби (15,4%), українці (10,8%), євреї (10,5%), гагаузи (9%), молдавани (6,9%), росіяни (5,2%), турки (3,4%), вірмени (1,8%), в'єтнамці (1,6%); безвільність – українці (30,7%), євреї (16,8%), білоруси (13,7%), молдавани (11,9%), поляки (11,6%), румуни (8,7%), серби (6,5%).

По середній частоті згадування (у відсотках) в поданні респондентів перше місце в списку негативних образів займають цигани (середня частота згадування – 15,5%), найбільше яскраво вираженими негативними рисами яких є підступництво, облудність і хитрість. Друге місце займають чеченці (11,4%), вони характеризуються як жорстокі, агресивні, нахабні й підступні, наступні у списку – араби (11,25%), для них характерними негативними рисами є жорстокість, боягузтво, агресивність, облудність і лінь. Важливо відзначити, що домінуючий етнос, українців, по середній частоті згадувань (7,8%) болгар ставлять на шосте місце і приписують їм такі негативні якості як безвільність, лінь, боягузтво, заздрісність.

З одержаних даних можна зробити висновок: антипатія стосовно тієї або іншої етнічної групи не абстрактна, у її основі лежать цілком конкретні подання негативних рис

(моральних і поведінкових), властивих даній етнічній групі. Крім того, в оцінці якостей якогось етносу завжди явно або латентно присутнє його порівняння, приписування рангу в певному ряді інших етносів.

За допомогою біполярної шкали були підтверджені стереотипи болгар по відношенню до української етнічної групи у порівнянні зі своєю. Традиційним емпіричним індикатором етностереотипів є відповіді на відкрите питання типу: «Назвіть, будь ласка, п'ять позитивних і п'ять негативних якостей, властивих більшості представників вашої і української етнічної групи». Риси «портрета» національного характеру не нав'язувалися респондентам, а що є дуже важливим, створювалися ними самими.

В автостереотипах болгар по частоті згадування відзначається явне домінування позитивних рис і характеристик над негативними, що підтверджує вище сказане. Позитивні риси – працюючі, гостинні, товариські, розумні, горді, миролюбні, добрі, ввічливі, щедрі, законослухняні, скромні, волелюбні, сміливі, цілеспрямовані, відповідальні, хазяйновиті, здатні ризикувати, дружелюбні, працездатні, згуртовані, толерантні, чесні, терплячі, порядні, принципові, сумлінні, чуйні, мудрі. Негативні риси – хитрі, скупі (жадібні), заздрісні, підступні, запальні, нахабні, зарозумілі. Перевага позитивної інгрупової самооцінки – це яскраве підтвердження того, що у респондентів розвинене почуття «ми», спрямоване на згуртування групи, на підвищення позитивної ідентичності її членів.

Гетеростереотипи болгар про українців також можна розділити на позитивні й негативні. Позитивні риси – щедрі, гостинні, товариські, волелюбні, добрі, працюючі, сміливі, ввічливі, миролюбні, привітні, терплячі, витривалі. Негативні риси – ледачі, хитрі, жадібні, боягузи, лицеміри, одноосібники, безвільні, заздрісні. Перевага негативних гетеростереотипів говорить про зовнішньогрупову контрсугестію, про наявність певної дистанції між болгарами і українцями.

Підводячи підсумок потрібно сказати, що характер міжетнічних відносин будь він дружній, нейтральний або конфліктний складається залежно від історичного минулого, соціально-політичної обстановки, умов життя, безпосередньої конкретної ситуації. Напрямок формування міжетнічних відносин визначає їх характер, в полікультурному регіоні доцільно вибудовувати толерантні відносини за будь яких умов. Толерантність дозволяє досягти міжетнічного примирення, у сприйнятті «інших» спростити негативні явища та тенденції в міжнаціональних відносинах. Багато в чому толерантність залежить від близькості міжетнічних установок і образів соціальної перцепції у представників різних етнічних груп, що базується на їх культурній схожості, тобто від такого чинника як етнічні стереотипи. Етнічні стереотипи зафіксовані на рівні етнічної самосвідомості, відтворюються в процесі соціалізації, проявляються в повсякденному житті представників етносу. Етнічні стереотипи закріплюються традиціями, стають для етносу своєрідною ідеологією, провідником і обґрунтуванням дії представників етносу по відношенню до представників різних соціальних груп і етносів. Проведене дослідження по вивченню етнічних стереотипів серед болгар Одещини, свідчить про певну етнічну вибіркковість болгар. Помітна частина з них схильна розглядати «інших» через призму етнічного фаворитизму або, навпаки, етнічної дискримінації. Стереотипи відіграють не аби яку роль у формуванні відношення до інших етнічних груп.

Зауважимо, етнічні стереотипи мають програмуєчий характер, за їх допомогою можна передбачити варіанти поведінки представників етнічних груп. Необхідно усвідомлювати, що така обставина дає змогу оцінювати й регулювати рівень та напрямки формування толерантності або ж напруженості між етнічними групами. Цілеспрямованим формуючим та регулюючим механізмом етнічних стереотипів є засоби масової інформації, вони до того ж і підтримують необхідну інформацію. Засоби масової інформації є найпотужнішим транслятором стереотипів, уявлень як про внутрішні форми взаємин в певній етнічній групі, так і уявлень про зовнішні відносини.

Оскільки, стереотипи в сучасному світі включені в ідеологічну сферу і є ефективним інструментом ідеологічної боротьби, це ще більше підвищує необхідність їх подальшого дослідження.

Література:

1. Арбеніна В. Л. Етносоціологія / В. Л. Арбеніна. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна. 2009. – 360с.
2. Бандурка А. М., Друзь В. А. Етнопсихологія / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харків: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2000. – 240с.

3. Баранова Т. С. Психологическое исследование социальной идентичности / Т. С. Баранова // Социальная идентификация личности. – М.: Институт социологии РАН, 1994. – 2 (Книга 2). – С. 202–237.
4. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – Киев: «Тандем», 2000. – 264с.
5. Державний комітет статистики України (*Держкомстат України*). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/odesa>.
6. Етносоціологія: терміни та поняття / Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Данилюк І.В., Малиновська О.А.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр сучасного суспільства. – Київ, 2003. – 279 с.
7. Крысько В. Г. Социальная психология: словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн.: «Харвест», М.: АСТ, 2001. – 688с.
8. Крысько В. Г. *Этнопсихология* и межнациональные отношения / В. Г. Крысько. – М.: «Экзамен», 2002. – 448с.
9. Коч С. В. Особенности процессов этнической идентичности в среде болгар-переселенцев Одесской области / С. В. Коч // Дриновський збірник. – 2009. – Т.3. – С.286–294.
10. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат, 2003. – 245 с.
11. Katz D., Braly K.W. Racial stereotypes of one hundred college students / D. Katz, K. W. Braly // *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1933. –Vol. 28. – №3 – P. 280–290.

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ ХХ ст.

Пержун В. В.

к.с.н., доц. кафедри соціології,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті визначені основні положення і напрями розвитку історичної соціології як окремої галузі соціологічних знань. Таке твердження – вимога часу, так як сама соціологія все більше починає звертатися до історичного минулого, соціальних зв'язків поколінь, соціально-історичного досвіду і його впливу на сучасність. Звідси завданням і метою історичної соціології є дослідження цих непростих соціальних процесів у соціально-історичному просторі саме з позицій соціологічної теорії.

В статье определены основные положения и направления развития исторической социологии как отдельной отрасли социологических знаний. Такое утверждение - требование времени, так как сама социология все больше начинает обращаться к историческому прошлому, социальных связей поколений, социально-исторического опыта и его влияния на современность. Отсюда задачей и целью исторической социологии является исследование этих непростых социальных процессов в социально-историческом пространстве именно с позиций социологической теории.

In the article the basic positions and directions of development of historical sociology as a separate branch of sociological knowledge. This assertion - requiring time, as she Sociology increasingly turn to the historical past, generations of social ties, social, historical experience and its impact on the present. Hence the objective and purpose of historical sociology is the study of complicated social processes in socio-historical space it from the standpoint of sociological theory.

Ключові слова: історична соціологія, соціальні зв'язки і відносини, історичне минуле, сучасність, суспільство.

Актуальність. Суспільні трансформації актуалізують пошук шляхів адекватного розвитку соціологічної теорії, що, у свою чергу, обумовлює інтерес соціологів до соціально-історичного минулого як передумови прогнозу майбутнього. Звернення до нього збагачує розуміння соціальних процесів сучасності. Історія ХХ століття – історія революцій, воєн, трансформаційних процесів і перебудов як національно-державного, так і світового рівня. Все це спонукає науковців до переосмислення даної епохи та дослідження складних суспільно-політичних і соціально-економічних проблем як історичного минулого, так і сьогодення, що перебувають у взаємозалежності і являють собою одне нерозривне ціле. В цьому важливість та актуальність розробки основних ідей та положень історичної соціології.

Мета і завдання. Метою статті є розкрити основні напрями дослідження історичної соціології. Виходячи з поставленої мети визначено такі завдання: проаналізувати етапи становлення і розвитку історичної соціології; окреслити предметну сферу та теоретико-методологічні засади історичної соціології; вивчити зародження і сучасний стан вітчизняної історичної соціології.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням у царині історичної соціології займалися і займаються відомі соціологи та історики – М.Вебер [2], П.Сорокін [15], В.Ключевський [6], Р.Козеллек [7], П.Штомпка [19], Ю.Левада [9], Ж.Тощенко [16] та ін. Серед українських вчених минулого варто назвати М.Грушевського [4], Д.Донцова [5], М.Шаповала [18], В.Липинського [10] та ін. Сьогодні даними питаннями цікавляться такі дослідники, як Я.Алстед [1], Ф.Абрамс [17], А.Мартинів [11], П.Кутуєв [8], В.Пержун [12], М.Романовський [13], Ю.Сорока [14] та ін.

У соціологічній науці, особливо в Україні, існують не чисельні теоретичні розробки дослідження в галузі історичної соціології. Звідси непросто виявити саму специфіку історичної соціології саме з позицій соціологічного знання, як непросто знайти співвідношення між історією і соціологією. Одні автори більше схиляються до історії, відводячи соціології інструментальне місце, інші вирішують виключно соціологічні завдання. Можна вирізнити щонайменше два взаємопов'язаних підходи в цій проблемі. Перший стосується соціологічних концепцій, що розробляють для аналізу історичних даних, а також

для виявлення соціальних закономірностей за допомогою соціологічного аналізу історичного розвитку. Для іншого підходу притаманним є використання історичних даних для ілюстрації чи перевірки певних соціологічних концепцій або розбудови теорії генезису окремих соціальних явищ і процесів.

Але не дивлячись на це, варто стверджувати, що проблеми історичного минулого, соціально-історичного досвіду поколінь, зв'язку соціології та історії як взаємодоповнюючих наук, історичної свідомості суспільства, дослідження актуальних проблем соціальної та історичної пам'яті народів, націй, різноманітних соціальних груп, важливі питання соціальних зв'язків і відношень минулого, що мають продовження в сучасності вивчається в такій порівняно молодій галузі соціології, як історична соціологія. Проте, слід зауважити, що на дані проблеми звертали увагу, свого часу, відомі соціологи, історики, філософи – Г.Антипов, Р.Арон, М.Барг, М.Вебер, М.Грушевський, Д.Донцов, В.Ключевський, І.Кон, Ю.Левада, В.Липинський, А.Ракитов, П.Сорокін та ін.

Найбільше приділяв увагу становленню історичної соціології як окремої галузі соціологічного знання М.Вебер, а його теорія капіталізму у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» [2], на думку дослідників наукової спадщини соціолога, може слугувати основою до універсальної історичної соціології. М.Вебер одним з перших впровадив застосування емпіричних досліджень історичних процесів за допомогою точних соціологічних понять. Більше того, вся наукова діяльність М.Вебера як соціолога ґрунтувалася на якісній історичній ерудиції, яскравим прикладом якої є його відома, вище згадана, праця «Протестантська етика і дух капіталізму». Своєрідне бачення історичної перспективи привело вченого до заперечення позаісторичних механістичних «законів історії» і змусило звернутися до аналізу конкретних соціально-історичних змін [12, с. 50].

Розвиток сучасної соціологічної теорії обумовлює підвищення інтересу до історичного минулого. Звернення до історії розширює можливості та важелі самої соціології, поглиблює розуміння соціальних процесів. Американський соціолог Ф.Абрамс писав, що «соціологічне пояснення є поясненням історичним» [17, с. 16]. Цими словами він обґрунтовує давно назріле положення про необхідність відмови від погляду, що історія вивчає окремі факти, а соціологія формулює загально визнані гіпотези. Звідси, можна робити висновок про зростаючу роль на саму соціологію та історію порівняно нової галузі соціологічного знання – історичної соціології. Але тут, власне, потрібно пам'ятати і враховувати, що соціологи досить вдало, ще в минулому, користувалися історичними підходами. Засновник соціології О.Конт, зокрема, порівнював різні етапи історичного розвитку людства. Завдяки такому підходові була запропонована періодизація історії не на подіях і явищах, а на характеристичні ступенів оволодіння знаннями. Із соціальної філософії та соціології до історії перейшла ідея і віра в прогрес та переконання, що поступ історії суспільства визначається також і розвитком людського розуму. На це звертає увагу один з українських дослідників проблем історичної соціології А.Мартинів [11].

Історичну соціологію як пошук загального в історичному процесі розглядав російський історик В.Ключевський. У своїх історичних працях він ставив «соціологічні завдання», називав історію підготовчими сходами «наукової споруди соціології». З часом, за його словами, з науки про те, як будувалося людське співжиття – «і це буде заслугою історичної науки» – може виробитися загальна соціологічна частина її – «наука про загальні закони людських суспільств» [6, с. 297-303]. В такому ж напрямку розглядав взаємодоповнення історії та соціології відомий російсько-американський соціолог П.Сорокін, аналізуючи цикли соціально-історичного процесу [15, с. 125 – 127].

В наш час даними проблемами займаються як історики, так і соціологи на Заході: Ф.Абрамс, Ч.Тіллі, Я.Алстед, Р.Козеллек, П.Нора, П.Штомпка та інші; в Росії – В.Бойков, В.Єльчанінов, М.Масловський, Б.Миронов, М.Романовський, Ж.Тощенко, А.Черних та ін. Продовженням становлення і утвердження історичної соціології, як самостійного напрямку соціології є XIX Міжнародний конгрес історичних і соціально-гуманітарних наук в Осло (6 – 13 серпня 2000 року) де порушувалися питання важливості переходу на рівні парадигм від локальної до глобальної історії [12, с. 51]. Розв'язання цього завдання вимагає удосконалення теоретичного рівня історичної науки, а це можливо тільки при налагодженні нових методологічних та концептуальних зв'язків з іншими соціальними науками, серед яких не останнє місце посідає соціологія. Вираженням таких зв'язків і є дослідження в галузі історичної соціології.

Говорячи про розвиток історичної соціології в Україні, варто буде зауважити, що своїми коріннями вона сягає кінця XIX – початку XX століття. Серед науковців, які стояли у витоків української соціології, вивчали певні аспекти та особливості історичної соціології, ролі людини (особистості) в історії, досліджували соціальні процеси тодішньої України, її національно-визвольний рух, взаємозв'язок соціального і національного тощо варто згадати

– І.Франка, М.Грушевського, Д.Донцова, В.Липинського, М.Шаповала, О.Потебню, Д.Чижевського, В.Вернадського та ін. Кожний з них приділяв увагу історичному минулому своєї нації і держави, яке має продовження у сучасності, виокремлював найбільш важливі соціальні і національні проблеми сьогодення, вивчав соціальну роль людини і народу у світовому циклі розвитку, досліджував соціально-політичні і соціокультурні процеси, що проходили в Україні та за її межами, але впливали на соціально-економічний і політичний поступ української державності тощо.

До прикладу, Д.Донцов у своїх наукових і літературно-публіцистичних розвідках приділяв увагу як соціальним проблемам тогочасного українського суспільства, так і національним, хоча необхідно зауважити, що питання національного характеру, етнічної свідомості і самосвідомості, завдання національно-визвольного руху він ставив на перше місце. Героїчне історичне минуле, споконвічна боротьба українського народу за свою незалежність, воля як вияв цієї боротьби, устремління, самопожертва і відданість, а також знання, оцінка і осмислення рідного історичного минулого, своїх традицій – ось шлях до свободи і незалежності. Думки, погляди та ідеї свого «чинного націоналізму» щодо майбутнього української нації і державності Д.Донцов виклав у, донедавна забороненій, роботі «Націоналізм» [5].

Окремої уваги заслуговує наукова спадщина В.Липинського, який займався розробкою теоретичних проблем історичної соціології. Він зачіпає питання соціальної відповідальності національної еліти, національної аристократії як соціальної групи, яка має бути на сторожі інтересів та цінностей свого народу. Іншими словами, аристократія – це не щось наперед дане, а соціальні групи людей, що повинні самі створити себе, виправдати своє право на існування і захист інтересів своєї держави. При цьому В.Липинський поняття нації трактує так: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [10, с. 82]. Дуже актуальні й значущі слова і сьогодні для українського суспільства. Також важливим моментом в історико-соціологічних доробках В.Липинського є його звернення до такого поняття, як історична пам'ять. Без історичної пам'яті не може існувати людина і народ взагалі. Якщо в нації немає історичної пам'яті вона перестає функціонувати як органічна одиниця соціально-історичного процесу, її розвиток вповільнюється. Щоб такого не сталося, повинно формуватися і утверджуватися почуття поваги до національних, соціальних і культурних цінностей минулого, тих соціальних груп і спільнот, окремих особистостей, які були носіями цих цінностей.

У сучасній Україні, останніми роками, з'являються публікації в яких досліджується тематика історичної соціології. Можна назвати роботи Є.Головахи [3], А.Мартінова [11], П.Кутуєва [8] В.Пержуна [12], Ю.Сороки [41] та інших, а також появу першого альманаху з соціальної історії «Соціум».

Українські соціологи приходять до висновку, що вивчення науково-теоретичних засад історичної соціології як галузі соціологічного знання вимога часу. Зумовлено це, в першу чергу, самим предметом соціології, яка звертається до визнання історичного минулого, соціальних зв'язків поколінь, впливу історії на сучасність, погляду у майбутнє. Завдання історичної соціології – дослідження цих складних соціально-історичних процесів саме з позицій соціологічної теорії. Ми переконані, що відтворюючи генетичний зв'язок між поколіннями соціально-історичний досвід забезпечує соціокультурне успадкування і спадкоємність у складному процесі розвитку людського суспільства. Накопичення і передача досвіду з покоління в покоління, соціальні відносини і зв'язки, що були в минулому і мають вплив на сучасне складають суттєву та необхідну характеристику суспільного поступу, а це є одним з важливих моментів дослідження саме історичної соціології. Виходячи з того, що соціально-історичний досвід володіє можливостями передачі досвіду наступним поколінням, можна говорити, що він є важливою ланкою між минулим і сучасним, забезпечуючи невидимий зворотній взаємозв'язок суспільної практики минулого, сучасного і майбутнього. І такий зв'язок неминучий, особливо в перехідні етапи розвитку націй і держав, коли відбуваються складні зрушення в духовній, соціокультурній та виробничо-матеріальній сферах суспільного буття.

Особливістю історичної соціології є теза, що історія та соціологія розв'язують дуже близькі пізнавальні завдання. Ця «спорідненість» яскраво виявляється у предметній сфері. Предмет соціології – соціальна діяльність людини, соціальні відносини та процеси, спільноти і суспільства як цілісні системи, їхні функції та структури і т.п. Соціологія вивчає стан та динаміку власного предмета, спираючись на соціальні факти та емпіричні дані, отримані за допомогою соціологічних, а також інших наукових підходів та методів. Історію цікавить соціальне буття людини в минулому. При цьому соціологія та історія володіють можливостями на методологічному рівні доповнювати одна одну. Виходячи з даного контексту важливими і актуальними стають наукові-практичні та теоретико-методологічні

проблеми відродження досліджень у контексті історичної соціології та вивчення проблем міждисциплінарного теоретичного синтезу історії та соціології.

На сьогодні існує декілька визначень предметного поля та кола теоретичних проблем, які покликана розв'язувати історична соціологія. Так, польський соціолог П.Штомпка визначає історичну соціологію як особливий теоретико-методологічний напрям, який порушує конкретні історичні проблеми, маючи на меті їх соціологічний аналіз [19, с. 111]. Цікаві напрацювання в цій галузі знань Н.Еліаса, котрий виступав за співпрацю істориків та соціологів і критикував останніх за їхній «відступ у сучасне», а також Ч.Тіллі, який наполягав на посиленні інтеграції історії та соціології й доводив, що соціологія має дістати історичне обґрунтування [12, с. 51]. Крім цього, історична соціологія в межах дослідницького підходу розглядає суспільні процеси у порівнянні, виступаючи ядром теорії соціальних змін. З іншого боку, вивчаючи соціальну реальність як таку, що історично відбулася, як продукт того, що уже сталося, вона спроможна аналізувати ті нереалізовані позитивні можливості, що так і залишилися можливостями і були відкинуті з тих чи інших причин. У цьому сенсі історична соціологія досліджує такі поняття, як спадкоємність поколінь і соціальне перенесення інновацій та можливостей, що робить реальним прогнозування результатів реформ та шляхи їх реалізації.

Не дивлячись на різні методологічні підходи і трактування щодо предметного поля історичної соціології, в структурі соціологічного знання можна виділити, на нашу думку, деякі загальні компоненти дослідження власне історичної соціології:

- сконструйоване історичне минуле якого уже не існує, але воно впливає на суспільні відносини сьогодні (відношення до минулого через його оцінку, переживання, співучасть і т.ін.);
- спадкоємна діяльність поколінь (взаємозалежність та взаємодоповнення соціально-історичної роботи минулих поколінь і поколінь сучасних, вплив минулого на сучасне);
- соціальна пам'ять (пам'ять поколінь, яка завжди присутня у народі, нації, суспільстві);
- соціально-історичний простір і час (триєдина якісна ознака, що відбиває взаємообумовленість і взаємовплив минулого, сучасного і майбутнього).

Отже, історична соціологія забезпечує єдність аналізу соціально-історичного минулого, сучасного й майбутнього часового континууму соціологічного теоретизування та емпіричних досліджень за допомогою включення історичного минулого до аналізу досліджуваних об'єктів. Більш ширше це можна трактувати як соціологічний ретроспективний аналіз соціальних інститутів, структур, цінностей минулого; побудова теорій і концепцій соціології на емпіричній основі історичного (і сучасного) матеріалу; історія сучасності як епохи, що спирається на соціологічне засвоєння минулого; реальні можливості прогнозування суспільного розвитку на уроках соціально-історичного минулого.

Як підсумок, ми спробуємо певною мірою поділитися нашими міркуваннями, щодо подальшого розвитку історичної соціології. Історична соціологія не може відриватися від загальноновизнаних принципів, які характеризують предмет соціології взагалі. Але в сучасній соціологічній науці існують різні точки зору на предмет соціології. У нашому випадку предмет соціології, на наш погляд, складає реальну суспільну свідомість в її соціально-історичному вимірі, діяльність і поведінку людей, соціокультурні умови функціонування як свідомості, так і поведінки; то в такому розумінні дане твердження можна віднести і до предмету історичної соціології. Враховуючи специфіку даної галузі соціологічного знання на перший план ми повинні ставити конкретні історичні умови, ті реальні обставини, в яких діяли люди, але з позицій вимог соціологічної науки – виявляти не стільки одиничне, неповторне, об'єктивно обумовлене, а особливе і навіть загальне, що дасть змогу згрупувати і класифікувати одиничні явища і процеси в різних історичних середовищах. Відповідно не менш серйозне значення в такому розумінні даної проблематики має аналіз історичної свідомості в життєдіяльності людей по реалізації мотивів, цінностей, установок, що мають пряме або опосередковане відношення до історичного досвіду і пам'яті народів і націй. Вважаємо, що наукове осмислення і вирішення цих питань потребує творчого підходу, так як це дасть можливість подальшого розвитку міждисциплінарного зв'язку соціології та історії, а як результат – виділення історичної соціології в окремий напрямок спеціальних і галузевих соціологій.

Література:

1. Алстед Я. Историческая социология – зачем и как? / Я.Алстед // Социологические исследования . – 2005 . - №5 . – С. 122 – 128.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер . – К.: Основи, 1994 . – 261с.

3. Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспективи розвитку / Євген Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг . – 2004 . - №1 . – С. 5 – 14.
4. Грушевський М. Початки громадянства: генетична соціологія / Михайло Грушевський . – К.: Наукова думка, 1997 . – 234с.
5. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов // Геополітичні та ідеологічні праці . – Львів: Кальварія, 2001 . – Т.1 . – С. 91 – 239.
6. Ключевский В.О. Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники / В.О.Ключевский . – М.: Мысль, 1993 . – 415с.
7. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р.Козеллек . – Пер. з нім . – К.: Дух і літера, 2005 . – 317с.
8. Кутуєв П. Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації / Павло Кутуєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг . – 2009 . - №3 . – С. 183 – 206.
9. Левада Ю.А. Историческое сознание и научный метод / Ю.А.Левада // Философские проблемы исторической науки . – М.: Наука, 1969 . – С. 186 – 225.
10. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський // Філософська і соціологічна думка . – 1991 . - №10 . – С. 63 – 83.
11. Мартинов А.Ю. Исторична соціологія / А.Ю.Мартинов . – К.: УАІД «Рада», 2004 . – 288с.
12. Пержун В.В. Исторична соціологія як галузь соціологічного знання / Володимир Васильович Пержун // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи . – 2010 . - №889 . – С. 50 – 53.
13. Романовский Н.В. Историческая социология: проблемы и перспективы / Н.В.Романовский // Социологические исследования . – 2002 . - №10 . – С. 118 – 128.
14. Сорока Ю. Ставлення до минулого / Юлія Сорока // Соціологія: теорія, методи, маркетинг . – 2009 . - №2 . – С. 47 – 66.
15. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А.Сорокин . – М.: Политиздат, 1992 . – 542с.
16. Тоценко Ж.Т. Историческая память и социология / Ж.Т.Тоценко // Социологические исследования . – 1998 . - №5 . – С. 3 – 6.
17. Черных А.И. История и социология: проблемы взаимодействия / А.И.Черных // Социологические исследования . – 2001 . - №10 . – С. 16 – 25.
18. Шаповал М. Загальна соціологія / Микита Шаповал . – К.: Український центр духовної культури, 1996 . – 368с.
19. Штомпка П. Социология социальных изменений / П.Штомпка . – М.: Аспект-Прес, 1996 . – 239с.

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ УКРАЇНЦІВ ТА ПРОЦЕС ДЕКОМУНІЗАЦІЇ

Пиголенко І. В.

*кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології
Факультету соціології і права Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»*

В статті розглянуто основні політико-ідеологічні течії, що представлені в українському політичному житті. За результатами соціологічного моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 року, здійснено аналіз зміни ідеологічних поглядів українців після «революційних» подій 2013-2014 років. Також, автор здійснив порівняння процесу декомунізації в пострадянських та сусідніх країнах.

В статье рассмотрены основные политико-идеологические течения, которые представлены в украинской политической жизни. По результатам социологического мониторинга, проводимого Институтом социологии НАН Украины с 1992 года, проведен анализ изменения идеологических взглядов украинцев после «революционных» событий 2013-2014 годов. Также, автор осуществил сравнение процесса декоммунизации в постсоветских и других странах.

The article reviews the main political and ideological currents which represented in the Ukrainian political life. The results of sociological monitoring undertaken by the Institute of Sociology of NAS of Ukraine since 1992, the analysis of changes in ideological views after Ukrainian "revolutionary" events of 2013-2014 years. Also, the author made comparisons decommunisation process in post-Soviet and neighboring countries.

Ключові слова: політичні течії, політичні партії, декомунізація.

За останній рік в Україні, як і в більшості країн світу, відбулися зміни, що торкнулися всіх без винятку сфер життя: економічної, політичної, соціальної тощо. Майже кожен українець відчув «на собі» ці зміни: девальвація національної валюти, підвищення тарифів ЖКГ, введення нових податків, прийняття низки законопроектів та введення в дію нових законів. Зрозуміло, що рухатись вперед без змін неможливо. І вектор руху, який обрала Україна спрямований в напрямку євроінтеграційних перебудов. Українське суспільство намагається навчитися жити відповідно до європейських стандартів та правил. За результатами соціологічного моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 року, у 2015 році позитивно ставляться до вступу України до Європейського Союзу 56,3% опитаних громадян [9].

Рис 1. Ставлення до Вступу України до Європейського Союзу: за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2015 р.).

Позачергові вибори до Верховної Ради України 2014 року засвідчили, що українці тією чи іншою мірою, готові до цих змін. Так, вперше за всю історію незалежної України до Парламенту не пройшла Комуністична партія, набравши 3,88% голосів виборців [1]. Це, з однієї сторони, можна пояснити ситуацією в країні, що пов'язана з АР Крим та військовими діями в Луганській та Донецькій областях, населення яких підтримувало Комуністичну партію, з іншої ж, Євромайдан став відправною точкою для зміни поглядів та орієнтирів українців.

Сьогодні в країні проголошуються демократичні європейські цінності, побудова демократичної держави, в якій народ є джерелом влади на протигагу тоталітарному режиму, який передбачає контроль з боку влади над суспільством та особистістю. Один із аспектів демократичного режиму – наявність політичного та ідеологічного вибору в законодавчо закріпленій багатопартійній системі. Така політична система передбачає наявність різних за своєю ідеологією та сутністю політичних сил та партій, які беруть участь у виборах, з метою подальшого формування державної влади.

В Законі України «Про політичні партії в Україні» політична партія визначається як «зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [3].

За минулі роки в Україні сформувалася багатопартійна система. Але, при цьому, процес створення нових партій не припиняється. В єдиному реєстрі політичних партій на сайті Державної реєстраційної служби налічується 242 партії [5].

Багатопартійність в Україні відбиває весь ідейно-політичний спектр партій, що існує у світі. Партії можна класифікувати за метою, ідеологією, засобам боротьби, відношенням до режиму. Так, відповідно до політико-ідеологічних течій, в Україні діють комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні, ліберально-демократичні, націонал-демократичні, націоналістичні партії тощо. В узагальненому вигляді всі політико-ідеологічні течії можна розділити на «праві», «центристські» та «ліві».

Як свідчать результати соціологічного моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 року, в Україні існують прихильники різних політичних течій. Так, у 2015 році при виборі із запропонованих однієї з найближчих для опитаних течій, 18,9% виявилися прихильниками національно-демократичної, 15,1% – соціал-демократичної, 8,8% – соціалістичної, 4,8% – християнсько-демократичної, 4,4% – комуністичної, 3,8% – націоналістичної течії, 3,6% – ліберальної та 1,7% – прихильниками зелених [9]. Слід зазначити, що майже кожен п'ятий (19,0%) опитаних українців не розуміються на запропонованих течіях.

Рис 2. Відсоток прихильників різних політичних течій – за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2015 р.).

Якщо ж подивитися на динаміку з 1992 по 2015 роки, то кількість прихильників комуністичної течії до 1998 року поступово зростала, а після 1998 року пішла на спад і останні роки мала певну частку своїх прихильників, що давало можливість Комуністичній партії України триматися при владі – набирати достатню кількість голосів для проходження у Парламент до 2014 року. Різде падіння рейтингу відбулося після подій кінця 2013 початку 2014 року. Так за результатами моніторингового опитування "Українське суспільство" у 2014 році кількість прихильників комуністичної течії склала 4,1% і майже не змінилася у 2015 році – 4,4% (1992 – 2,9%, 1994 – 10,3%, 1996 – 9,7%, 1998 – 21,9%, 2000 – 15,5%, 2002 – 15,1%, 2004 – 14,4%, 2005 – 7,4%, 2006 – 8,3%, 2008 – 8,0%, 2010 – 7,1%, 2012 – 8,1%, 2013 – 11,3%, 2014 – 4,1%, 2015 – 4,4%) [8, 9].

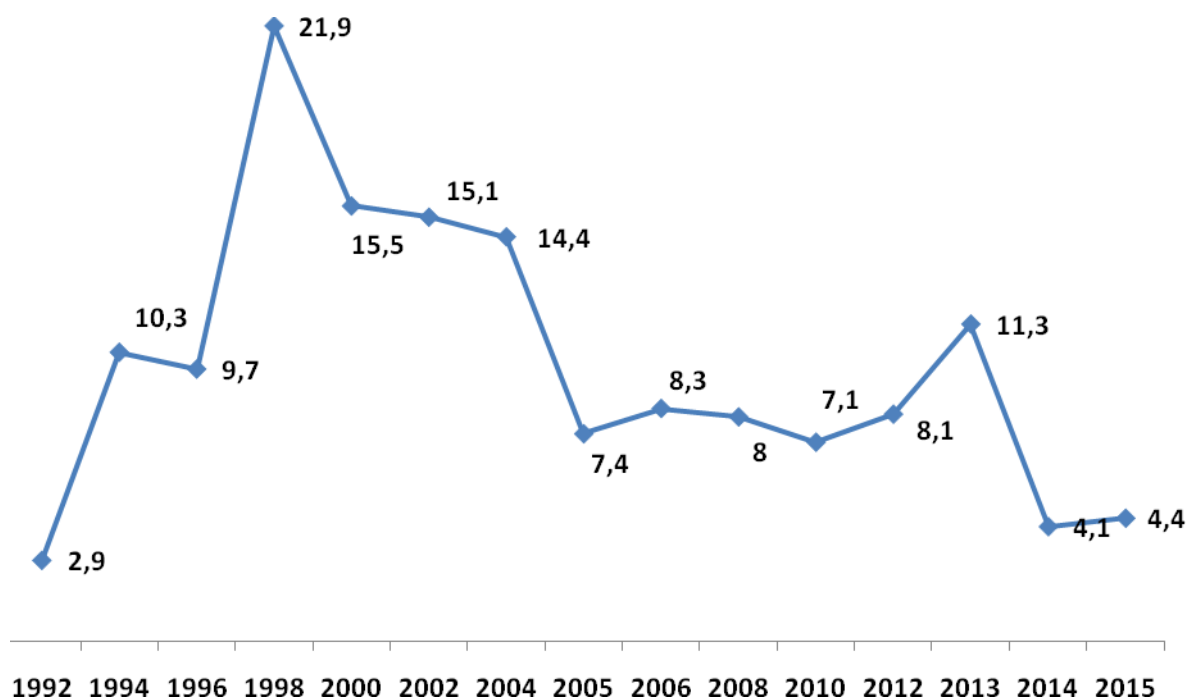

Рис 3. Динаміка відсотка прихильників комуністичної течії за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 році вибори до Верховної ради України проводилися 7 разів. Якщо, проаналізувати динаміку зміни рейтингу Комуністичної партії на виборах до Верховної Ради України, то ми можемо спостерігати як підйом, так і падіння: 1994 р. – 13,6%, 1998 р. – 24,65%, 2002 р. – 19,98%, 2006 р. – 3,66%, 2007 р. (позачергові вибори) – 5,39%, 2012 рік – 13,18%, 2014 р. (позачергові вибори) – 3,88% [6].

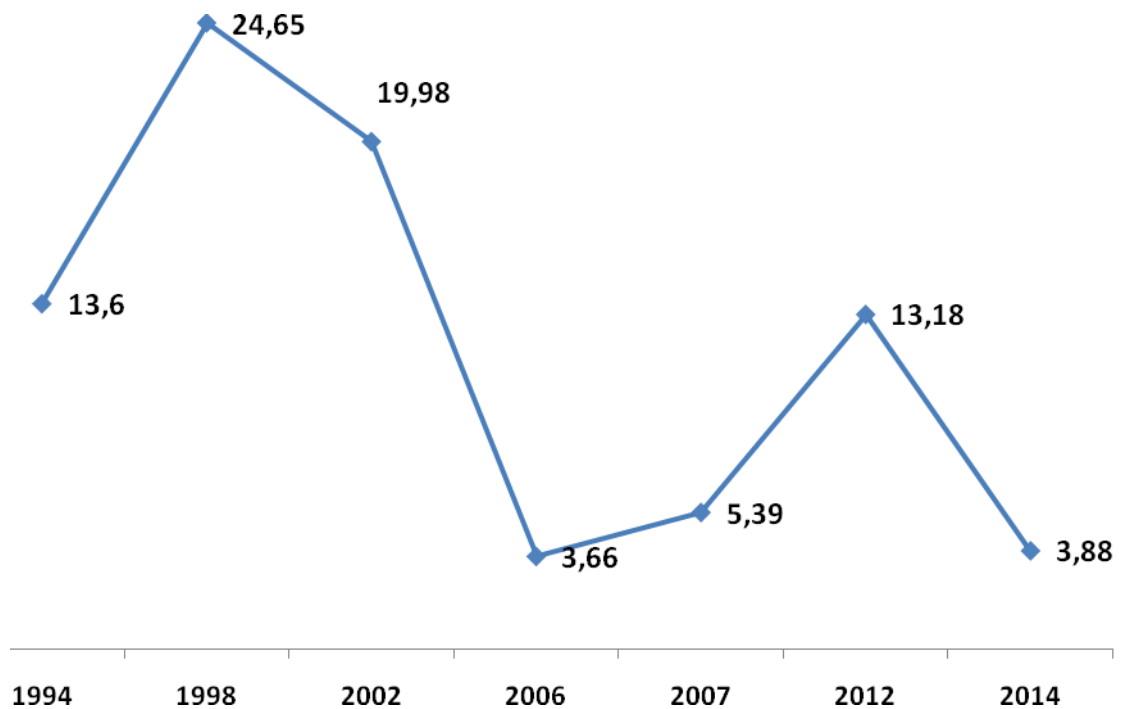

Рис 4. Динаміка зміни рейтингу Комуністичної партії на виборах до Верховної Ради України.

Якщо порівняти результати виборів до Верховної Ради України та дані соціологічного моніторингу інституту соціології НАН України, щодо рівня прихильності до Комуністичної партії України опитаних респондентів, то ці дані корелюють між собою.

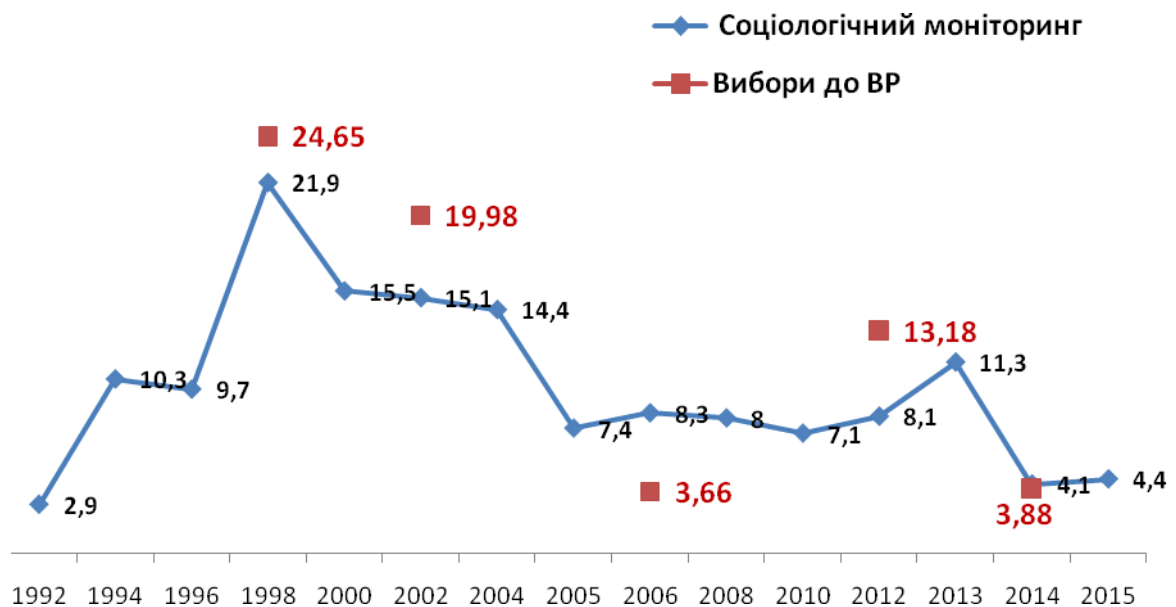

Рис 5. Динаміка відсотка прихильників комуністичної течії за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України та динаміка зміни рейтингу Комуністичної партії на виборах до Верховної Ради України.

Ручка А.О. у праці «Політико-ідеологічна сегментація українського соціуму: поліментальні вияви і тренди (2012-2015 рр.)» здійснив ідентифікацію визначених в

опитуванні політико-ідеологічних течій з трьома основними групами ліві, центристські і праві. «Так, комуністичну і соціалістичну політико-ідеологічні течії прийнято ідентифікувати з «лівими»; соціал-демократичну, «зелену», ліберальну – з «центристами»; християнсько-демократичну, національно-демократичну і національну – з «правими» [2, 74-75]. Така класифікація дає нам можливість при аналізі даних прослідкувати як, після «революційних» подій 2013 року зростає кількість прихильників течій правого та центристського спрямування, а кількість прихильників «лівих» зменшилась і з 2014 року залишається на одному рівні. При цьому праві та центристські ідеологічні течії продовжують поповнювати ряди своїх прихильників.

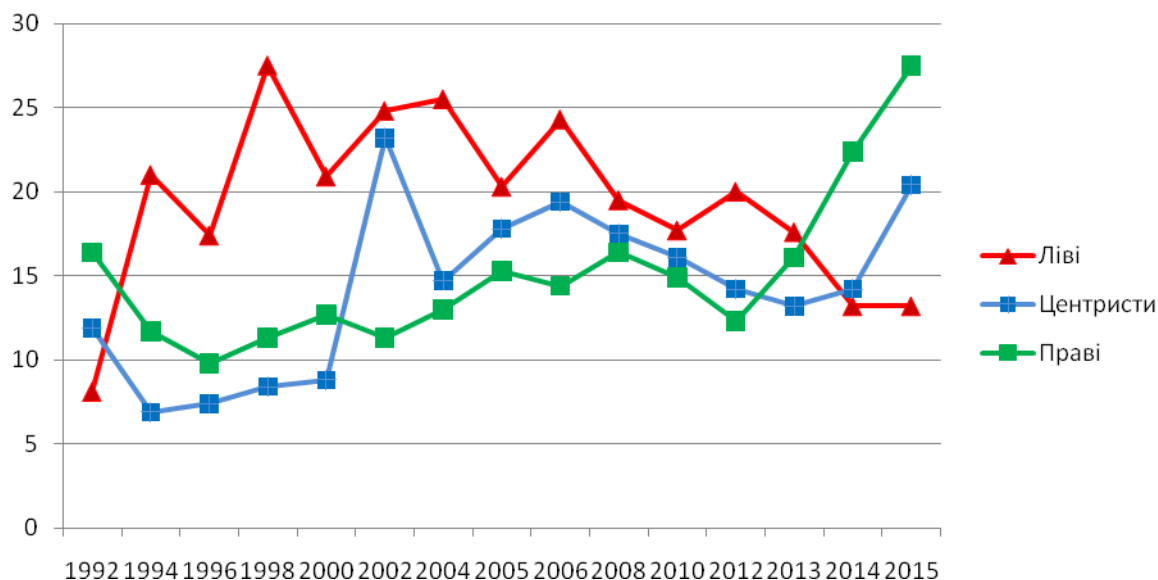

Рис 6. Динаміка відсотка прихильників трьох груп політико-ідеологічних течій за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України.

Ще у 2001 році, український соціолог С. Макеев, в інтерв'ю газеті День, зазначив: «комунізм виконав свою історичну місію – він значно очистив і облагородив риси свого брата-близнюка капіталізму. І привид комунізму вже давно не бродить по Європі – він зачаївся на її далекій периферії: в Росії, Україні, Білорусії, і тут тихо і мирно доживає свої дні. На мою думку, еволюція Компартії України неможлива...» [7].

Слід відзначити, що процес декомунізації в Україні почався за часів розпаду СРСР, стихійно активізувався під час «ленінопаду» в період «Революції гідності» і «узаконений» прийнятим 9 квітня 2015 року Верховною Радою України законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» та підписаним Президентом України 15 травня 2015 року. Це, в свою чергу, веде до заборони Комуністичної партії України і поступового її зникнення з політичної арени вже не за результатами виборчих перегонів, а інституційним шляхом.

Як вчинили наші країни-сусіди та країни колишнього соцтабору з питанням про комуністичну символіку. Так, у листопаді 2009 Президент Польщі Лех Качинський підписав указ, що забороняє купівлю та зберігання радянської символіки. Згідно з документом, придбання і розповсюдження предметів або записів, що містять радянську символіку, може спричинити за собою покарання у вигляді позбавлення волі строком до двох років.

Чехословаччина у 1991 році встановила в Кримінальному кодексі кримінальне покарання для осіб, які «підтримують і сприяють рухам, демонстративно висловлюються за скасування прав і свободи громадян або розповсюдження національної, расової, класової чи релігійної ворожнечі». Згодом Конституційний суд країни визнав цю норму неконституційною, мотивуючи тим, що «повна заборона підтримки або пропаганди фашизму чи комунізму є несумісним з принципом конкретного регулювання кримінального закону», оскільки «в такому випадку фашистське або комуністичний рух не було б визначено належним чином».

У Грузії використання радянської символіки заборонено в 2011 році нарівні з використанням нацистської, змінено всі назви населених пунктів, які мали відношення до радянського минулого.

В Латвії – заборона на радянські символи діє з 1991 року. У той же час заборона не поширюється на розважальні, святкові, пам'ятні та спортивні заходи.

В Естонії за використання нацистської і радянської символіки в громадських місцях передбачений великий штраф або тюремне ув'язнення терміном до трьох років. 17 червня 2008 року парламент Литви прийняв законопроект, що забороняє використання нацистської і радянської символіки. Серед інших символів під заборону потрапили: радянський гімн, прапори і герби гітлерівської Німеччини, Радянського Союзу і Литовської РСР. Під заборону потрапили такі символи, як нацистська свастика, радянські серп, молот і п'ятикутна червона зірка. За даними джерела "Східний проект" від 6 травня 2015 року за результатами соціологічного опитування мешканців м. Краматорськ проведеного в кінці квітня 2015 року (вибірка 1200 респондентів, що репрезентує населення міста за віком та статтю), більше половини опитаних (53,2%), не підтримують заборону Комуністичної партії України, при цьому підтримує кожен п'ятий опитаний (19,6%). Заборону пропаганди комуністичного режиму та публічного використання символіки не підтримують 52,5% опитаних, підтримує 19,7%. Заборону використання символів комуністичного режиму (прапор, герб, гімн і т.д) не підтримують 55,4% опитаних, підтримує 19,0% респондентів. Переважна більшість (64,9%) не підтримує знесення пам'ятників, заборону пам'ятних знаків та гасел комуністичної партії. Найбільший відсоток негативного ставлення має перейменування назв областей, районів, населених пунктів, районів у містах, площ, вулиць і т.д. - 70,1% не підтримує даний пункт законопроекту. Кримінальну відповідальність за пропаганду комуністичного режиму і публічне використання символіки не підтримує також більше половини опитаних (57,7%) [4].

Уровень поддержки пунктов законопроекта «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарного режимов и запрет пропаганды их символики»

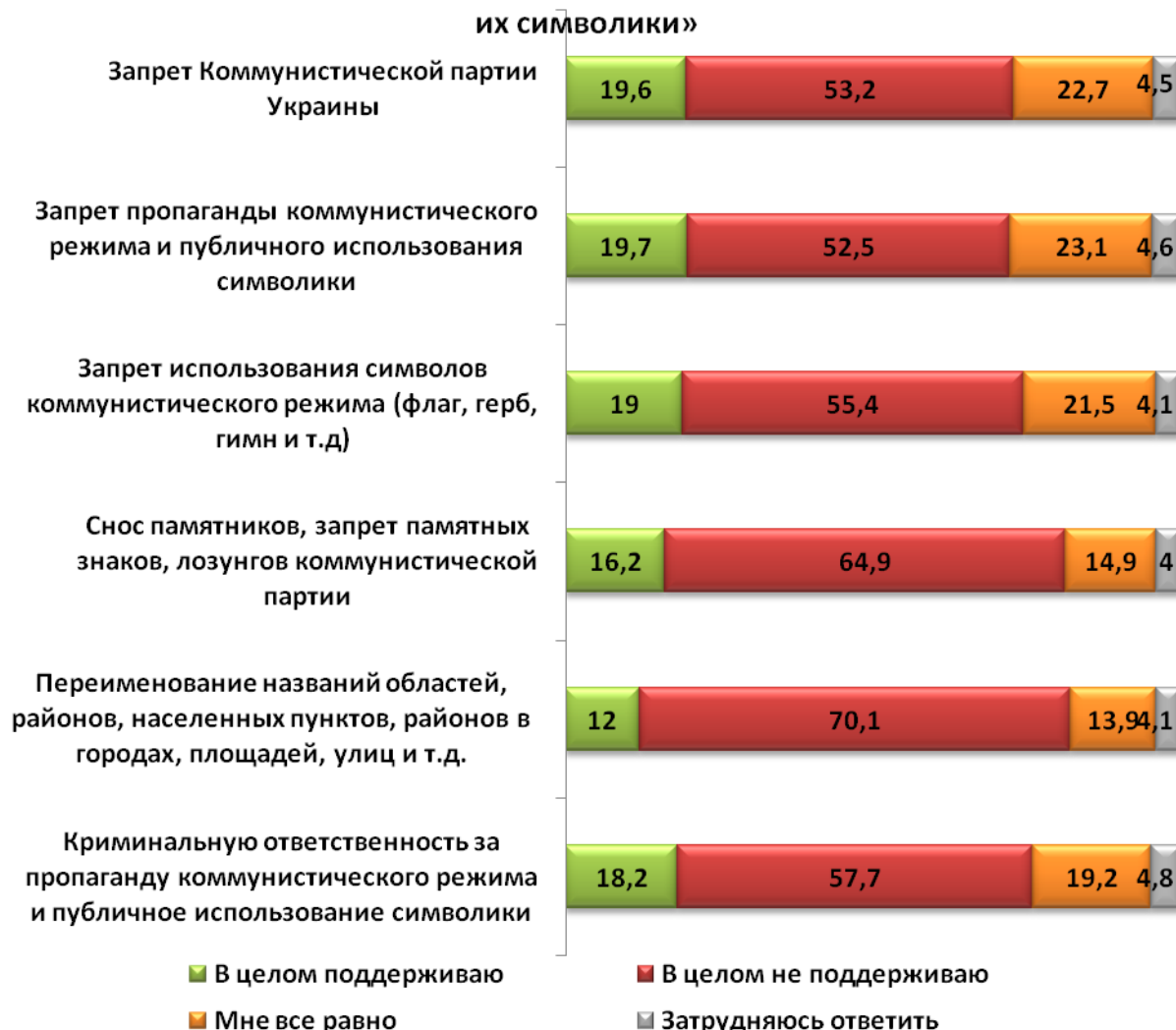

Рис 7. Рівень підтримки пунктів законопроекту «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів і заборону пропаганди їх символіки» мешканцями міста Краматорська за даними джерела «Східний проект» (2015).

Опитування громадської думки дають змогу проаналізувати політико-ідеологічні орієнтири громадян країни та їх погляди щодо розвитку країни.

Після подій 2013 року вперше за часи незалежності України дані моніторингового опитування "Українське суспільство" фіксують суттєве зростання прихильників політико-ідеологічних течій «правого» спрямування (з 12,3% у 2012 році до 27,5% у 2015 році) та «центристського» спрямування (з 14,2% у 2012 році до 20,4% у 2015 році).

Кількість же прихильників «лівого» політико-ідеологічного напрямку суттєво зменшилась після подій 2013 року і дійшла свого «дна». Результати соціологічного моніторингу 2014 та 2015 років фіксують підтримку «лівих» на рівні 13,2%, а у 2012 році їх рівень підтримки складав 20,0%.

Якщо ж подивитися на динаміку кількості прихильників комуністичної течії з 1992 по 2015 роки, то до 1998 року їх чисельність поступово зростала, а після 1998 року пішла на спад і останні роки мала певну частку своїх прихильників. Після подій 2013 року відбулося різке падіння підтримки комуністичної ідеології (з 11,3% у 2013 році до 4,1% у 2014 році і майже не змінилася у 2015 році – 4,4%).

Щодо закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», то опитування мешканців м.Краматорська, який представляє східну частину країни, показало, що серед більшості опитаних він не отримав підтримки.

З іншої ж сторони, враховуючи досвід країн-сусідів та країн колишнього соцтабору щодо питання про комуністичну символіку, а також, зміни в політико-ідеологічних поглядах населення (за даними моніторингового опитування "Українське суспільство"), то це є необхідним кроком щодо обраного курсу здійснення політики держави.

Література:

1. Позачергові вибори Народних депутатів України. Сайт Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910>.
2. Ручка А.О. Політико-ідеологічна сегментація українського соціуму: поліментальні вияви і тренди (2012-2015 рр.) / Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін / К.: Інститут соціології НАН України, 2015. – Випуск 2. – С. 73-82.
3. Сайт Верховної ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
4. Сайт Восточный проект [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.vp.donetsk.ua/gorod/14532-narodnyj-deputat-maksim-efimov-u-goroda-poyavilas-vozmozhnost-razvivatsya-i-eto-dorogogo-stoit.html>.
5. Сайт Державної реєстраційної служби [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.drsv.gov.ua/party>.
6. Сайт Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>.
7. Трофимова Н., Кравець А. Сенс «українського» комунізму [Електронний ресурс] / Н. Трофимова, Кравець А. // День. – 2001. – №160. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/sens-ukrayinskogo-komunizmu>.
8. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін в 2 т. / К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – Т. 2. Таблиці і графіки. – 2014. – С. 19.
9. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін / К.: Інститут соціології НАН України, 2015. – Випуск 2. – 524 с. (Додаток: таблиці моніторингового опитування "Українське суспільство – 2015").

НАЦІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН. АНАЛІЗ ДЕФІНІЦІЙ

Радей А. С.

*кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології
Факультету соціології і права Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».*

В статті проаналізовано різні підходи до розуміння нації як соціокультурного феномену. Розглянуто еволюцію цієї категорії як в історичній ретроспективі, так і сучасні дефініції. Показано діалектичний взаємозв'язок між поняттями "нація" і "етнос". Особлива увага приділяється методологічним складнощам, що виникають при спробі дефінувати це поняття і, на основі аналізу існуючих протиріч, робиться припущення про ненауковий і позааналітичний характер досліджуваної категорії.

В статье проанализированы разные подходы к пониманию нации как социокультурного феномена. Рассмотрена эволюция этой категории как в исторической ретроспективе, так и современные дефиниции. Показана диалектическая связь между понятиями «нация» и «этнос». Особое внимание уделяется методологическим сложностям, возникающим при попытках дефинировать это понятие и, основываясь на анализе существующих противоречий, делается предположение про ненаучный и неаналитический характер исследуемой категории.

The article analyzes the different approaches to the understanding of the nation as a social and cultural phenomenon. The evolution of this category both in historical perspective and modern definitions. It is shown that the dialectical relationship between the concepts of "nation" and "ethnic group". Particular attention is paid to the methodological difficulties that arise when trying to typeable this concept, based on an analysis of existing contradictions, the assumption is made about the unscientific nature of the test and the non-analytic category.

Ключові слова: нація, соціальний конструктивізм, феноменологія, методологія.

Поняття "нація" є досить невизначеним і не має чіткої дефініції, а спроби дати відповідь на запитання - "що є нація?" - потребують від дослідника визначитись стосовно двох параметрів аналізу: семантично-часового і парадигмального. Різноманітні теорії щодо пояснення цього феномену пропонують вкладати розрізнені факти у власні концептуальні схеми, часто з заздалегідь відомими висновками, а часова змінна потребує уточнення, в якому історичному періоді і якому семантичному контексті розглядається термін "нація". Адже він має тривалу історію, протягом якої змінювався за смисловим наповненням. Тому необхідність такого визначення видається автору необхідною умовою коректного аналізу.

Почнемо з історичного параметру. Латинське слово *natio* (рід, плем'я) використовувалось іще в Давньому Римі для позначення «...групи чужинців з певного регіону, зазвичай об'єднаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, якими були наділені громадяни Риму... Таке "інструментальне" значення терміна залишалось незмінним протягом століть.» [5]

За доби Середньовіччя, окрім позначення малознайомих чужинських народів, це слово використовувалось і для позначення студентських спільнот, об'єднань купців, що здійснюють далекі подорожі, політичних угруповань (нація гібеллінів – у Макіавеллі), чи людей однієї професії – лікарів, адвокатів тощо. [5] Тобто відбулося певне семантичне розширення терміну за межі свого первинного етнічного змісту. Була відсутня єдина домінуюча ідентифікація, за якою нація визначалась. До нації можна було відносити за країною походження, мовою, релігією чи формою діяльності.

Втім, історичний аналіз не є предметом нашого дослідження, нас цікавитиме сучасне розуміння цього терміну. Що, в такому разі, є сучасність? – постає наступне питання. Сучасне розуміння нації бере свій початок від створення держав-націй, процесу, формально розпочатого в Європі після утворення Вестфальської системи міжнародних відносин в 1648 р. Формування держав-націй призвело до виникнення ідейно-політичних доктрин націоналізму, а остаточне формування сучасного розуміння нації умовно можна

позначити другою половиною XIX ст. Так звана “Епоха національного відродження”, “Весна народів” започаткували два основні сучасні підходи до розуміння нації – або як синоніму держави (Англія, Франція, США), або як мовно-культурну спільноту (Центрально-Східна Європа, Німеччина). Така дихотомія завдала подальший напрямок наукових досліджень цього феномену.

В ході наукового дискурсу склалося два принципових розуміння нації: нація як політична спільнота, об’єднана спільним громадянством і належністю до певної держави; і нація як етнічна спільнота, в основі якої не політичні, а етнічні ознаки – культурні, мовні, ментальні, навіть антропологічні відмінності. Державність в другому підході розглядається як найвища форма розвитку етносу за сучасної доби.

Іншими словами, в розумінні нації можна помітити тотожність з тлумаченням природи етнічності. З однієї позиції ця ідентичність є результатом певної усвідомленої діяльності – державного будівництва і націєтворення; з іншої – як результат природного процесу розвитку й інституціалізації соціальних відносин етнічної спільноти.

Етнос і нація – це форми ідентифікації людських спільнот, для визначення яких, зазвичай, використовуються спільні ознаки: місце проживання, мова, культура, спільна міфологія та історія тощо. Але при цьому вони не є синонімічними поняттями, різниця між ними суттєва. Насамперед, нація – це те, що дається особистості не за фактом його народження, а як наслідок його особистого вибору. Етнос не обирається, а націю людина може обирати.

Нація – це державна, соціальна, культурна приналежність індивіда, а не його антропологічна чи етнічна приналежність. [9] Також слід звернути увагу на відмінність етнічних і національних процесів, серед яких перші здійснюються, зазвичай, несвідомо (асиміляції, міксації, інтеграції, сепарації тощо); а другі – національні – цілком свідомо і відбуваються в політичній сфері суспільного життя.

Але ці поняття знаходяться в діалектичній єдності, за якої етнос вважається первинною, простішою по відношенню до нації формою, однією з передумов її появи. І для розуміння генези нації як такої, слід зупинитись на основних концептах теорій етнічності, які простежуються в теоріях націєтворення. Політичному і етнічному трактуванням нації в етнології відповідають конструктивістська і примордіалістська концепції.

Нагадаємо, що примордіалізм (від лат *primordial* – первинний, споконвічний) є одним з найпоширеніших наукових підходів, що трактує етнос як першостворену людську спільноту, яка має історичне й сучасне втілення в конкретних, унікальних і неповторних формах, що дозволяють визначити належність людини до певного етносу і відрізнити від іншого.

Конструктивізм (від лат. *constructio* – побудова) – це альтернативний примордіалістському науковий підхід, що розглядає і трактує етнос, як соціальний і інтелектуальний конструкт, штучне соціальне утворення, що виникає в результаті цілеспрямованої діяльності політичних й інтелектуальних еліт певного суспільства.

Таким чином, в трактуванні феномену етнічності концептуально оформилась наступна дихотомія: “етнос як природне утворення vs етнос як штучно створений конструкт”. Але слід зауважити, що в багатьох дослідженнях нехтується правилом “бритви Оккама” – не збільшувати кількості суцього без необхідності – пропонуються інші теорії етнічності, які, в кінцевому рахунку, можна звести до двох зазначених вище.

Так, зокрема, в західній етнології в 70-х роках XX ст. виник інструменталізм, підхід, що розглядає етнос і етнічність як інструмент і ситуативну роль для досягнення різними елітами своїх цілей.

Очевидним є те, що таке тлумачення входить як окремий випадок до конструктивістської парадигми. Російській дослідник Півосєв взагалі виокремлює дев’ять теорій етнічності, додаючи до трьох, наведених вище, такі: лінгвістичний детермінізм, культурно-психологічний антропологізм, соціально-історичний еволюціонізм, соціально-економічний детермінізм, біоенергетичний і географічний детермінізм, функціональний аксіологізм. [10] Акцентуючи увагу на окремому аспекті етнічності, зазначені підходи тим чи іншим чином визначаються стосовно походження етнічності в рамках примордіалістсько-конструктивістської дихотомії.

Незважаючи на суттєву відмінність між цими категоріями – “нація” і “етнос”, зазначені концепції використовують для пояснення обох цих феноменів.

В сучасному науковому середовищі відсутнє єдине розуміння поняття “нація”, тому аналіз підходів до дефініції цього феномену є важливим й актуальним. Перед дослідником одразу виникають певні об’єктивні складнощі.

По-перше, це необхідність визначитись стосовно зазначених вище парадигм: конструктивістської і примордіалістської, які, власне, задають певний спосіб розуміння досліджуваного об’єкту і вкладають факти у власні концептуальні схеми.

По-друге, це принципова неможливість вкладання всіх фактів, що виникають в процесі дослідження, в вищезазначені схеми.

Будь-які узагальнення, за допомогою яких здійснюються спроби дефінувати націю, є істинними лише за конкретних умов і обставин, але не є універсальними.

На цю обставину звертає увагу відомий англійський дослідник Ентоні Сміт, коли зазначає: «Означення нації коливаються від таких, що зосереджують увагу на “об’єктивних” чинниках, наприклад, мові, релігії, звичаях, території та інституціях, до таких, що надають особливого значення тільки “суб’єктивним” чинникам, як от ставлення, сприймання та почування.» [13] І констатує недоліки обох підходів: “об’єктивне” означення умовне й майже завжди вилучає деякі загально прийняті свідчення націй, іноді цілком умисно...

Суто “об’єктивні” критерії нації (мова, релігія, територія тощо), як правило, не охоплюють деякі нації. І навпаки, “суб’єктивне” означення здебільшого охоплює надто численні свідчення націй.» [13] Далі Е. Сміт зазначає відсутність консенсусу щодо поняття “нація” серед науковців і фіксує узгодженість щодо твердження, що нація – не є державним утворенням і не є етнічною спільнотою. Після чого розвиває власну примордіалістську концепцію.

Слід зазначити, що спроби багатьох науковців неупередженого аналізу цього феномену відбуваються за такою схемою: Спершу відбувається спроба коректно поставити задачу і окреслити методологію дослідження, після чого автор обстоює або примордіалістську, або конструктивістську парадигму, що вже іманентно міститься в його переконаннях і поглядах.

Яскравим прикладом цього твердження може слугувати наступне. Вважається, що понад два століття в науковому середовищі існує традиція розглядати “німецьке” й “французьке” уявлення про націєтворення в дихотомії “свідомий політичний вибір” – “спільне походження”. Нагадаємо, що уявлення по французьку націю бере початок від Великої французької революції і тлумачиться, як політичний проект. Уявлення ж про німецьку націю базується на німецькому романтизмі XIX ст., що апелює до “народного духу” і спирається на культуру й спільне походження. [6]

«У Франції під впливом якобінської ідеології суверенний народ проголошує існування єдиної й неподільної нації. Це держава, тобто неподільна сутність, що породжує націю. За німецькою романтичною концепцією нація, навпаки, передує державі. “Volk” (це варто було б перекласти як етнічна група) являє собою природну єдність, що базується на спільності мови й культури. У відповідності з німецькою концепцією спочатку були мова й культура, тоді як у французькій концепції мова – лише засіб політичної уніфікації.» [12]

Зрозуміло, що німецька й французька нації були обрані для пояснення принципово різних алгоритмів націєтворення як еталонні, в такому вигляді й використовувались. Але, за детального аналізу, стає очевидним умовність запропонованих еталонів, а факти іноді суперечать концепції.

Так, зокрема, Франція тих часів була дуже неоднорідною в етнічному, культурному й мовному відношеннях. Носії цих відмінностей, що ставились одне до одного, частіше, з негативною компліментарністю, не бажали ототожнювати себе як членів деякої політичної єдності. Німецькі народи також були зібрані до однієї нації за часів Бісмарка у вже існуючій державі. [4, с. 305]

Це дає підстави скептичного ставлення до запропонованої концепції двох різних алгоритмів націєтворення. «В описі двох моделей впізнаються два сучасних підходи до етнічності... – конструктивізм (у французької моделі) і примордіалізм (у німецької). Суттєвим, однак, є те, що при обговоренні конкретної практики націєбудівництва у Франції і Німеччині історики схильні до того, що за часів Бісмарка риторика “крові й землі” була лише ідеологічним прикриттям тієї самої конструктивістської технології, що була випробувана у Франції. Прагматичний “проектувальник” нації апелює до примордіалізму повсякденної свідомості мас, але реалізує свій проект, слідуючи рецептам конструктивізму.» [4, с. 309]

Вітчизняний дослідник Г. Касьянов в своїй класифікації підходів до націогенези виокремлює модерністський підхід, що трактує нації як продукт модерної епохи, має європоцентричну спрямованість, умовно поділяється на дві інтелектуальні школи: економічного і політико-ідеологічного детермінізму; та примордіалістський підхід, що трактує нації як природні, а не штучно створені спільноти. [5]

В його ґрунтовному дослідженні «Теорії нації і націоналізму» (1999 р.) ґрунтовно аналізуються «комунікативна» теорія, етатистська, етніцистська, «інструменталістська» версії походження націй, розглядаються погляди Вебера й Гегеля. Якщо ж узагальнити всі проаналізовані дослідником теорії, легко бачити, що за відповіддю на запитання - «Як виникає нація» - всі вони можуть бути віднесені до однієї з сторін зазначеної вище дихотомії, що трактує націю як природне, або, навпаки – як штучне утворення.

В роботі Г. Касьянова детально аналізуються всі «класичні» ознаки, що конституують націю – мова, культура, традиції, спільна територія, спільне економічне й політичне буття, тощо. І всі ці ознаки виявляються ані необхідними, ані достатніми умовами існування нації. Дослідник зазначає, що поняття «нація», яке увібрало в себе певні «об'єктивні» ознаки, при цьому «...все ж таки здебільшого залишається символом, інтелектуальним знаряддям, суб'єктивним витвором, штучною конструкцією, знаком, абстракцією.» [5]

Таким чином, дослідник, намагаючись неупереджено і ґрунтовно репрезентувати всі, навіть протилежні концептуальні підходи, мимоволі спростовує примордіалістське трактування походження нації. А саме таке розуміння залишилось нам в спадщину від комуністичної світоглядної моделі і знайшло своє втілення у відомій Сталінській дефініції. Нація визначалась як «історично сформована стійка спільнота людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що проявляється в спільності культури.» [14]

Якщо теорія «землі й крові» не пояснює феномену нації, чи, принаймні, виглядає більш ідеологічним підходом, ніж науковим, постає запитання: які ж ознаки можна застосовувати для того, щоб дефінувати це складне й багатоаспектне явище.

Касьянов зазначає: «...існує одна суб'єктивна ознака, яка є вирішальною для існування нації, ознака, наявність якої чітко вказує на факт реального існування певної, конкретної нації як такої, нації у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: “колективною солідарністю”, “почуттям спільності”, “щоденним плебісцитом”, “національною свідомістю” тощо, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яке знаходить своє вираження в терміні “нація”.» [5]

В праці наводяться наступні визначення, що належать видатним соціологам. Ернест Ренан: «Нація – це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, і готовності до нової жертви.» Макс Вебер: Нація – це «спільнота почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі...» Карл Дойч: «Нація – це група людей, об'єднаних спільною помилкою щодо свого минулого і спільною відразою до своїх сусідів.» [5]

Отже можемо констатувати, що “в сухому залишку” націю фундує лише відчуття належності до неї певної людської спільноти, переконаність в існуванні нації, що аргументується тими ознаками, які, самі по собі, не є достатніми для визначення і пояснення цього феномену. Уміння й здатність викликати в суспільстві такі почуття – і є, по суті, процесом націєтворення.

Іншими словами, нація являє собою соціокультурну і (в багатьох випадках, але не завжди) етнічну ідентичність, тобто ототожнення індивідом себе з певними реальними чи уявними соціальними групами, статусами, культурною традицією, яка формується і процесі соціалізації і може змінюватись протягом життя.

Якщо етнос - це соціокультурний феномен об'єктивної дійсності, що являє собою складне суспільне утворення, яке виникає у вигляді біологічної одиниці людської популяції, а протягом свого існування й розвитку набуває соціальних ознак, то нація, як штучна ідентичність, є самодостатнім психологічним феноменом і залежить більшою мірою від зовнішнього інформаційно-ідеологічного середовища, ніж від зв'язку з об'єктивною дійсністю.

Така позиція щодо виникнення націй належить до конструктивістської парадигми і була найбільш повно розроблена в працях британських учених – соціолога Б. Андерсона “Уявні спільноти” та історика Е. Хобсбаума “Нації і націоналізм після 1780 року” Е. Хобсбаума. Якщо Андерсон визначав націю, як уявну політичну спільноту, то «Хобсбаум в дослідженні цього поняття виходив з агностицизму, тобто заперечував будь-яке апіорне розуміння нації і пропонував вважати за таку будь-яку людську спільноту, що сама себе з нею ідентифікує.» [11]

Велика кількість фактичного матеріалу, що використовували дослідники, описує принципово різні умови формування націй, і відноситься до другої половини XVIII століття. Якщо в Західній Європі і був пов'язаний з виникненням націоналізму, відходом від “релігійних способів мислення” [1] та необхідністю нових способів легітимації світської влади, [15, с. 134] то для колоній в країнах Азії і Південної Америки створення націй було запорукою ефективного контролю за ними з боку метрополії.

В означених працях предметом аналізу стають саме механізми формування нової ідентичності – національної. Обидва дослідники стверджують, що запит на створення цієї ідентичності продукують державні інститути. Е. Хобсбаум вважав, що про націю варто говорити лише за умови її зв'язку з певним типом сучасної територіальної держави, і розсуджати про націю поза цим контекстом взагалі немає ніякого сенсу. На думку ученого, не нація створює державу, а держава – націю.

Саме держава має в своєму розпорядженні всі необхідні для створення нової ідентичності ресурси і використовує їх через освітньо-виховну, наукову і інформаційну політику. Загалом дослідник відзначав складність дефініції цього феномену і підкреслював, що зовсім неможливо визначити будь-який критерій, що дозволив би визначити, які саме з багаточисельних людських спільнот можна назвати нацією. [15, с.4]

Усвідомлюючи неможливість об'єктивного визначення нації, Хобсбаум пропонує: «...будь-яка достатньо велика людська спільнота, члени якої сприймають себе як "націю", буде розглядатись в цій якості й нами.» [15, с. 6] Тобто ми знову повертаємось до тези, що нація – ні що інше, як обрана певною спільнотою ідентичність.

Слід зазначити, що будь-яка людина має низку ідентичностей, інтегрованих до його "Я". Одночасно людина ідентифікує себе за етнічною, національною, соціальною, релігійною, гендерною та багатьма іншими ознаками. Протягом життя людина може змінювати ідентичності, здобувати нові, в залежності від способу життя, професійної діяльності чи, навіть, хоббі.

Тобто кількість ідентичностей, притаманних людині, залежить від його потреб, що задовільняються шляхом ідентифікації себе з певною референтною групою. За своєю сутністю, переважна більшість ідентичностей є умовними, як і потреби, що їх сформували.

За певних обставин та чи інша ідентичність може ставати домінуючою, якщо сила психологічного впливу перетворює умовну потребу в найвищу цінність, заради якої людина здатна йти на втрати й навіть ризикувати власним життям. Саме тому "почуття національної єдності" найбільш сильно проявляються під час загроз, які стоять перед усією державою – війни, зовнішньої агресії, яка дає змогу всім її громадянам відчувати себе представниками однієї нації.

Американський соціолог Роджерс Брубейкер в своїй відомій праці "Етнічність без груп" звертає увагу на різницю між поняттями соціальної і політичної практики і соціального і політичного аналізу. "Нація як ідентичність", на його думку належить до категорій практики і не є аналітичною категорією:

«"Нація" – досить вживана категорія соціальної і політичної практики. Заклики і заяви, зроблені від імені припущених "націй" – наприклад, заяви про самовизначення, - відігравали найважливішу роль в політиці на протязі 150 років.

Але не варто використовувати термін "нація" як аналітичну категорію, яка позначає дещо існуюче в світі, для того, щоб зрозуміти й проаналізувати такі заклики і заяви... Аналіз "розмови про націю" і націоналістичної політики може обходитись без ствердження про існування націй... Так само дослідник може аналізувати "розмову про ідентичність" і політику ідентичності і не постулювати існування "ідентичностей".» [3, с. 70-71]

І дійсно, нація, як нова форма ідентичності, використовується державою на протязі досить тривалого часу. Спочатку її брали на озброєння колоніальні влади, що було ретельно досліджено Б. Андерсоном в його праці "Уявні спільноти". Цікаво, що після повалення колоніалізму, нові незалежні держави знову ж активно починають "будувати націю".

Український соціолог П.В. Кутуєв пояснює це наступним чином: «Переважній більшості країн третього світу було необхідно *розбудувати* нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після вивільнення від колоніальної влади... Щільно пов'язане із цим є завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям приналежності до одного цілого.» [7, с. 359]

Висновки на підставі цих міркувань можна зробити наступні. Зважаючи на суперечливість трактувань, категорія "нація", в строгому сенсі, не може вважатись аналітичною і не може бути дефінована як наукова.

Ще Аристотель казав: «...мати не одне значення – означає не мати жодного значення; якщо у слів нема (визначених) значень, тоді втрачається будь-яка можливість розсуджати одне з одним, а в дійсності – і з самим собою; адже неможливо нічого мислити, якщо не мислити (кожного разу) що-небудь одне.» [2]

Отже, нація являє собою певну абстракцію, наповнену невизначеним змістом, що змінюється в залежності від контексту чи взагалі зникає при спробі його неупередженої фіксації аналітичними методами. При цьому, нація – загальноживаний термін і для буденної свідомості є очевидним, таким, що не потребує пояснень.

Це означає, що більш повно і адекватно дане поняття тлумачиться в працях конструктивістів як уявна спільнота. До цього влучного визначення, запропонованого Б. Андерсоном, слід додати, що належність до нації – це й певний емоційний стан людей, частини суспільства, що себе таким чином ідентифікують.

А “творити” націю здатен найвпливовіший і найпотужніший політичний інститут суспільства, яким є держава. Адже саме вона володіє достатньою кількістю необхідних для цього процесу ресурсів – владних, матеріально-технічних і культурно-виховних.

Таким чином, нація, як феномен модерну, виникає одночасно з появою національних держав, і, напевне, буде зазнавати трансформацій по мірі того, як буде трансформуватись національна держава.

Література:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. //Б.Андерсон. Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1002398>
2. Аристотель. Метафизика // Антология мировой философии в четырех томах. — М.: Мысль, 1969. — Т. 1. — 936 с. — 35 000 экз.
3. Роджерс Брубейкер. Этничность без групп. // Брубейкер, Р. Этничность без групп [Текст]/пер.с англ. И. Борисовой; Нац. исслед. Ун-т “Высшая школа экономики”. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 408 с.
4. Сергей Кара-Мурза. Демонтаж народа. // С.Г. Кара-Мурза - М.: «Алгоритм » 2007г.
5. Георгій Касьянов. Теорії нації і націоналізму. // Касьянов Г.В. Режим досупу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas06.htm>
6. Виктория Коротева. Существуют ли общепризнанные истины о национализме? // Коротева В. Режим доступа: <http://nationalism.org/library/science/nationalism/koroteeva/koroteeva-p&c-1997.htm>
7. Кутуєв П.В. Модерн, модернізація та розвиток. Ідеї та практики: монографія. // П.В. Кутуєв – К.:Талком,2015. – 467 с.
8. Светлана Лурье. Национализм, этничность, культура. Категории науки и историческая практика. // Лурье С. Режим доступа: <http://ecsosman.hse.ru/data/597/117/1218/009Lure.pdf>
9. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе // Полис. 1992. № 5—6. С. 16.
10. Пивоев В.М. Этнос и нация: проблемы идентификации. Режим доступа: <http://mognovse.ru/ttf-v-m-pivoev-etnos-i-naciya-problemi-identifikacii.html>
11. Радей А.С. Уявні спільноти в концепціях Б. Андерсона та Е. Хобсбаума. // А.С. Радей // Політологічний вісник. – К., ВАДЕКС, 2014. Вип.73, с. 115-122.
12. П. Серно. Этнос и демос: дискурсивное построение этнической идентичности. Р. 51 - 59. В кн.: Этничность. Национальные отношения. Социальная практика. СПб., ТОО ТАК КАК “Петрополис”, 1995, с. 53.
13. Е. Сміт. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія. // Сміт Е. Режим доступа: http://www.e-reading.club/chapter.php/1011249/6/Smit_-_Nacionalizm_Teoriya%2C_ideologiya%2C_istoriya.html
14. Филиппов В.Р. С. Широкогоров: у истоков биосоциальной концепции этноса. Режим доступа: http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2006/2006_3_Filippov.pdf
15. Эрик Хобсбаум Нации и национализм после 1780 года. // Хобсбаум Э., пер. с англ. А.А. Васильева – С-Пб: «Алетейя» 1995 г.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ «СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО» ТА «СОЦІАЛЬНІ СИРОТИ» В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Чорнописька Х. В.

Аспірантка кафедри історії та теорії соціології ЛНУ ім. І. Франка

У статті розглянуто проблему визначення понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти». Представлено думки науковців з приводу того, які групи дітей можна віднести до категорії соціальних сиріт. Проаналізовано різні види соціального сирітства та запропоновано авторське визначення поняття «соціальні сироти».

В статье рассмотрена проблема определения понятий «социальное сиротство» и «социальные сироты». Представлены мнения ученых по поводу того, какие группы детей можно отнести к категории социальных сирот. Проанализированы различные виды социального сиротства и предложено авторское определение понятия «социальные сироты».

The article considers a problem of defining 'social orphanhood' and 'social orphan' terms. The views of scientists concerning which groups of children can be referred to social orphan category are represented. Different kinds of social orphanhood are analyzed and own definition of 'social orphan' term is suggested.

Ключові слова: соціальне сирітство, діти-сироти, соціальні сироти.

Постановка проблеми. Сьогодні соціальне сирітство постає як деструктивний феномен, що особливо актуалізується в періоди соціально-економічних криз та інших суспільних негараздів. Незважаючи на зростання актуальності, проблема соціального сирітства в Україні досліджена недостатньо повно та глибоко. Складність та багатоаспектність явища спричинює різноманіття до визначення соціального сирітства та багатоманітності класифікацій соціальних сиріт у науковій літературі. Окрім того, дослідження даного явища не може бути зосередженим у дисциплінарних межах однієї науки, що у свою чергу впливає на розробку поняття, концептуальних підходів та практичне вирішення проблеми соціального сирітства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Вивчення різних аспектів феномену соціального сирітства було предметом наукових пошуків як українських, так і зарубіжних теоретиків та практиків. Зокрема, Н. Павлик та В. Яремчук аналізують соціальне сирітство як науково-теоретичну категорію. Як соціально-педагогічну проблему розглядає соціальне сирітство О. Терновець. Причини виникнення соціального сирітства досліджують І. Галатир, І. Лопатченко, Л. Кальченко. О. Коваленко аналізує соціальне сирітство як соціокультурний феномен. Питаннями профілактики соціального сирітства займаються І. Лопатченко, І. Осипова, О. Терновець. Деякі аспекти дефінітивного аналізу соціального сирітства та соціальних сиріт знаходимо в працях Л. Кривачук, Л. Ящука та А. Суходольської.

Метою даної статті є з'ясування сутнісних характеристик понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти».

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми соціального сирітства більшістю вчених починається саме з визначення цього поняття, що обумовлено відсутністю чіткої та спільної для всіх науковців даної дефініції. Невизначеність поняття соціального сирітства, його багатозначність та складність самого феномену дещо ускладнює можливість структурувати досліджуваний об'єкт, вивчити його різноманітні прояви та виробити в подальшому ефективну стратегію його профілактики та подолання.

Сьогодні під сирітством науковці розуміють соціальне явище, яке характеризує особливий стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитини, яка з певних причин чи власних інтересів не може залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту чи допомоги з боку держави [2, с. 10]. Сирітство буває двох видів: біологічне або природне та соціальне [4, с.162]. Природні сироти – це ті діти, які залишилися без батьків через їхню смерть. Соціальні сироти – це діти, які залишилися без належного піклування при живих батьках. Кількість соціальних сиріт сьогодні

в Україні значно перевищує кількість тих дітей, які не мають живих батьків [16, с. 120]. Саме соціальне сирітство і є ключовим об'єктом нашого подальшого дослідження.

Як уже зазначалось, незважаючи на посилений інтерес до соціального сирітства з боку науковців, до сьогодні не існує єдиного визначення щодо цієї теоретичної конструкції. Сам термін «соціальне сирітство» набув свого поширення у 50-ті роки ХХ століття, а його суть полягала у відчуженні та розриві зв'язків між батьками та дітьми, дефіциті поваги до дитини, її індивідуальності, незахищеності від певних проявів середовища [17, с. 850].

Сьогодні соціальне сирітство розглядають з декількох позицій – як соціальне, тимчасове явище, при ліквідації причин якого зникне і сама проблема; як психологічний феномен самовідчуття та самоусвідомлення дитиною себе одинокою; як педагогічна проблема відсутності умов для виховання, занедбаності дитини в сучасному суспільстві [13, с. 158].

Для більш глибокого розуміння соціального сирітства наведемо деякі приклади його дефініцій. Т. Красножан під соціальним сирітством розуміє «соціальне явище, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до неповнолітньої дитини» [7, с.122]. Наведене визначення є більшою мірою педагогічним, ніж соціологічним, оскільки основна увага зосереджена на моральних аспектах соціального сирітства.

Дещо інше розуміння соціального сирітства представляє І. Лопатченко. Це особливий стан дитинства, обумовлений його місцем в умовах певної соціальної структури, у системі соціальних відносин суспільства, що розглядає усіх дітей, які залишилися без належної опіки та виховання, поза залежністю від соціального статусу батьків [9]. Таке визначення соціального сирітства акцентує на тому, що догляд за дітьми-сиротами за умов відсутності повноцінної сім'ї переноситься на суспільство чи державу.

Ширше визначення соціального сирітства пропонує ще один дослідник Л. Кальченко. Згідно автора, це «особливий соціально-патологічний стан дитинства, що характеризується наявністю у суспільстві дітей, які залишилися без піклування біологічних батьків, що фактично не здійснюють своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей у зв'язку із соціально-економічними, моральними, психолого-педагогічними, медичними причинами через відсутність достатніх матеріальних, фінансових, соціокультурних, загальних соціальних умов для виконання батьківських обов'язків та недостатність у них почуття відповідальності, любові та милосердя» [4, с. 167-168]. Як бачимо, автор у своєму визначенні апелює здебільшого до причин виникнення соціального сирітства. До того ж заслугою дослідника є те, що він враховує як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Розглядаючи соціальне сирітство як соціокультурний феномен, О. Коваленко пов'язує його виникнення з послабленням поля соціального контролю з боку таких базисних соціальних інститутів як сім'я та школа, а також з порушенням процесу міжпоколінної та міжособистісної комунікації, обмеженням доступу до необхідних ресурсів і можливостей індивідуального розвитку [6].

Російський дослідник С. Кабанов у своєму дисертаційному дослідженні наводить наступне визначення соціального сирітства, згідно якого це явище, що відбиває у соціумі стан тих дітей і підлітків, що мають біологічних батьків, позбавлених їх піклування, і одночасно не забезпечених належним соціальним захистом з боку державних структур і суспільства [5].

Л. Кривачук пропонує окремо розглядати поняття раннього соціального сирітства. За визначенням цієї дослідниці – це соціальне явище, яке визначається наявністю в суспільстві дітей, віком від 0 до 3 років, які позбавлені батьківського піклування [8]. На думку автора, виокремлення цього поняття може сприяти розробці механізмів запобігання соціального сирітства на ранньому етапі його проявів.

Ряд науковців виділяє поняття так званого прихованого соціального сирітства, яке «пов'язане з погіршенням умов життя сім'ї та падінням її моральних засад, унаслідок чого зростає безпритульність величезної кількості дітей і підлітків [14, с. 5]». На думку Ю. Олифіренко, приховане соціальне сирітство набуває свого поширення у формі інституалізації дітей, батьки яких з різних причин не мають можливості забезпечити їм належний догляд та виховання в домашніх умовах [12]. Виходячи з цих тверджень, приховане соціальне сирітство криється у зовні нормальних сім'ях, які насправді є неблагополучними, а батьки не справляються з своїми основними обов'язками по вихованню дітей.

Можна також розглядати таке явище як повторне соціальне сирітство, яке на думку Г. Хархана є складовою частиною соціального сирітства. Серед основних причин виникнення цього явища автор називає наступні:

1. психологічна неготовність до материнства колишніх вихованок інтернатних закладів;

2. матеріальна та житлова незахищеність колишніх вихованок інтернатних закладів;
3. низький рівень психосексуальної культури колишніх вихованок інтернатних закладів та позашлюбне народження;
4. недостатня розвиненість мережі соціальних служб, які надають підтримку молодим матерям – колишнім вихованкам інтернатних закладів [15, с. 26-28].

Слід відзначити, що Г. Хархан пов'язує виникнення повторного соціального сирітства з відмовою колишніми вихованками інтернатних закладів в силу різних причин від своєї материнської ролі щодо новонародженої дитини. Проте, можна не погодитися з автором, оскільки вважаємо, що повторне соціальне сирітство ширше та глибше за свою сутню явище. Зокрема, соціальне сирітство може повторюватися в межах прихованого соціального сирітства. Тобто, через відсутність позитивного сімейного досвіду, діти з неблагополучних сімей, які самі не отримували повноцінного батьківського піклування, у майбутньому можуть відтворювати негативні поведінкові практики своїх батьків. Як наслідок, вони повторно породжують приховане соціальне сирітство, але уже в умовах власної сім'ї.

Розрізняють також поняття первинного та вторинного соціального сирітства. Первинне соціальне сирітство зумовлене передусім деградацією інституту сім'ї та погіршенням її економічного становища. Вторинне соціальне сирітство формується двома шляхами: 1) відмовою прийомних батьків від дітей через виявлення в них фізичних чи психічних відхилень, відсутніх або прихованих у момент усиновлення; 2) вилученням дитини із прийомної родини, яка нездатна виконувати належні функції по вихованню усиновленої дитини [10, с. 282-283]. У другому випадку мова йде про прийомну сім'ю, яка є неблагополучною. Для такої сім'ї усиновлення є не способом задоволення своїх батьківських інстинктів, а інструментом покращення власного матеріального становища.

Вторинне соціальне сирітство негативно впливає на подальший розвиток поверненої дитини. Вона мусить заново переживати усі труднощі ресоціалізації, заново звикати до умов проживання в інтернаті, а головне така дитина вже вдруге переживає втрату родини, що тягне за собою психічні травми. При цьому, можна припустити що добровільне повернення прийомними батьками дитини в інтернат-установу після всиновлення є більш травматичне для самої дитини, ніж її вилучення з цієї родини уповноваженими на це органами, адже в такому випадку діти втрачають надію на можливість виховуватися у нормальній сім'ї після невдалої спроби. Натомість, якщо органи опіки самі вилучають дитину з прийомної родини, то остання дала на це підстави. Ця родина могла виявитися неблагополучною, не до кінця розуміла відповідальності покладеної на неї тощо. Життя усиновленої дитини в такій прийомній родині може здаватися для неї жахом, і як наслідок, вона сама стає ініціатором свого повернення в стіни дитячого будинку. Тому вилучення дитини відповідними органами з прийомної сім'ї частково співпадає з бажаннями цієї дитини, що на нашу думку зменшує трагізм цієї процедури.

І. Лопатченко зазначає, що «при зовні принциповій різниці між двома факторами появи вторинного соціального сирітства, можна побачити, що причини формування обох шляхів загальні й лежать у сфері недостатнього інституціонального регулювання процесів усиновлення, супроводу й контролю прийомних сімей» [10, с. 283]. Справді, у розвитку інституту прийомної сім'ї з боку держави наголос зроблено на розробку системи матеріального стимулювання родин, що на думку автора відрізняється низькою ефективністю, високою вартістю та короткостроковістю ефекту. Тому матеріальні вигоди без емоційно-психологічних на це потреб, не можуть бути достатнім стимулом до всиновлення.

Існує ще багато інших визначень соціального сирітства в науковому дискурсі. Це поняття може по-різному конкретизуватися, наповнюватися різним змістом, залежно від конкретних історичних та соціокультурних умов, чи від того, на яку складову акцентує автор, який пропонує своє визначення.

Поряд з визначенням соціального сирітства науковці працюють над категорією «соціальні сироти». Як наголошує О. Коваленко, це ті «діти, які залишаються при живих батьках без належної опіки й виховання, без емоційної підтримки та участі незалежно від їхнього офіційно визнаного статусу» [6, с. 4]. Тобто автор вважає, що до соціальних сиріт належать не лише ті діти, чиїх батьків офіційно в установленому порядку позбавили батьківських прав, а й ті, які фактично не отримують від батьків достатньо необхідних для їх повноцінного розвитку духовних та матеріальних благ.

Дещо розширює наведене О. Коваленко визначення А. Галатир: це «особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин лишилися сиротами при живих батьках незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, існують без необхідної опіки і виховання, без емоційної підтримки та участі» [2, с. 11]. Як бачимо, деталізація цього визначення відбувається за рахунок включення до нього причин появи соціальних сиріт.

Розглядаючи категорію дітей-сиріт, Л. Оліференко включає туди і тих дітей, які залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в встановленому порядку батьків непрацездатними чи як таких, що пропали безвісти [12, с. 37]. Виходячи зі змісту визначення, це і є соціальні сироти. Більше того, категорію дітей, що в силу різних обставин залишилися без батьківської опіки, дослідниця відносить до «дітей групи ризику» та наголошує їх потребі в професійній соціально-педагогічній підтримці.

Розділяємо думку Л. Кальченка, який вважає, що соціальні сироти – це «категорія дітей фактично позбавлених батьківського піклування та необхідної для їх нормального особистісного розвитку емоційної підтримки та соціальної участі, які потребують захисту і допомоги з боку держави та суспільства» [4, с. 167]. Автор подає й інше визначення: соціальні сироти – це «діти, у яких батьки є живими, але не опікуються власними дітьми, не надають їм необхідної допомоги і підтримки, не виконують власних батьківських обов'язків, а часто й зловживають своїми батьківськими правами до такої міри, що залишати з ними дітей навіть небезпечно для нормального розвитку і виховання дитини, а іноді і для її здоров'я та життя» [4, с.165]. Як бачимо у другому випадку, автор наголошує на суб'єктивності виникнення соціального сирітства, покладаючи всю відповідальність за благополуччя дітей на батьків.

Говорячи про вікові особливості соціальних сиріт, то у своїх визначеннях більшість дослідників до цієї категорії відносять дітей віком до 18 років [12, 16], за винятком раннього соціального сирітства. Такий підхід є достатньо об'єктивним та загальноприйнятим. Проте, наслідки неблагополучного дитинства є довготривалими та впливають на особистість на всіх етапах її становлення та розвитку впродовж всього життя.

Треба відмітити, що на законодавчому рівні поняття «соціальні сироти» не вживається. Проте у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»[3] визначено наступні терміни. Дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування – це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недеєздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти. Останнє визначення є достатньо широким та включає в себе практично усі можливі причини виникнення соціального сирітства.

Цікавим є підхід до трактування соціальних сиріт В. Морозова. Згідно автора, це діти екстремальної ситуації, без сім'ї, без турботи та опіки батьків, які перебувають у постійному стресі та з недовірою ставляться до людей, зі специфічним поглядом на життя [11, с. 19]. Автор достатньо емоційно підходить до означеної проблеми і характеризує цих дітей як «нічий», «відмовні», «ті, яких позбулися», «небажані», «покинуті», «занедбані», «відчужені», «знедолені», «неблагополучні», «соціально дезадаптовані», «інтернатні», «із дитбудинку». Також автор вводить поняття «комплексу сироти» та дає йому визначення – це, сформований стереотип непоправності втраченого, що породжує невпевненість, тривожність, недовірливість, занепокоєння[11, с.20].

Наведемо ще одне визначення соціальних сиріт, яке пропонує Л. Кривачук. Згідно автора, це «діти позбавлені батьківського піклування із соціальних причин, яким гарантовано особливий соціально-правовий захист держави та їх статус підтверджений документально»[8]. Тобто соціальним сиротам офіційно надається статус «діти, позбавлені батьківського піклування». Проте, дослідниця зауважує, що безпритульні діти не можуть бути наділені цим же статусом. Ми погоджуємося з таким уточненням, оскільки також вважаємо, що безпритульні – це ті діти, які не мають постійного місця проживання. Натомість, діти позбавлені батьківського піклування можуть проживати як і в неблагополучній сім'ї, так і в державному закладі. Мусимо додати, що безпритульними можуть і бути природні сироти.

Для визначення категорій дітей, яких залишили в пологових будинках, лікарнях, спеціалізованих закладах, у світовій практиці використовують такі синоніми поняття «соціальні сироти», як «діти, яких залишили», «діти, від яких відмовилися батьки», «державні немовлята», «народжені, щоб бути покинутими», «вічні новонароджені» тощо[1, с. 7].

Ми пропонуємо своє визначення соціальних сиріт та вважаємо за потрібне віднести до них дві наступні категорії:

- 1) це особлива соціально-демографічна група дітей, які з різних соціальних, економічних, політичних, морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках, яких в установленому порядку позбавили батьківських прав, та які знаходяться під захистом держави чи суспільства.
- 2) це діти, які фізично проживають у своїй неблагополучній біологічній родині, проте фактично позбавлені повноцінного піклування, оскільки батьки не виконують власних обов'язків чи зловживають своїми батьківськими правами, що перешкоджає нормальному розвитку дітей, а іноді і становить загрозу для їх здоров'я та життя.

На нашу думку, такий підхід до визначення соціальних сиріт дозволить привернути увагу науковців та держави до прихованого соціального сирітства, яке стає все більш поширеним у сучасному українському суспільстві.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проблемам соціального сирітства присвячено багато досліджень як теоретичного, так і прикладного характеру. Зі зростанням масштабів зазначене питання знаходить своє відображення в роботах багатьох учених, кожен з яких наводить власне визначення понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти». Звісно, з одного боку, розмаїтість дефініцій даних понять демонструє наявність різносторонніх підходів до розуміння суті самої проблеми. Проте з іншого боку, це ускладнює прикладні дослідження явища соціального сирітства, оскільки від змісту, закладеному у його визначенні, залежить предметне поле самого дослідження. Тому можемо говорити про наявність потреби у соціогуманітарних науках відносно однозначного й чіткого визначення як поняття «соціального сирітства», так і категорії «соціальні сироти». Зростання актуальності потреби у дефінітивному аналізі вище зазначених понять зростає також з появою нових форм соціального сирітства.

Варто звернути увагу й на те, що крім багатства даних термінів, проблема ускладнюється відмінностями в підходах до їх тлумачення, а також і розумінні причин, що викликають соціальне сирітство та наслідків, що його супроводжують. Тому, дослідивши основні проблеми визначення понять «соціальне сирітство» та категорії «соціальні сироти», подальшого дослідження та розвитку потребують концептуальні підходи до вивчення даного феномену в соціогуманітарних науках, та в соціології зокрема.

Література:

1. Артюшкіна Л. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. Артюшкіна, А. Полянничко. – Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2002. – 268 с.
2. Галатир А. Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві / А. Галатир // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". – 2011. – № 3. – С. 10-14.
3. Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" № 9363-VIII від 26 січня 2016 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>
4. Кальченко Л. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення / Л. Кальченко // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2012. – №19(254). – Ч. II. – С. 160-170.
5. Кабанов С. Социальное сиротство детей и подростков в современной России: причины, состояние, тенденции: социологический анализ: [Текст]: дис. ... канд. соц. наук: спец. 22.00.04 / Кабанов С. – М., 2002. – 151 с.
6. Коваленко О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / О. Коваленко. – К., 2006. – 14 с.
7. Красножан Т. Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище. [Електронний ресурс] / Т. Красножан. – Режим доступу: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp122-124.pdf>
8. Кривачук Л. Удосконалення нормативно-правового механізму соціально-правового захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: встановлення юридичного статусу [Електронний ресурс] / Л. Кривачук. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-2/doc/4/03.pdf>
9. Лопатченко І. Сутність соціального сирітства та його профілактика в державному управлінні [Електронний ресурс] / І. Лопатченко // Теорія та практика державного

- управління. – 2014. – Вип.2. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2014-2/doc/2/07.pdf>
10. Лопатченко І. Типологія соціального сирітства в контексті психолого-педагогічних пріоритетів його профілактики / І. Лопатченко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : матеріали. Всеукраїнської науково-практичної конференції ["Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика"], (Харків, 22 жовтня 2014р.). – 2014. – Вип. 40-41 (44-45). – С. 279-288.
 11. Морозов В. Проблемы сиротства в зеркале педагогики бытия / В. Морозов // Социальная педагогика / Науч.-практ. журн. для соц. работников и педагогов. – 2013. – № 1. – С. 18-28.
 12. Олифіренко Ю. Модернізаційні аспекти надання комплексної допомоги дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах. [Електронний ресурс] / Ю. Олифіренко. – Режим доступу: <http://economic-vistnic.stu.cn.ua/index.pl?task=arcl&l=ru&j=31&id=67>
 13. Павлик Н. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні / Н. Павлик // Вісник Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка. – 2003. – № 13. – С. 158-161.
 14. Терновець О. Сирітство як соціальна проблема / О. Терновець // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 1. – С. 4–10.
 15. Хархан Г. Основні причини повторного соціального сирітства / Х. Хархан // Вісник Міжнародного слов'янського університету. Серія : Соціологічні науки. – 2012. – Т. 15. – № 1, 2. – С. 24-30.
 16. Шепелева Г. Діти-сироти як специфічна соціальна група / Г. Шепелева // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013.– Вип. 58. – С. 119-122
 17. Яремчук В. Феномен соціального сирітства як наукова проблема / В. Яремчук // Вісник психології і соціальної педагогіки. – 2012. – № 9. – С. 187-193.

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ КОНФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ

Яремчук С. С.

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціології
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

У статті проаналізовано **конфесійний зріз релігійних організацій** України. Визначено зміст понять «віросповідання» і «конфесія». Розкрито кількісні параметри сучасної конфесійної структури України. Охарактеризовано особливості розвитку найбільших конфесій України.

В статье проанализирован конфессиональный срез религиозных организаций Украины. Определено содержание понятий «вероисповедание» и «конфессия». Раскрыты количественные параметры современной конфессиональной структуры Украины. Охарактеризованы особенности развития крупнейших конфессий Украины.

The article analyzes the slice denominational religious organizations of Ukraine. Defined the meaning of "religion" and "confession." Reveals the quantitative parameters of modern religious structure of Ukraine. Characterized the peculiarities of the largest denominations in Ukraine.

Ключові слова: релігія, християнство, православ'я, католицизм, протестантизм.

Постановка проблеми. Найчастіше ми маємо справу не з однією релігією, а з їх розмаїттям. У такому випадку для позначення релігій ми використовуємо поняття «віросповідання», «конфесія», «церква», «релігійний або конфесійний або віросповідний напрям/течія», тощо. Іноді їх використовують як синоніми. Наразі автор пропонує їх розрізняти наступним чином. Поняття «**віросповідання**» означає певну систему віровчення, канонічних правил та обрядових (культових) дій або, іншими словами, якусь з існуючих зараз чи діючих коліс релігій. Воно передбачає організаційну складову, але на пряму на неї не вказує. Це, наприклад, християнство, іслам, буддизм, юдаїзм, індуїзм, даосизм, та їх різноманітні напрями – католицизм, православ'я, протестантизм та ін.

Натомість поняття «**конфесія**» означає релігійну організацію, яка має віросповідання та релігійну практику, тобто це певне релігійне об'єднання, церква (хоча цей термін може бути відсутнім у назві). У статті 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», коли мова йде про різновиди релігійних організацій, вказується такий їх різновид – «об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій». За своїм змістом це визначення найбільше відповідає поняттю «конфесія» [2].

Україна – багатонаціональна, багатокультурна та багатоконфесійна держава. Поліконфесійність склалася в Україні протягом довготривалого процесу національного державотворення, історичного формування етнічних груп, політичного впливу держав із різними релігійними підвалинами. Нині в Україні діють релігійні організації десятків віросповідань, переважно християнських, і понад сотні конфесій. Найбільш численні мережі громад мають традиційні (історичні) для України віросповідання і конфесії, тобто такі релігійні напрями, які існують в країні протягом життя кількох поколінь, релігійна практика яких добре відома і вже стала елементом суспільної культури. Такими насамперед є православ'я, греко-католицизм, римо-католицизм, такі версії протестантизму, як баптизм, п'ятидесятництво, адвентизм та деякі інші. Традиційними, але не численними, також мають називатися історично вкорінені в Україну юдаїзм, іслам та ін. Водночас, протягом останніх трьох десятиліть в Україні з'явилися досі невідомі віросповідання і напрями – як історично притаманні іншим суспільствам (наприклад, шведська та англійська церкви), так і ті, що їх визначають як неорелігії (новітні релігійні рухи).

При цьому в Україні немає домінуючої церкви, з якою асоціювало б себе суспільство або переважна його частина. Найближчою до статусу загальнонаціональної за ступенем і рівномірністю регіональної присутності є УПЦ, хоча вона має незначний вплив у Галичині. Кожна з церков є переважно регіональною, з обмеженою сферою впливу у певних регіонах. Втім, в окремих областях існують виразно домінуючі конфесії.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання вивчення релігійної мережі України висвітлюються у публікаціях таких вітчизняних дослідників як Л. Владиченко, В. Докаш, Н. Дудар, В. Єленський, А. Колодний, В. Лешан, Л. Филипович, Л. Шангіна, О. Шуба та ін..

При аналізі статистичних даних слід враховувати той факт, що державна статистика двох останніх років (починаючи з даних станом на 01.01.2015 р. [5]) наводиться без врахування показників мережі релігійних організацій АР Крим, яка у 2014 р. була анексована Російською Федерацією (нагадаємо, що станом на 1 січня 2014 р. в АР Крим і м. Севастополі діяло 2 220 релігійних організацій [4]). Втім, відсутність в українській статистиці даних щодо релігійної мережі Криму жодним чином не означає відмову України від нього, а є лише похідною від тимчасової окупації цього регіону [8].

Мета дослідження. Метою статті є аналіз **конфесійного зрізу релігійних організацій** України, для чого автор поставив наступні завдання:

- визначити зміст понять «віросповідання» і «конфесія»;
- розкрити кількісні параметри сучасної конфесійної структури України;
- охарактеризувати особливості розвитку найбільших конфесій України.

Виклад основного матеріалу. Станом на 1 січня 2016 р. в Україні загалом налічується 35 709 релігійних організацій. При цьому державна статистика подає дані щодо них за релігійними об'єднаннями: окремо – по 81 конфесії і згруповано – по іншим нечисленним конфесіям. Вісім найбільших конфесій/церков України, які налічують понад 1 000 релігійних організацій кожна, *сукупно складають 29 064 релігійних організацій або 81,4% релігійної мережі країни. Серед них три православні, три протестантські і дві католицькі церкви. За кількісними параметрами організаційної структури їх ієрархія виглядає наступним чином:* (1) Українська Православна Церква (12 660 організацій); (2) Українська Православна Церква – Київський Патріархат (5 074); (3) Українська Греко-Католицька Церква (3 534); (4) *Всеукраїнський Союз Об'єднань Євангельських Християн-Баптістів* (2 691); (5) *Всеукраїнський Союз Церков Християн Віри Євангельської-П'ятидесятників* (1 706); (6) Українська Автокефальна Православна Церква (1 231); (7) Римо-Католицька Церква в Україні (1 114); (8) *Українська Уніонна Конференція Церкви Адвентистів Сьомого Дня* (1 054) [1]. Отже, проаналізуємо найбільші віросповідання і конфесії України, їх частотні і відсоткові показники.

Християнство як віросповідання має на 01.01.2016 р. 34 664 релігійних організацій, що складає 97% від загальної кількості релігійних організацій України. Воно представлене в Україні усіма трьома напрямками – православ'ям, католицизмом і протестантизмом.

Православні релігійні організації – 19 210 одиниць (на 01.01.2016 р.), що складає 55,4% від християнських або 53,8% від усіх релігійних організацій країни. Православ'я в Україні не має єдиного інституційного оформлення: діють три численні православні церкви та кілька невеликих угруповань, які сповідують окремі версії православного віровчення. Таке становище склалося на початку 1990-х років внаслідок ряду подій: перейменування колишнього Українського екзархату Руської Православної Церкви (РПЦ) – Московського Патріархату, який до 1989 р. був практично єдиним представником православ'я в Україні, в Українську Православну Церкву, з отриманням права самоврядування – «незалежності і самостійності в управлінні» (1990 р.); відновлення в Україні діяльності Української Автокефальної Православної Церкви (1990 р.) і створення нової православної інституції – Української Православної Церкви - Київський патріархат (1992 р.).

Українська Православна Церква (УПЦ). Станом на 1 січня 2016 р., УПЦ налічує 12 660 релігійних організацій, що становить 65,9% православних або 35,4% усіх релігійних організацій країни. Отож, до неї належать [3]: 1 релігійний центр і 52 управління; 12 334 громад, що становить 66% усіх православних або 36% усіх релігійних громад країни; 10 169 священнослужителів, що складає 70,6% православних або майже 32% усіх священнослужителів країни; 207 монастирів, що становить 72% православних або 39% усіх монастирів країни; 4 847 ченців і черниць, – 95% тих, хто несе послух у православних монастирях країни або 70% всіх насельників монастирів; 19 духовних навчальних закладів, що складає 42% усіх православних або 9,6% усіх ДНЗ країни, у яких навчаються 4 861 слухач (78% слухачів православних або 24,5% слухачів усіх ДНЗ); 16 місій (4,5% від усіх місій); 31 братство (41,3% від усіх братств); 3 706 недільних шкіл (30,4% від усіх недільних шкіл) і 129 мас-медіа (26,6% від усіх релігійних мас-медіа).

УПЦ є найбільшою серед церков України організаційною структурою. Авторитет і вплив вона зберігає значною мірою завдяки визнанню її Повнотою Православ'я (іншими православними церквами світу) в якості єдиної канонічної православної церкви в Україні. Наразі вона продовжує розвивати свою інституційну мережу, збільшувати корпус священнослужителів, розширювати присутність в інформаційному полі. Водночас спостерігаються стійкі тенденції випереджального зростання кількості громад порівняно з

чисельністю священнослужителів; кількості монастирів, порівняно з числом ченців і черниць; кількості духовних навчальних закладів, порівняно з чисельністю слухачів. Так, протягом першого десятиліття 2000-х рр. кількість громад УПЦ зросла на 38,9%, а чисельність священнослужителів – на 33,6%; кількість монастирів збільшилася на 58,4%, а чисельність ченців і черниць у них – на 36,2%; кількість духовних навчальних закладів зросла на 33%, а чисельність слухачів – на 15,8%. Відповідно до цих тенденцій, коефіцієнт забезпеченості священнослужителями не покращився і складає, як і раніше – 0,8; середнє число ченців у розрахунку на один монастир знизилося з 30 у 2000 р. до 26 у 2010 р.; середнє число слухачів у розрахунку на один духовний навчальний заклад – з 244 до 212 [7, с. 12].

Українська Православна Церква – Київський Патріархат (УПЦ-КП). Станом на 1 січня 2016 р., УПЦ-КП налічує 5 078 релігійних організацій, що становить 26,4% православних або 14,2% усіх релігійних організацій країни. Отож, до неї належать [3]: 1 релігійний центр і 34 управління; 4 921 громад, що становить 26,3% усіх православних або 14,4% усіх релігійних громад країни; 3 332 священнослужителів, що складає 23% православних або 10,5% усіх священнослужителів країни; 67 монастирів, що становить 23,3% православних або 12,7% усіх монастирів країни; 211 ченців і черниць, – 4% тих, хто несе послух у православних монастирях країни або 3% всіх насельників монастирів; 18 духовних навчальних закладів, що складає 40% православних або 9% усіх ДНЗ країни, у яких навчаються 1 230 слухачів (19,8% слухачів усіх православних або 6,2% слухачів усіх ДНЗ); 25 місій (7% від усіх місій); 12 братств (16% від усіх братств); 1 174 недільних шкіл (9,6% від усіх недільних шкіл) і 50 мас-медіа (10,3% від усіх релігійних мас-медіа).

УПЦ-КП за кількісними характеристиками є другою, після УПЦ, організаційною релігійною структурою України. Водночас вона демонструє вищі темпи розвитку своєї мережі, насамперед громад і корпусу священнослужителів. У загальному масиві православних організацій збільшилася частка організацій УПЦ-КП: на 01.01.2000 р. вона складала 20,8%; на 01.01.2010 р. – 24,6% [7, с. 30]; а на 01.01.2016 р. – 26,4%. Слід враховувати той фактор, що понад півсотні громад (біля 0,4%) УПЦ (МП), за підрахунками Релігійно-інформаційної служби України, перейшли в УПЦ-КП протягом двох років після Майдану і Революції Гідності [6]. І є всі підстави стверджувати, що за збереження поточних суспільно-політичних умов переходи триватимуть надалі і динаміка зростання УПЦ-КП буде продовжуватися. Зауважимо, що УПЦ-КП також притаманна тенденція випереджального зростання, зокрема, кількості громад порівняно з числом священнослужителів. З 2016 р. державна статистика почала вказувати показники недіючих релігійних громад. При цьому, третина від усіх недіючих релігійних громад країни (196 із 588) належать до УПЦ-КП.

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Станом на 1 січня 2016 р., УАПЦ налічує 1 218 релігійних організацій, що становить 6,3% православних або 3,4% усіх релігійних організацій країни. Отож, до неї належать [3]: 1 релігійне управління; 1 188 громад, що становить 6,4% православних або 3,5% усіх релігійних громад країни; 723 священнослужителя, що складає 5% православних або 2,3% усіх священнослужителів країни; 13 монастирів, що становить 4,5% православних або 2,5% усіх монастирів країни; 19 ченців і черниць, – 0,4% тих, хто несе послух у православних монастирях або 0,3% всіх насельників монастирів країни; 7 духовних навчальних закладів, що складає 15,5% православних або 3,5% усіх ДНЗ країни, у яких навчаються 100 слухачів (1,6% слухачів православних або 0,5% слухачів усіх ДНЗ країни); 7 місій (1,9% від усіх місій); 2 братства (2,7% від усіх братств); 269 недільних шкіл (2,2% від усіх недільних шкіл) і 12 мас-медіа (2,5% від усіх релігійних мас-медіа).

УАПЦ є невеликою, порівняно з УПЦ і УПЦ-КП, організаційною структурою і за кількісними параметрами займає шосте місце в країні. Водночас, вона демонструє стійкість своєї мережі та певний її розвиток.

Протестантські релігійні організації – 10 348 одиниць, що складає 29,9% від християнських або 28,9% від усіх релігійних організацій. Протестантизм представлений в Україні понад 40 напрямками. Серед них є численні течії, що нараховують десятки тисяч послідовників, а є дрібні групи. Інституційна мережа протестантських конфесій відрізняється від ортодоксальних відсутністю монастирів і досить високою часткою місій, а організація життя громад – фіксованим членством і, як правило, добровільним прийняттям хрещення у свідомому віці. Їх діяльність містить потужну місіонерську складову. Причому вони прагнуть до рівномірного розміщення громад по всій території України. У низці областей протестантські громади охоплюють понад 40% мережі (Донецька, Чернівецька, Запорізька, Кіровоградська і м. Київ). Натомість у трьох областях Галичини вони складають менше 10%. Зауважимо, що наступальний характер місіонерської діяльності новоутворених течій, невизнання ними понять канонічної території та прозелітизму викликають негативне ставлення до них з боку традиційних церков.

Найбільшу кількість громад мають євангельські християни баптисти, християни віри євангельської п'ятидесятники та адвентисти сьомого дня, про які нижче мова піде окремо. Менші за розміром групи утворюють *релігійні організації харизматичного типу* (1 414 або 13,6% від протестантських організацій; найбільше об'єднання серед них налічує 336 релігійних організацій); *інші релігійні організації протестантів і протестантського походження* (1 380 або 13,3% від протестантських організацій; найбільше об'єднання серед них – Свідки Єгови (коректніше трактувати їх як релігійне об'єднання протестантського походження) – налічує 938 релігійних організацій); *релігійні організації євангельських християн* (387 одиниць або 3,7% від протестантських організацій); *релігійні організації реформатів* (132 одиниці або 1,3% від протестантських організацій); *релігійні організації лютеран* (85 одиниць або 0,9% від протестантських організацій).

Релігійні організації баптистів. Загалом вони налічують 3 043 релігійні організації, що складає 29,4% протестантських або 8,5% усіх релігійних організацій країни. До цього напряму належать кілька структурно оформлених угруповань, найбільшим з яких є **Всеукраїнський Союз Об'єднань Євангельських Християн-Баптистів (далі – ВСО ЄХБ)**, який налічує 2 691 релігійну організацію, що становить 26% протестантських або 7,5% усіх релігійних організацій країни. Отож, до ВСО ЄХБ належать [3]: 1 релігійний центр і 25 управлінь; 2 532 громади, що становить 7,4% усіх релігійних громад країни; 2 856 священнослужителів, що складає 9% усіх священнослужителів; 39 духовних навчальних закладів, що складає 19,7% усіх ДНЗ, у яких навчається 6 504 слухачі (32,7% слухачів усіх ДНЗ); 91 місія (25,3% від усіх місій); 3 братства (4% від усіх братств); 1 263 недільні школи (10,4% від усіх недільних шкіл) і 23 мас-медіа (4,7% від усіх релігійних мас-медіа). ВСО ЄХБ демонструє сталу тенденцію зростання, хоча його динаміка наразі відчутно уповільнилася.

Релігійні організації християн віри євангельської п'ятидесятників. Загалом вони налічують 2 815 релігійних організацій, що складає 27,2% протестантських або 7,9% усіх релігійних організацій країни. До цього напряму належать кілька структурно оформлених угруповань, найбільшим з яких є **Всеукраїнський Союз Церков Християн Віри Євангельської-П'ятидесятників (далі – ВСЦ ХВЄП)**, який налічує 1 706 релігійних організацій, що становить 16,5% протестантських або 4,8% усіх релігійних організацій країни. Отож, до ВСЦ ХВЄП належать [3]: 1 релігійний центр і 26 управлінь; 1 605 громад, що становить 4,7% усіх релігійних громад країни; 2 191 священнослужителів, що складає 6,9% усіх священнослужителів; 18 духовних навчальних закладів, що складає 9% усіх ДНЗ, у яких навчається 1 433 слухачі (7,2% слухачів усіх ДНЗ); 54 місії (15% від усіх місій); 2 братства (2,6% від усіх братств); 1 009 недільних шкіл (8,3% від усіх недільних шкіл) і 32 мас-медіа (6,6% від усіх релігійних мас-медіа).

Релігійні організації адвентистів. Загалом вони налічують 1 102 релігійні організації, що складає 10,6% протестантських або 3,1% усіх релігійних організацій країни. До цього напряму належать кілька структурно оформлених угруповань, найбільшим з яких є **Українська Уніонна Конференція Церкви Адвентистів Сьомого Дня (далі – УУК ЦАСД)**, яка налічує 1 054 релігійні організації, що становить 10,2% протестантських 2,9% усіх релігійних організацій країни. Отож, до УУК ЦАСД належать [3]: 1 релігійний центр і 9 управлінь; 1 036 громад, що становить 3% усіх релігійних громад країни; 971 священнослужитель, що складає 3% усіх священнослужителів; 4 духовних навчальних закладів, що складає 2% усіх ДНЗ, у яких навчається 287 слухачів (1,4% слухачів усіх ДНЗ); 3 місії (0,8% від усіх місій); 1 братство (1,3% від усіх братств); 710 недільних шкіл (5,8% від усіх недільних шкіл) і 18 мас-медіа (3,7% від усіх релігійних мас-медіа). *Інституційна мережа УУК ЦАСД має позитивну динаміку розвитку, але його темпи, як і в інших протестантських об'єднаннях, знижуються.*

Католицькі релігійні організації – 5 106 одиниць (на 01.01.2016 р.), що складає 14,7% від християнських або 14,3% від усіх релігійних організацій країни. Найбільшими католицькими церквами України є Українська Греко-Католицька Церква та Римо-Католицька Церква в Україні. Відновлення діяльності УГКЦ в Україні після примусового «саморозпуску» в 1946 р. припало на 1989 - 1991 рр. і мало стрімкий характер. Протягом цих трьох років було утворено 2 644 громади (на 01.01.1992 р.). Але в подальшому темпи розвитку інституційної мережі УГКЦ різко впали: за 1992 - 1999 рр. було створено лише 596 громад. Разом з тим, на 2000 рік, за кількістю громад церква перевершила довоєнний рівень, який становив 3 237 громад і вийшла на показник у 3 240 громад [10, с. 13]. Щодо РКЦ, то на початок 1989 р. вона не мала своєї ієрархії і налічувала в Україні 90 громад. Лише у січні 1991 р. папа Іван Павло II відновив діяльність римо-католицьких дієцезій в Україні і призначив єпископів у Львові, Кам'янці-Подільському і Житомирі [10, с. 15]. Зауважимо, що обидва напрями католицького віросповідання в Україні мають регіональний характер поширення. Якщо греко-католицизм постає переважно як галичансько-закарпатський феномен, то римо-католицизм – як

галичансько-подільський. Попри перенесення центру греко-католиків у Київ і спорудження нового собору, особливих успіхів у поширенні в східному й південному регіонах країни ці католицькі конфесії не мають.

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Станом на 1 січня 2016 р., УГКЦ налічує 3 534 релігійних організацій, що становить 69% католицьких або 9,9% усіх релігійних організацій країни. Отож, до неї належать [3]: 1 релігійний центр і 22 управління; 3 366 громад, що становить 71% католицьких або 9,4% усіх релігійних громад країни; 2 714 священнослужителів, що складає 75% католицьких або 8,5% усіх священнослужителів країни; 102 монастирі, що становить 44,8% католицьких або 19,4% усіх монастирів країни; 1 042 ченців і черниць, – 58% тих, хто несе послух у католицьких монастирях або 15% всіх насельників монастирів; 16 духовних навчальних закладів, що складає 59,2% католицьких або 8% усіх ДНЗ, у яких навчаються 2 037 слухачів (80% слухачів усіх католицьких або 10,2% слухачів усіх ДНЗ); 26 місій (7,2% від усіх місій); 1 братство (1,3% від усіх братств); 1 893 недільних шкіл (15,5% від усіх недільних шкіл) і 43 мас-медіа (8,9% від усіх релігійних мас-медіа). УГКЦ посідає третє місце в Україні, після УПЦ і УПЦ-КП, за кількістю релігійних організацій. Її інституційна мережа демонструє тенденцію до зростання, хоча його динаміка є помірною. У результаті відсоток її організацій у загальному масиві зменшується: з 14,3% на 01.01.2000 р. і 10,7% на 01.01.2010 р. [7, с. 30] до 9,9% на 01.01.2016. Основна причина цього – її надто регіональний характер.

Римо-Католицька Церква в Україні (РКЦ). Станом на 1 січня 2016 р., РКЦ налічує 1 114 релігійних організацій, що становить 21,8% католицьких або 3,1% усіх релігійних організацій країни. Отож, до неї належать [3]: 1 релігійний центр і 18 управлінь; 933 громади, що становить 19,7% католицьких або 2,7% усіх релігійних громад країни; 580 священнослужителів, що складає 16% католицьких або 1,8% усіх священнослужителів країни; 106 монастирів, що становить 46,5% католицьких або 20% усіх монастирів країни; 637 ченців і черниць, – 35,5% тих, хто несе послух у католицьких монастирях або 9,2% всіх насельників монастирів країни; 10 духовних навчальних закладів, що складає 37% католицьких або 18,7% усіх ДНЗ країни, у яких навчається 431 слухач (16,9% слухачів усіх католицьких або 2,2% слухачів усіх ДНЗ); 40 місій (11,1% від усіх місій); 6 братств (8% від усіх братств); 362 недільні школи (3% від усіх недільних шкіл) і 18 мас-медіа (3,7% від усіх релігійних мас-медіа). Інституційна мережа РКЦ помірними, але сталими темпами зростає. Особливістю РКЦ є те, що більшість її священнослужителів є іноземцями, а саме 313 з 580 (54%). Отже, РКЦ займає перше місце в Україні за кількістю священнослужителів-іноземців, – 39%; другу позицію посідають мормони – 13,7%, а третю – свідки Єгови – 5,6% [9].

В Україні також діють різні нехристиянські конфесії, які складають 3% релігійних організацій країни. Серед них найбільшого поширення набули юдаїзм, іслам, буддизм, етноконфесійні організації (релігійні організації караїмів, релігійні організації даосизму), нові релігійні рухи – течії, що виникли, як правило, на основі існуючих релігій як їх синтез або модернізовані версії. Розрізняють неоязичницькі (на основі слов'янської міфології); неорієнталістські (або східні) течії, побудовані на основі східних релігій; неоюдейські, неохристиянські та синтетичні (синкретичні).

Юдаїзм в Україні, станом на 01.01.2016 р., налічує 300 релігійних організацій, що складає 0,8% від усіх релігійних організацій країни. Він представлений кількома інституційними структурами та напрямками, найбільшим з яких є Об'єднання юдейських релігійних організацій в Україні. Юдейські громади діють в усіх областях України, проте ніде вони не становлять значимої частки загальної мережі.

Іслам в Україні, станом на 01.01.2016 р. налічує 238 релігійних організацій, що складає 0,6% від усіх релігійних організацій країни. Декілька років тому мережа мусульманських організацій налічувала понад 1200 громад, 95% яких знаходилися в Криму. Більшість мусульман України до недавнього часу становили кримські татари. Наразі ми маємо інші статистичні дані внаслідок анексії Криму Російською Федерацією.

Буддизм в Україні, станом на 01.01.2016 р. налічує 61 релігійну організацію, що складає 0,2% від усіх релігійних організацій країни. Буддистська мережа представлена в Україні 58 громадами, 2 релігійними центрами та 1 монастирем [3].

Нові релігійні організації в Україні, станом на 01.01.2016 р. налічують 407 релігійних організацій, що складає 1,2% від усіх релігійних організацій країни. Зауважимо, що нові релігійні рухи і організації присутні в сучасній Україні швидше як світоглядний феномен, аніж поважний релігійний чинник. Можна виділити такі різновиди цих організацій в Україні [3]:

- *нові релігійні організації язичницького спрямування* – 150 одиниць, що складає 36,9% від нових релігійних організацій;
- *нові релігійні організації орієнталістського походження* – 94 одиниці, що складає 23% від нових релігійних організацій;

- *нові релігійні організації юдейського походження* – 47 одиниць, що складає 11,6% від нових релігійних організацій;
- *нові релігійні організації православного походження* – 6 одиниць, що складає 1,5% від нових релігійних організацій;
- *інші нові релігійні організації (синкретичні)* – 110 одиниць, що складає 27% від нових релігійних організацій.

Висновки. Інституційна релігійна мережа в Україні досить широко представлена яскравою палітрою релігійних напрямів, оскільки Україна – поліконфесійна держава. Аналіз статистичної інформації щодо конфесійного зрізу України дозволяє зробити наступні висновки і припущення:

Серед релігійних віросповідань України має місце домінування християнських релігійних осередків, що кількісно становить 97% від загальної релігійної мережі. Християнство представлене в Україні усіма трьома напрямками – православ'ям, католицизмом і протестантизмом. Серед них найчисельнішим напрямом є православ'я, релігійні об'єднання (конфесії) якого складають 53,8% від усіх релігійних організацій країни. Втім православ'я в Україні не має єдиного інституційного оформлення: діють три численні православні церкви та кілька невеликих угруповань, які сповідують окремі версії православного віровчення. Найбільшою серед церков України організаційною структурою є Українська Православна Церква (УПЦ) (іноді додають «Московського Патріархату»), релігійна мережа якої налічує 65,9% православних або 35,4% усіх релігійних організацій країни. Другою, після УПЦ, організаційною релігійною структурою України є Українська Православна Церква - Київський Патріархат (УПЦ-КП), що налічує 26,4% православних або 14,2% усіх релігійних організацій країни. Третьою за величиною православною структурою є Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), яка має 6,3% православних або 3,4% усіх релігійних організацій країни.

Друге місце за організаційними показниками серед віросповідань України посідає протестантизм – 28,9% від усіх релігійних організацій країни. Він представлений в Україні понад 40-ка напрямками. Найбільшу кількість організацій мають євангельські християни баптисти, християни віри євангельської п'ятидесятники та адвентисти сьомого дня. *Релігійні організації баптистів* загалом налічують 29,4% протестантських або 8,5% усіх релігійних організацій країни. *Релігійні організації християн віри євангельської п'ятидесятників* загалом налічують 27,2% протестантських або 7,9% усіх релігійних організацій країни. *Релігійні організації адвентистів* загалом налічують 10,6% протестантських або 3,1% усіх релігійних організацій країни. Менші за розміром групи утворюють *релігійні організації харизматичного типу* (13,6% протестантських організацій); *інші релігійні організації протестантів і протестантського походження, зокрема Свідки Єгови* (13,3% протестантських організацій); *тощо*.

Третім за величиною релігійної мережі віросповіданням України є католицизм, який складає 14,7% від християнських або 14,3% від усіх релігійних організацій країни. Найбільшими католицькими церквами України є Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) та Римо-Католицька Церква в Україні (РКЦ). УГКЦ посідає третє місце в Україні, після УПЦ і УПЦ-КП, за кількістю релігійних організацій і налічує 69% католицьких або 9,9% усіх релігійних організацій країни. РКЦ – порівняно невелика і складає 21,8% католицьких або 3,1% усіх релігійних організацій країни.

Також в Україні діють різні нехристиянські конфесії, які складають 3% релігійних організацій країни і представляють релігійну меншість країни. Серед них найбільшого поширення набули юдаїзм (0,8% релігійної мережі країни), іслам (0,6%), буддизм (0,2%), етноконфесійні організації (0,2%), нові релігійні організації (1,2%).

Конкурентна боротьба між конфесіями спонукає керівництво деяких з них штучно розширювати свою інституційну мережу. Тому спостерігаються стійкі тенденції випереджального зростання кількості громад порівняно з чисельністю священнослужителів; кількості монастирів, порівняно з числом ченців і черниць; кількості духовних навчальних закладів, порівняно з чисельністю слухачів, тощо.

Порівняльний аналіз кількісних показників зростання релігійної мережі свідчить про переважаючу активність протестантських релігійних організацій у частині самовідтворення та місіонерської діяльності. Зокрема, мережа релігійних громад харизматичних напрямів з 2000 р. зростає майже втричі. Харизматичні церкви стимулюють скерованість своїх членів на особистісний життєвий успіх, видимою ознакою якого є фінансове процвітання, професійна спроможність, кар'єрні досягнення і тілесне здоров'я. Десятина та інші пожертви, молитви за зцілення постають тут важливими засобами реалізації Божого слова, а особиста успішність – індикатором правильності духовного життя. За умов хиткості особистих досягнень, відсутності скільки-небудь надійних гарантій збереження свого статусу і бізнесу (що в

трансформаційних суспільствах особливо гостро відчувається дрібними й середніми підприємцями) «новий протестантизм» стає досить привабливим для осіб, які потребують «нової духовності», гарантованих за наслідками відносин із трансцендентним, надприродним. Отже, в загальній мережі питома вага інституцій протестантських напрямів, зростає. Водночас, темпи зростання протестантських інституцій протягом останнього десятиріччя, порівняно з попереднім, значно знизилися. Відтак можна припустити, що можливості протестантизму до екстенсивного розвитку також вичерпуються, його інституційна мережа досягає меж достатності для задоволення потреб віруючих протестантських конфесій.

Література:

1. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року / Лариса Владиченко. 12 квітня 2016, 09:55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/
2. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987-12>
3. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2016 року (Форма 1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245083533&cat_id=244950594
4. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 року (Форма 1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244950598&cat_id=244950594
5. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 року (Форма 1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244950863&cat_id=244950594
6. Мороз В. Конфлікт за храми між православними України: аналіз досвіду двох років / Володимир Мороз [Електронний ресурс. 8 лютого 2016, 09:39]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/62395/
7. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємодії. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 року. – К.: Центр Разумкова, 2011. – С. 3-30.
8. Релігійна мережа, її кадрове та матеріальне забезпечення: основні тенденції, динаміка змін, перспективи розвитку // Матеріали до засідання круглого столу на тему: «Стан свободи совісті та державно-церковних відносин в Україні» 28 жовтня 2015 р./ Верховна Рада України Комітет з питань культури і духовності Підкомітет з питань державної політики у сфері свободи совісті та релігійних організацій. – Б. в., с. 2.
9. Статистика релігійних організацій України. Сайт «Релігійно-інформаційна служба України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/>
10. Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 2-65.

РАЗНОВИДНОСТИ ЭМПИРИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ: РЕКОНСТРУКЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА

Дембицкий С. С.

*кандидат социологических наук,
старший научный сотрудник отдела методологии и методов социологии
Институт социологии НАН Украины*

В статье рассмотрены разновидности эмпирической социологии. Это сделано не с точки зрения устоявшихся классификаций (например, количественные, качественные и исследования смешанного типа), а с точки зрения исторического развития социологической науки. Автор приводит аргументы в пользу выделения трех основных разновидностей на современном этапе - неоклассической эмпирической социологии, традиционной эмпирической социологии и эмпирической социологии дискурсов. Особое внимание уделено комплексным исследовательским стратегиям.

В статье рассмотрены разновидности эмпирической социологии. Это сделано не с точки зрения устоявшихся классификаций (например, количественные, качественные и исследования смешанного типа), а с точки зрения истории развития социологической науки. Автор приводит аргументы в пользу выделения трех разновидностей эмпирической социологии на современном этапе - неоклассической эмпирической социологии, традиционной эмпирической социологии и эмпирической социологии дискурсов. Особое внимание уделено комплексным исследовательским стратегиям.

Article describes different types of empirical sociology. It is done not from perspective of established classifications (e.g. quantitative, qualitative, mixed methods research), but from perspective of historical development of sociology. Author gives arguments for distinguishing of three types of empirical sociology - neoclassical empirical sociology, traditional empirical sociology, empirical sociology of discourses. Special attention is devoted to complex research strategies.

Ключевые слова: эмпирическая социология, история социологии, классическая социология, современная социология.

Тема выступления и тема конференции

На первый взгляд тема моего выступления плохо вписывается в концепцию конференции, но поскольку в историческом разрезе проблема метода, пусть изначально ее так и не называли, является первичной по отношению к человеческим цивилизациям, постольку я разрешу себе остановиться именно на ней. В конце доклада я приведу дополнительный аргумент в пользу своего выбора.

Постановка проблемы

Итак, если говорить про историю эмпирической социологии, то здесь нет особых проблем. Во многих случаях ее зарождение связывают с социальной физикой Адольфа Кетле, монографическим методом Фредерика Ле Пле, Эмилем Дюркгеймом и его эмпирическим исследованием феномена самоубийства, Марселем Моссом и его изучением феномена дара посредством анализа этнографических описаний [3; 5]. Как мы видим, за исключением одного бельгийца, французы не только подсобили нам с созданием любимой науки, но и задали основные направления того, что сейчас принято называть эмпирической социологией. Не стоит конечно забывать и о «могущественных варягах», пришедших в свое время за богатой социологической добычей. Я имею в виду психометрическую традицию, ведущую свое начало от Френсиса Гальтона [9].

По прошествии десятилетий эти и ряд других исследовательских традиций сформировали то, что сейчас принято называть эмпирической социологией. И поскольку эта сфера научной и практической деятельности хорошо известна всем присутствующим на том или ином уровне общесоциологического опыта, я предлагаю добавить к ее названию такое слово как «традиционная». Получается - традиционная эмпирическая социология. Тогда выходит, что может быть и «другая» эмпирическая социология, а возможно и не одна. Этот исторический аспект я и хочу рассмотреть.

«Другая» эмпирическая социология

Для того, чтобы отыскать и правильно наименовать «другую» эмпирическую социологию следует обратиться к тому эмпирическому материалу, на основании которого социология как наука начинала свое становление. Если мы посмотрим на работы социологических первооткрывателей - Анри Сен-Симона и Огюста Конта, то без труда вспомним, что таким материалом была человеческая история. Наверно та эпоха была такова, что главная цель могла быть лишь амбициозной - научно истолковать человеческую историю и сформулировать прогноз дальнейшего развития обществ. В свою очередь разрыв с метафизикой и обращение к позитивной философии был гарантией того, что изначально социология - это эмпирическая наука. Если проанализировать работы других представителей классической эпохи социологии, то можно обнаружить, что большинство из них в той или иной степени апеллировали к историческому материалу [2]. Сейчас же результаты работы первых социологов «застыли» в виде социологической классики, которая сама по себе стала предметом исторического изучения, но уже не в широком смысле.

Таким образом изначально эмпирическая социология широко опиралась именно на изучение исторического материала. Исходя из этого я предлагаю наименовать ее «классической». Получается - классическая эмпирическая социология.

Конечно же в классической социологии наряду с историческим компонентом присутствовал и спекулятивный. При этом их соотношение в работах различных классиков существенно варьируется. Так, например, работы, использовавшие метафору организма, в высшей степени спекулятивны, в то время как у сторонников экономического детерминизма историческая составляющая занимает принципиально важную позицию.

Эта историко-спекулятивная дуальность является генетической для современной социологии. И речь здесь идет не только о таких очевидно спекулятивных построениях как, например, теории социальных систем Толкота Парсонса или Никласа Лумана, но и тех, которые принадлежат перу общепризнанных исторических макросоциологов. Например, Эммануил Валлерстайн нашел вдохновение в марксистской социологии, а Рэндалл Коллинз, - в социологии Макса Вебера. И только Чарльз Тилли искал музу в архивах.

Кстати упоминание Валлерстайна, Коллинза и Тилли, далеко не исчерпывающих весь список известных имен современной исторической макро-социологии, позволяет утверждать, что классическая эмпирическая социология получила свое дальнейшее развитие и оформилась в соответствующую неоклассику. И если верить ее главному летописцу, то прямо сейчас ее золотой век [4].

В этом контексте интересен вопрос о том, когда классическая эмпирическая социология уходит с арены социологических поисков. Думаю этот рубеж связан с творчеством Питирима Сорокина, которое не только стало концом классики и ее кульминацией, но и последней попыткой защиты [10].

Теперь, отыскав и наименовав «другую» эмпирическую социологию, надо вернуться к ее привычной или «традиционной» разновидности и постараться увязать их в одну систему.

«Традиция» VS «Неоклассика»

Но можно ли говорить о том, что традиционная и неоклассическая разновидности эмпирической социологии должны быть взаимосвязаны? Думаю да, и вот почему. Традиционная эмпирическая социология - экспансивна по своему характеру и в основе этого ее качества лежит рыночная в широком смысле ориентация. Качественный и количественный подходы с 30-х годов, а также смешанный с начала 90-х годов прошлого столетия, развивались преимущественно в виде ответов на различные экономические, политические и научные потребности разнообразных социальных групп. Благодаря этому появилось множество исследовательских традиций, а также бесчисленное множество методов и техник. Но даже несмотря на ожидаемый в этом контексте рост исследовательского потенциала социальных наук, их ключевыми проблемами по-прежнему остаются постановка релевантных научных вопросов, а также наличие надежных основ интерпретации полученных данных. Загвоздка здесь в том, что решение последних лежит за пределами традиционной эмпирической социологии. И если у маркетологов и политтехнологов, которые хотя и интересуются такими основополагающими социальными явлениями как власть и богатство, но на очень конкретном уровне и в краткосрочной перспективе, решение упомянутых проблем не вызывает особых трудностей, то большинство тех, кто претендует на производство академического знания, хронически страдает от различного рода идеологических недугов, сказывающихся как на восприятии повседневности, так и на их исторической памяти. Соответственно, данные, собранные в рамках традиционной эмпирической социологии, очень часто становятся заложниками вненаучных и околонучных дискурсов вместо того, чтобы использоваться по назначению.

Очевидно, что поставить по-настоящему актуальные исследовательские вопросы, а также наделить релевантным значением эмпирические факты об обществе, можно лишь в рамках валидных представлений о происходящем вокруг. И по моему глубокому убеждению именно историческая или по-другому - неоклассическая эмпирическая социология может предложить научно обоснованный нейтральный базис для решения этих теоретико-методологических проблем.

Очевидным ориентиром здесь является то, что мы живем в мире национальных государств, объединенных в единую глобальную систему. Это тот контекст, который действительно окрашивает наше и любое другое современное общество. И чтобы его понять надо вникнуть в историю становления этой мировой системы, а также определить наше место в ней. Конечно же обращение к историческим исследованиям - это первый и принципиально важный шаг на этом пути.

Таким образом, понимать общество и полученные о нем исследовательские данные можно и следует в контексте исторической действительности, под которой я понимаю человеческие поступки на различных уровнях социального взаимодействия, направленные на создание и поддержание социальных институтов. Вместе с тем, не следует забывать и о том, что «топливом» исторического процесса как сегодня, так и всегда, является неизменно специфичная в рамках конкретной социальной общности коммуникация между индивидами, осуществляемая в контексте постижения ими окружающего мира. Это приводит нас к последнему разделу современной эмпирической социологии - анализу человеческого опыта или анализу дискурсов, или анализу социальных реальностей.

Общество и текст

Используя в своих интересах и на свой вкус идею Карла Поппера о третьем мире [6], осмелюсь предположить, что любое общество в «сухом остатке» - это текст. А если речь заходит о человеческом опыте / дискурсах / социальных реальностях, то текст - наиболее оптимальная форма их фиксации с целью дальнейшего изучения. Однако, из всех объектов социологического исследования именно текст является наиболее проблематичным. Во-первых, в силу невероятной динамики индивидуального опыта в современном мире, тексты можно сравнить со светом далеких и давно изменившихся, а в отдельных случаях вообще потухших звезд. Во-вторых, вселенная текстов расширяется чуть ли не так же быстро как и наше мироздание. В свою очередь социальные науки готовы ответить на это большим разнообразием исследовательских стратегий анализа текста и дискурсов, а также постоянно возрастающими возможностями технических средств и языков программирования.

Если говорить об исследовательских стратегиях, то еще в 2000-м году Стефан Тичер со своими коллегами осуществил сравнительный анализ 12 таких подходов [8]. В свою очередь стремительное развитие компьютерных технологий за минувшие с тех пор 16 лет открыло двери в мир «Big Data» для многих представителей научного сообщества. Объединив два этих аспекта вместе, можно рассчитывать на доступ к воображаемым сообществам сегодняшнего дня.

И за этот доступ должна отвечать третья разновидность эмпирической социологии - эмпирическая социология дискурсов.

Комплексные исследовательские стратегии

Из всего сказанного выше логически вытекает возможность использования комплексных исследовательских стратегий, являющихся комбинациями различных разновидностей эмпирической социологии. Чуть ранее я не случайно упомянул воображаемые сообщества, ведь одно из образцовых комплексных исследований в социологии было проведено Бенедиктом Андерсоном [1], объединившим исторические исследования с изучением человеческого опыта, а в моей терминологии - неоклассическую эмпирическую социологию и эмпирическую социологию дискурсов. Полученные в итоге результаты навсегда вошли в золотой фонд социологической мысли.

Украинская социология также имеет все необходимое для реализации комплексных исследовательских стратегий. Например, данные социологического мониторинга «Украинское общество» можно проанализировать в контексте основных исторических событий и процессов в современной Украине, что предусматривает проведение специального историко-социологического исследования.

Заключение

Подводя итоги своего выступления, хочу подчеркнуть необходимость расширенного понимания эмпирической социологии, возможности которой значительно превышают потенциал традиционных социологических исследований.

Переходя к завершению доклада, хочу вернуться к тому, как тема моего выступления связана с концепцией конференции. Давайте подумаем о том, что оставляет после себя любая цивилизация. Среди наиболее важного - образ мыслей и образ действий. А если говорить про цивилизации сегодняшнего дня, то два этих образа существуют и развиваются в неразрывном взаимодействии. И чтобы их осмыслить и описать нам понадобятся все три разновидности эмпирической социологии.

Література:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001.
2. Барт П. Философия истории как социология / П. Барт. – СПб.: С.-Петербургская Электронпечатня, 1902.
3. Зборовский Г. История социологии / Г. Зборовский. - М.: Гардарики, 2007.
4. Коллинз Р. Макроистория: очерки социологии большой длительности / Р. Коллинз. – М.: Эдиториал УРСС, 2015.
5. Лапин Н. Эмпирическая социология в Западной Европе / Н. Лапин. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2004.
6. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход / К. Поппер. – М.: Эдиториал УРСС, 2002.
7. Розов Н. Историческая макросоциология: методология и методы / Н. Розов. - Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2009.
8. Тичер С. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. - Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009.
9. Jones L. A History and Overview of Psychometrics / L. Jones, D. Thissen // Handbook of Statistics, Volume 26: Psychometrics / ed. by C. Rao, S. Sinharay. - Amsterdam, Oxford: Elsevier, 2007. - P. 1-27.
10. Sorokin P. Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences / P. Sorokin. - Chicago: Henry Regnery, 1956.

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕРЕЖІ ВИРОБНИЦТВА МІЖНАРОДНИХ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ НОВИН НА ПРИКЛАДІ ВИСВІТЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ДОНБАСІ

Солодько С. Ю.

Аспірант

Інститут соціології НАН України

В статті продемонстровано можливості застосування методів акторно-мережевої теорії до вивчення журналістських практик. На основі порівняльного дослідження роботи репортерів телевізійного каналу CCTV America та інтернет-ресурсу Vice News у висвітленні збройного конфлікту на Сході України показана плідність залучення до аналізу не-людських актантів мережі та важливість переосмислення їх онтологічного статусу та ролі у режимах виробництва істини, які функціонують у засобах масової інформації. Обґрунтування зумовленості формату та умов продукування новин фізичною природою каналу ретранслятора приводить до розкриття специфіки функціонування режиму виробництва істини, який у випадку телевізійних новинарних агентств вибудовується довкола внутрішньої відстороненості репортера і нагадує режим об'єктивності, який функціонує у судочинстві, а у випадку інтернет-ресурсу Vice News – більшою мірою залежить від зовнішнього стосовно репортера відеоряду і за своїм характером є ближчим до режиму наукової об'єктивності.

В статье продемонстрированы возможности применения методов акторно-сетевой теории к изучению журналистских практик. На основе сравнительного исследования работы репортеров телевизионного канала CCTV America и интернет-ресурса Vice News в освещении вооруженного конфликта на Востоке Украины показана плодотворность привлечения к анализу не-человеческих актантов сети и важность переосмысления их онтологического статуса и роли в режимах производства истины, которые функционируют в средствах массовой информации. Объяснение обусловленности формата и условий выработки новостей физической природой канала ретранслятора приводит к раскрытию специфики функционирования режима производства истины, который в случае телевизионных новостных агентств выстраивается вокруг внутренней отстраненности репортера и напоминает режим объективности функционирующий в судопроизводстве, а в случае интернет-ресурса Vice News - в большей степени зависит от внешнего по отношению репортеру видеоряда и по своему характеру является близким к режиму научной объективности.

The article demonstrates the possibility of using actor-network theory to study journalistic practices. The comparative study of how the reporters of the CCTV America television channel and the Vice News covered the armed conflict in eastern Ukraine shows the fruitfulness of involving the non-human actants to the analysis and the importance of rethinking their ontological status and role in the modes of truth production that operate in the media. The explanation of how the conditions of news production and news format depend on physical nature of news channel leads to a better understanding of the specific characteristics of the mode of truth production, which in the case of television news agencies is built upon the inner detachment of the reporter and has common features with the mode of objectivity that operates in legislature, while in the case of the Vice News the mode of truth production is largely dependent on video materials which are external to the reporter and it has many common features with the scientific objectivity.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, режими виробництва істини, Бруно Латур, Vice News, конфлікт на Донбасі, журналістська об'єктивність.

Акторно-мережева теорія належить до неконвенційних методологій в соціологічних дослідженнях. Серед характерних для неї рис виділяють: фокусування уваги на ненаділених свідомістю сутностях (наприклад технологіях) та їх ролі у формуванні соціальних процесів; сприйняття навколишньої реальності з епістемологічної та онтологічної точки зору як такої, що складається з мереж, котрі можуть включати в себе людей, речі, ідеї, що аналізуються як

мережеві актори; та аналіз соціальних процесів як похідних від взаємодії між не-соціальними феноменами (людськими та не-людськими акторами мережі). АМТ займає агностичну позицію у дебатах довкола природи реальності, оскільки вона не стверджує ані те, що все є соціально сконструйованим (соціальний конструктивізм), ані те що навколишній світ існує як наперед дана реальність (реалізм).

Сферою соціального життя, в якій викристалізувалися основні ідеї інтелектуального проекту АМТ була наука. Однак за останні десятиліття методи АМТ успішно застосовувались в соціологічних дослідженнях таких різноманітних сфер, як форми суб'єктивності, формування міських транспортних систем, наркозалежність, міжнародні відносини, теорія кінематографу, освіта і т.д. [Law, 1999]. Один із засновників АМТ Бруно Латур не обмежився науковими практиками, а досліджував зокрема і діяльність французької судової системи [Latour, 2010].

Дослідники, котрі у своїх наукових проектах користуються методом АМТ, не залишили поза увагою і журналістику та нові медіа (див. наприклад спеціальний випуск журналу Journalism Vol. 16, 2015 [Journalism, 2015] присвячений можливостям застосування методів АМТ до вивчення журналістських практик або роботу Емми Геммінгвей [Hemmingway, 2008]. Саме сфера діяльності ЗМІ є однією з тих аспектів соціального життя і в нашому суспільстві, на прикладі дослідження якої можна перевірити гносеологічний потенціал інструментів АМТ в пострадянських суспільствах, в яких головна сфера зацікавленості даної теорії – наукова діяльність – поки що не знаходиться в достатньо активному процесі виробництва, до дослідження якого актуальним було б застосовувати метод Бруно Латура. [Артюшина, 2010]

Натомість дискусія довкола проблематики природи та ролі діяльності ЗМІ сьогодні – в часи силових, ідеологічних, політичних та економічних конфліктів – є як ніколи актуальною [Білозерська; Глібовицький; Панич; Хоменко] і потребує залучення нових перспектив бачення цієї проблеми, які може запропонувати зокрема і соціологічна наукова думка.

Тому у нашому дослідженні за допомогою інструментів аналізу та дослідницької позиції, які нам пропонує АМТ, ми проаналізуємо режими виробництва істини, які діють в сучасній журналістиці, і ідентифікуємо ті складові цієї діяльності, які, власне, і окреслюють особливості її природи.

Проблематизація конструювання журналістської об'єктивності в соціології

Поняття режиму виробництва істини або режиму промовляння (*régime d'énonciation*) Бруно Латур запозичує у М. Фуко, котрий визначає його, як «систему упорядкованих процедур для виробництва, регулювання, розповсюдження, циркуляції та функціонування тверджень» [Foucault, 1977: р. 12]. Порівнюючи режим виробництва істини в судочинстві та науці Латур розрізняє «об'єктивність» [суддів] як підґрунтя для внутрішнього стану відстороненості та незацікавленості стосовно остаточного рішення та «об'єктність»: випробування, за допомогою якого вчений-науковець пов'язує ... долю свого промовляння з випробуваннями, які феномен проходить в ході експерименту» [Latour, 2010: р. 236]. З погляду Латура, об'єктивність парадоксальним чином відноситься до суб'єкта та його внутрішніх станів, які він плекає через емоційне відсторонення. Судді плекають об'єктивність завдяки процесуальним процедурам інституту судочинства, які відсторонюють та ізолюють їх свідомість від кінцевого рішення. У науковців в свою чергу завжди є об'єкти, на які вони посилаються у своїх висновках, тому їм зовсім не обов'язково плекати у своїй свідомості настрої «об'єктивності». Дослідження режимів виробництва істини у журналістиці ми проводитимемо, орієнтуючись на порівняльний аналіз між об'єктністю науки та об'єктивністю судочинства.

Парадигма об'єктивності почала розповсюджуватись в американських друкованих ЗМІ наприкінці 19 ст., до цього в тамтешній пресі відкрито висвітлювались лише позиції окремих суспільних груп [Shudson, 1978: р. 11]. Якщо розглядати об'єктивність у журналістиці як внутрішній стан свідомості, як це робить Латур у випадку із судочинством, то її можна визначити, як емоційне відсторонення заради збалансованого висвітлення поглядів усіх сторін. Однак, за словами Майкла Шадсона, «міф про журналістську об'єктивність почали критикувати майже від самого початку» [Shudson, 1978: р. 8]. Головним аргументом, який висували проти парадигми об'єктивності в журналістиці було те, що, погоджуючись на рівних висвітлювати погляди усіх причетних до події сторін, журналісти не можуть адекватно упевнитись у правдивості цих поглядів, тобто перевірити їх за стандартами науки.

В академічних колах журналістська об'єктивність завжди була легкою мішенню для соціальних конструктивістів. Критикуючи емпіричну надійність даних, які оприлюднюють журналісти, Д. Шіллер, наприклад, вказує на те, що, оскільки джерелами інформації для журналістів часто виступають представники домінуючих соціальних сил, парадигма

об'єктивності слугує «інтересам політичної та економічної еліти без видимої та очевидної лояльності до них» [Schiller, 1981: p. 109].

На думку Г. Тачман, наявність у матеріалі декількох точок зору і відсутність власної є суто журналістським уявленням про об'єктивність, що негативно впливає на сприйняття новин їх споживачами. «Болото конфлікуючих між собою тверджень, що претендують на правду приводить до селективного сприйняття... адже кожна з версій реальності заявляє про однакову потенційну валідність». [Tuchman, 1972: p. 637] В результаті британська дослідниця розглядає журналістську об'єктивність як стратегічний ритуал, до якого журналісти вдаються, щоб уникнути звинувачень у заангажованості, «так само як середньоземноморський селянин носив на шиї часник, щоб уберегтись від злих духів» [Tuchman, 1972: p. 642].

З погляду теорії комунікацій, відображення того, що сталося в теленовинах, проходячи «через існуючі конвенційні схеми організації структурно-сміслових відносин... [перетворюється] на «медіареальність» ... і дозволяє новинам виконувати функцію «ідеологічного медіуму» у суспільстві» [Субота, 2011: с. 55]. Тобто формат теленовин настільки спотворює реальність, що за словами Дж. Фіске «реалізм у новинах – це не те, що реально, а те, що дискурсивно звично» [Субота, 2011: с. 52].

Таким чином, з наведених прикладів ми бачимо, як розглядаючи парадигму журналістської об'єктивності з позицій соціального конструктивізму, дослідники зображають її як засіб для конструювання зумовленої соціальними чинниками репрезентації зовнішнього світу. Тим чи іншим шляхом вони приходять до висновку про те, що теленовини створюють свою «медіареальність». Причому за цим процесом, як правило, стоять інтереси домінуючих класів суспільства.

З погляду АМТ, обмеження соціального конструктивізму полягає у тому, що він не звертає уваги на «усі «речі», «агентів» та «актантів»², з яким виробникам доводиться розділяти свої дії» [Latour, 2003: p. 31], а представляє конструювання реальності, «як процес, що від початку знаходиться під контролем свого творця» [Latour, 2003: p. 7].

Натомість АМТ пропонує перспективу розпорошеної агентності, де кожна складова певної мережі окреслює її діяльність. У випадку нашого аналізу мережі виробництва теленовин ми виділили низку наступних «актантів» з якими журналісти розділяють свої дії в процесі виробництва притаманного цій мережі режиму істини: медіаканал, через який транслюється новина, структура побудови візуального й текстуального наративу новини, відеокадри з місця події, коментарі учасників події, коментар репортера. Режим виробництва істини ми розглядатимемо як результат взаємозв'язку між даними актантами всередині мережі.

Одразу відзначимо, що взаємозв'язок між самими людьми чи між людьми та не-людьми не зводиться лише до повного детермінізму. Латур вказує на те, що «існує багато метафізичних відтінків між повною причинністю та її цілковитою відсутністю. Речі не тільки можуть «детермінувати» людські вчинки або служити тлом для них. Вони також можуть авторизувати, дозволяти, надихати, робити можливим, пропонувати як варіант, впливати, забороняти, блокувати і т.д.» [Latour, 1988; p. 72] Завдання АМТ якраз і полягає у відображенні різноманіття режимів, в яких відбувається взаємодія між різними актантами.

Журналістська об'єктивність vs зануреність у подію

Бруно Латур позиціонує АМТ як соціологічний інструмент для ефективного аналізу інноваційних та кризових ситуацій соціального життя, адже агностична позиція ситуаціях невизначеності відстежувати та ідентифікувати силу окремих складових, які піддаються інтеграції, зміні чи вилученню в функціонуванні певної мережі. Такою ситуацією є і висвітлення міжнародними ЗМІ військового конфлікту на Сході України, який поряд з традиційними глобальними телемережами типу CNN, Al Jazeera, CCTV, висвітлював інноваційний інтернет медіаканал Vice News. Продукт виробництва останнього набув чималого розголосу і популярності серед аудиторії [Calderone, 2014]. Причиною цього є його кардинальна змістовна та формальна відмінність, яка, за словами репортера Vice Саймона Островського, навіть призвела до того, що шеф-редактори інших телеканалів почали просити своїх репортерів бути «more Vice» (більш схожими на Вайс). [Ostrovskiy, 2014]

Таким чином з точки зору АМТ Vice News постає інноваційною медіа-мережею, яка була інтегрована в загальне поле діяльності ЗМІ при висвітленні збройного конфлікту в Україні. Порівняльне дослідження цієї мережі з діяльністю змістовно інших медіа-мереж, що

² В різних роботах Латур дає різні визначення поняттям актора та актанта, деколи взагалі не проводячи між ними різниці. Єдине, що залишається незмінним (і що перекликається з семантикою А. Греймаса) - це те, що актанти/актори можуть як бути людьми так і не-людьми, постійно продукують розрізнення та володіють природою, котра впливає із відносин з іншими

функціонували в тому ж медіа-полі в певний час і в певному просторі, дасть змогу виявити особливості режимів виробництва істини в цих мережах та ідентифікувати ті конкретні складові, які окреслюють їх відмінність та подібність.

Для такого аналізу ми використовуватимемо польовий матеріал, зібраний в ході спостережень за роботою знімальної групи телеканалу CCTV на Донбасі у 2014 році та матеріалів інтернет каналу Vice News, які стосуються цих подій.

CCTV America позиціонує себе як телеканал, що об'єктивно висвітлює новини і, як і інші традиційні телеканали, понад усе цінує «точність, об'єктивність, правдивість та суспільну відповідальність» [Jing, 2012]. Натомість Vice News від парадигми об'єктивності себе відмежовує. Цей новинарний канал, який набув популярності через інтернет-ресурс YouTube, пропонує своїм глядачам «невідполірований погляд на деякі з найважливіших подій нашого часу, ...докопуючись до сутті справи із репортерами, котрі називають речі так, як вони їх бачать» [About Vice News, 2014]. За словами Суроша Альві, одного із засновників Vice, «традиційна журналістика завжди прагне об'єктивності, а ми із першого дня свого існування ніколи в це не вірили... наш етос – це суб'єктивність з реальним обґрунтуванням» [Suroosh, 2014].

Як на будь-якому традиційному телеканалі репортажі знімальної групи CCTV з'являються у випуску новин серед інших репортажів. В щоденних випусках новин висвітлюють події що відбулись за день, тому свій репортаж знімальні групи традиційних каналів повинні відзняти та змонтувати за короткий час (як правило 1-2 дні). Для репортерів Vice News таких стислих строків підготовки репортажів немає, оскільки вони викладають їх на окремому каналі YouTube. Користувачі YouTube можуть переглянути репортаж в будь-який зручний для себе час. Репортажі хронологічно посортовані за темами. Серія репортажів про українську кризу об'єднана під назвою «Російська рулетка» налічує понад сто сюжетів (dispatches). Тривалішими також є самі репортажі (CCTV - 2 хв. 30 с., Vice News – від 7 до 15 хв.) і довжина кадрів в сюжеті (CCTV - 3-15 с. Vice News – довільна тривалість).

Таким чином, сама природа каналу трансляції продукту діяльності ЗМІ впливає на умови виробництва новини, створюючи для інтернет-медіа інші, ніж на телебаченні, можливості. Vice News, маючи у своєму розпорядженні більше часу для збору інформації і будучи необмеженою чітким часовим лімітом у форматі самого репортажу може, на відміну від CCTV, повністю простежити розвиток події від початку до кінця, і показати розгорнуті діалоги з учасниками подій (переклад яких не озвучується, як на CCTV, заглушаючи оригінальну інтонацію та підбір слів інформатора, а субтитрується). Показуючи таким чином глядачеві подію та її учасників у всій їхній ідеосинкретії, у своєму коментарі репортер лише описує те, що, як і згодом глядач, він бачить вперше. Таким чином саме візуальна складова відіграє найвизначальнішу роль у виробництві новини у Vice News.

В розпорядженні репортерів CCTV часу набагато менше. Тому із коментарів інформаторів вони можуть виокремити лише короткі цитати і нарізати невеликі відеосцени з відзнятих за один-два дні кадрів з місця події. В такому стислому форматі більше інформації можна передати за допомогою слів репортера, ніж через відео. Відеоряд служить швидше фоном для коментаря репортера, в якому кадри, що демонструються на екрані, як правило, ніяк не коментуються, а є «вшитими» в наратив самого коментаря. На те, що журналісти підшукують кадри для сюжету, які б вписувались до їх коментаря, також свідчить прийнятність використання постановочних кадрів, коли учасників подій просять на камеру повторити дії з реального життя. Такий підхід до передачі інформації тяжіє до жанру радіоновин, і візуальний супровід в цьому випадку є другорядним додатком до сказаного репортером, в якому і передається основний зміст репортажу.

Словесна об'єктивність

Використовуючи термінологію АМТ, ми можемо сказати, що для виробництва істини команда телеканалу CCTV, мобілізуючи цитати з коментарів учасників подій та відзнятий відеоряд, тобто «огортаючи [їх] непричотаними [для них] раніше зв'язками» [Latour, 2010: p. 164], підпорядковує ці актанти коментарю репортера. Щоб пройти випробування на міцність³ в такому репортажі репортер повинен виступати як авторитет, який, будучи на місці відсторонено розібрався в ситуації і може представити глядачеві «об'єктиву картину того, що відбувається».

³ З погляду АМТ, в певному розумінні вся реальність, в котрій ми живемо, постійно піддається випробуванням. Не тільки живі та неживі істоти, але і колективні актори, концепції, теорії, системи влади будь-що повинно постійно проходити випробування на свою міць для того, щоб залишатися реальним. «Є лише випробування сили та слабкості... Одні випробування» [Latour, 1988: p. 158]. Щоб вистояти у цих випробуваннях акторам потрібно утворювати мережі.

Серед прикладів, які свідчать про важливість підсилення об'єктивності як внутрішнього стану репортера, можна згадати про те, що своє емоційне відсторонення репортер засвідчує одними і тими ж вираженими інтонаціями голосу. Із коментарів випадкових перехожих, знімальна група, у роботі якої приймав участь автор статті, відбирала наповнені емоціями драматичні фрагменти, наприклад плач, які б яскравіше підкреслювали напругу сюжетного нарративу. Натомість у власних коментарях наш репортер в кожному репортажі говорила офіційним, відстороненим тоном спостерігача. До того ж, відеооператор CCTV завжди намагався уникати кадрів, на яких учасники події звертають увагу на камеру й навіть спеціально прохав їх цього не робити. В результаті на екрані репортер, перебуваючи безпосередньо на місці події, знаходився «над» ситуацією, як відсторонений спостерігач. Одна і та ж структура репортажу (вступ ведучого зі студії, відеоряд з місця події з позакадровим коментарем репортера, коментарі випадкових свідків та учасників події, виступ журналіста перед камерою (piece to camera) незалежно від того, про подію якого роду (війну чи чемпіонат Європи з футболу) йдеться в сюжеті, також виступає як свого роду процедурна упорядкованість, що гарантує неупередженість викладу.

Щоб продемонструвати те, що репортер ґрунтовно знайомиться із ситуацією на місці, в новинарному сюжеті знімальна група спеціально готує кадри, на яких репортер під час інтерв'ю прогулюється з інформатором, вдумливо його вислуховуючи. Подібні вставки на професійній мові журналістики називаються «перебивками/cut away». Про те, наскільки важливою є присутність перебивок в сюжеті, свідчать комічні ситуації, коли не розуміючий російську англомовний репортер на камеру прогулюється та спілкується з учасником події, нібито розуміючи, що той каже.

Особливістю мережі традиційних телеканалів таких, як CCTV, є те, що її аканти мобілізуються, щоб підсилити слова репортера. Об'єктивність в цьому випадку залежить в кінцевому результаті від певного внутрішнього стану останнього. Тобто запорукою об'єктивності репортажу буде те, чи репортер відсторонено та неупереджено описав у своєму нарративі те, як він побачив подію на місці, чи був він чесний сам із собою і чи не давав своїм уподобанням та емоціям вплинути на його коментар. Журналістська об'єктивність в даному випадку нагадує об'єктивність в судочинстві.

Візуальна об'єктність

Для передачі інформації у репортажах Vice News навпаки домінує зображення. Для того, щоб посилити міцність режиму продукування істини про подію, командою журналістів в першу чергу мобілізуються розгорнуті у часі кадри неупорядкованої реальності. Коментар репортера є лише додатковим роз'ясненням до зображення і, як правило, не є позакадровим – репортер одразу коментує на камеру те, що бачить. Сам по собі аудіосупровід репортажів Vice News буде незрозумілим без відеозображення.

Якщо сюжет подій викладених в репортажах CCTV розгортається без особливих несподіванок і закадровий коментар для репортажу записується й накладається уже постфактум, то в репортажах Vice News репортер, перебуваючи в гущі події, сам не знає, що відбудеться наступної миті, його коментар просто супроводжує те, що відбувається та фіксується на камеру. Тому, на відміну від журналістів CCTV, котрі намагаються позбутись слідів виробництва⁴ свого продукту, репортер Vice не приховує того, що він є активним учасником події й не контролює її подальший розвиток. В сюжетах CCTV ви не побачите, як репортер домовляється про доступ для зйомки чи мобілізує інформаторів, задаючи свої питання. Натомість для Vice News, кадри про те, як репортери вдало або невдало домовляються про зйомку певних об'єктів чи жартують з абсурдності системи отримання акредитації, є не слідами виробництва, а акантами, яких можна змобілізувати для того, щоб показати, наскільки близькою до реальності є її репрезентація на відео з місця події. [Reporter's Confrontation at Ukrainian Checkpoint, 2014]

На користь того, що відеоряд є тим об'єктом, до якого репортер апелює, як до інстанції, що легітимізує процес виробництва істини, свідчить також і те, що на початку репортажів Vice News кожна серія анонсується без будь яких коментарів коротким цікавим відеоепізодом взятим із сюжету, натомість репортажам CCTV передую вступ ведучої зі студії., в якому словами, без жодного відеосупроводу, подається контекст події. Крім цього до своїх репортажів Vice News ніколи не залучає коментар експертів, котрі не перебувають

⁴ Ідею перемикання в різних системах координат, поближче або подалі від умов виробництва твердження [Latour, 1992: р. 37] Латур запозичує із семіотики. Як він пише в Science In Action, ми можемо просто стверджувати як факт те, що у такої то речовини така-то хімічна формула, «не зазначаючи при цьому, хто відкрив цю речовину, коли, за яких обставин». А можемо зазначити, що таку-то речовину в такій-то лабораторії відкрив такий-то вчений, і проблема полягає в тому, що хімічна формула у неї така ж як в іншій хімічній речовини. Таким чином твердження вже перестає бути довершеним фактом і постає з усіма своїми умовами виробництва як всього лише гіпотеза окремого вченого.

безпосередньо на місці події, натомість CCTV може мобілізувати експертну думку, що в свою чергу підсилює об'єктивність наративу репортера.

В роботі інтернет-ресурсу Vice News внутрішній стан репортера не є настільки визначальним, як у CCTV. Коментар репортера тут підпорядковується відео зображенню, а взаємозв'язки в мережі створення новини працюють на те, аби підсилити ефект безпосереднього відображення реальності у відео. Репортери Vice News можуть дозволити собі проявити скепсис стосовно дій учасників події, засумніватись у їх свідченнях або пожартувати над тим, що відбувається навкруги, адже у них завжди є безпосередньо репрезентована на відео реальність, яка говорить «сама за себе». Тому у випадку Vice News режим продукування істини багато в чому нагадує наукову об'єктивність.

Висновки

В нашій статті ми показали, як особливості режиму виробництва істини в телевізійній та on-line журналістиці залежать від взаємозв'язків, які вибудовуються між різними за своєю природою актантами всередині відповідних мереж. Ми побачили, як свою роль відіграють природа медіа, через яку транслюються новини, часові рамки для збору матеріалів, формат новинарного сюжету.

Результати нашого дослідження вказують на те, що режим виробництва істини на CCTV America, як і на інших традиційних новинарних телеканалах, вибудовується довкола емоційної відстороненості репортера. Парадигма об'єктивності в даному випадку має багато спільного із об'єктивністю в судочинстві.

В роботі репортерів Vice News головну роль у виробництві істини відіграє відзняте відео. Репортажі цього інтернет-ресурсу апелюють до відео як до певного зовнішнього об'єкта, який незалежно від внутрішніх станів журналіста здатен представити глядачам реальність. Ці риси зближують режим виробництва істини на Vice News з режимом виробництва істини в науці.

В результаті ми бачимо, як технологічний аспект журналістської діяльності постає не просто додатком до соціальної реальності чи її відзеркаленням, а основоположним її учасником, який окреслює саму аксіологічну природу функціонування даної складової суспільного життя. Ми бачимо, як залежно від особливості не-людських актантів у мережі вибудовуються зовсім інші взаємозв'язки, в результаті чого журналісти по-різному виробляють свої твердження про подію.

На фоні АМТ аналізу, конструктивістські погляди на журналістську об'єктивність, котрі трактують роботу ЗМІ через зовнішні соціальні фактори, виглядають неповними. Методи акторно-мережевої теорії дають можливість залучити до аналізу більшу кількість різних за своєю природою сутностей і краще зрозуміти онтологічний аспект їхніх взаємозв'язків.

Література:

1. *Артюшина А.* Акторно-сетевая теория в бездействии: стратегии и ограничения антропологического исследования российской лаборатории/ А. Артюшина. - Журнал социологии и социальной антропологии, 2010. Т. 13. № 2. С. 100-115. [Artyushina A. Aktorno-setyevaya teoriya v bezdeistii: strategiyi i ogranicheniya antropologicheskogo issledovaniya rossijskoy laboratorii/ A. Artyushina. – Zhurnal sociologii i sotsionalnoj antropologii, 2010. T. 13. No 2. S. 100-115.]
2. *Білозерська О.* На будь-якій війні немає місця журналістиці, лише пропаганді/ О. Білозерська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/bilozerska/posts/1118168228240877> Bilozerska O. Na bud`-yakiy viyni nemaye miscya zhurnalistyци, lyshe propaganda/ O Bilozerska [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/bilozerska/posts/1118168228240877>
3. *Глібовицький Є.* Цінності в журналістиці інструмент, а не абстрактна тема/ Є. Глібовицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://theukrainians.org/jschool-hlibovytskyi/> [Hlibovytskyj Y. Cinnosti v zhurnalistyци instrument, a ne abstrktna tema/ Y. Hlibovytskyj[Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <http://theukrainians.org/jschool-hlibovytskyi/>]
4. *Панич О.* Мировійна: про війну, мир, журналістів та миротворців/О. Панич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/117861/2016-08-17-miroviina-pro-viinu-mir-zhurnalistiv-ta-mirotvortsiv/> [Panych O. Myroviyna pro viynu, myr, zhurnalistiv ta myrotvorciv/ O. Panych [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <http://detector.media/infospace/article/117861/2016-08-17-miroviina-pro-viinu-mir-zhurnalistiv-ta-mirotvortsiv/>]

5. *Субота М.* Особливості дискурсу теленовин у контексті медіаконструювання соціальної реальності/ М. Субота// Український соціологічний журнал. – 2011. - №1-2.- С. 48-56 [Subota M. Osoblyvosti dyskusu telenovyn u konteksti mediakonstryuyvannya socialnoyi realnosti/ M. Subota// Ukrayinskyi sociologichnyj zhurnal.- 2011. No 1-2. – S.48-56]
6. *Хоменко О.* Чому від одного постановочного фото можна докотитися до "розіп'ятих хлопчиків"/О. Хоменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.depo.ua/ukr/war/istoriya-skandalu-navkolo-odnogo-foto-23082016150000> [Homenko O. Chomu vid odnogo postanovochnoho foto mozhna dokotytsya do "rozipyatyh hlopchukiv"/ O. Homenko [Elektronnyj resurs]. Rezhyim dostupu: <http://www.depo.ua/ukr/war/istoriya-skandalu-navkolo-odnogo-foto-23082016150000>]
7. About Vice News, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://news.vice.com/about>
8. *Calderone M.* Vice News Quickly Makes Mark With Ukraine Dispatches/M. Calderon [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.huffingtonpost.com/2014/03/13/vice-news-ukraine_n_4958908.html
9. *Fiske J.* Introduction to communication studies / John Fiske. – London ; New York: Routledge. – 2nd ed. – 1990. – 206 pp.
10. *Foucault M.* The political function of the intellectual/M. Foucault// Radical Philosophy. – 1977. - №17. – pp. 12–14
11. *Hemmingway E.* Into the Newsroom: Exploring the Digital Production of Regional Television/ E. Hemmingway. – London: Routledge, 2008. – 261 pp.
12. *Jing M.* China's Programming for U.S. Audiences: Is it News or Propaganda?/M. Jing [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.pbs.org/newshour/bb/world/jan-june12/cctv_03-23
13. *Latour B.* The pasteurization of France/B. Latour. - Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988. – 250 pp.
14. *Latour B.* Reassembling the Social: An Introduction To Actor-Network-Theory/ B. Latour. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 301 pp.
15. *Latour B.* The Making of Law: An Ethnography of the Conceil D`Etat/B. Latour. – Cambridge: Polity Press, 2010. - 280 pp.
16. *Latour B.* The Promises of Constructivism/B. Latour, 2003 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.youtube.com/watch?v=MNKtsMShYfA>
17. *Latour B.* Where Are The Missing Masses/B. Latour, 1992 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/50-MISSING-MASSES-GB.pdf>
18. *Law J., Hassard J.* Actor Network Theory and After/ J.Law, J. Hassard. - Oxford and Keele: Blackwell and the Sociological Review, 1999. – 264 pp.
19. *Objects of Journalism: Media, Materiality and the News/ed. Julitee de Meyer// Journalism. – 2015. - Vol.16 (1). - 154 pp.*
20. *Ostrovskiy S.* Turning the news into stories worth watching/S. Ostrovskiy [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.youtube.com/watch?v=mTsf2VtLufs>
21. Reporter's Confrontation at Ukrainian Checkpoint: Russian Roulette in Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.youtube.com/watch?v=EdBeGwXgoqI&feature=youtu.be>
22. *Schiller, D.* Objectivity and News: The public and the Rise of Commercial Journalism / Dan Schiller. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981. – 288 pp.
23. *Shudson M.* Discovering the News: A Social History of American Newspapers/ M. Shudson. – New York: Basic Books: 1978. - 228 pp.
24. *Suroosh A.* What Do Journalist Think About Vice Media/A. Suroosh, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.quora.com/What-do-journalists-think-of-Vice-Media>
25. *Tuchman G.* Objectivity as Strategic Ritual/G. Tuchman// American Journal of Sociology. - 1972. - № 4 . – pp. 660-679.

УДК 342

РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ФАКТОР НАБЛИЖЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ДО ЛЮДИНИ

Развадовський В.Й.

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, народний депутат України*

Голосніченко І.П.

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України (НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського »)*

Розглядаються шляхи реформування місцевого самоврядування, особлива увага приділяється децентралізації влади і доцільності об'єднання територіальних громад. Звертається увага на необхідність зміцнення інститутів громадянського суспільства.

Рассматриваются пути реформирования местного самоуправления, особое внимание придается децентрализации власти и целесообразности объединения территориальных громад. Обращается внимание на необходимость укрепления институтов гражданского общества.

The ways of reformation of local government are considered, special emphasis is made on decentralization of state power and expediency of territorial communities association. Attention is drawn to the need of strengthening of institutions of civil society.

Ключові слова: місьцеве самоврядування, децентралізація, об'єднання, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. В сучасних умовах демократизація українського суспільства знаходить певні форми і методи, вони хоч і не є новими, якщо розглядати суспільну побудову в розвинених західних країнах, однак для України вони є прогресивними і їх необхідно запозичувати і впроваджувати. Україна молода держава. Місьцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства з'явився нещодавно. Його реалізація потребує нових підходів.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на науковому рівні показати шляхи модернізації місцевого самоврядування з залученням таких форм його реалізації як децентралізація публічного управління, об'єднання громад, використання інститутів громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Вченими проблеми місцевого самоврядування досліджувались досить глибоко. Науково-теоретичну основу місцевого самоврядування склали праці В.В.Копейчикова, О.Ф.Фріцького, В.В.Кравченка, О.В.Марцелюка та інших. Однак нині з'являються нові тенденції розвитку самоврядування, на які ще не зверталась увага вчених.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституція України гарантує право громадян на місьцеве самоврядування. У відповідності до Закону України «Про місьцеве самоврядування в Україні» місьцеве самоврядування - це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста - самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Нині черговий раз влада України звернула увагу на місьцевий рівень управління в нашому суспільстві.

Постановою Верховної Ради України від 31 серпня 2015 року № 656-VIII попередньо схвалено законопроект про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади[1]. Децентралізація передбачає підвищення ролі територіальних громад та їх органів самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Це означає створення фінансово незалежних громад, які зможуть самостійно і на належному рівні утримувати дитячі садки і школи, амбулаторії, будинки культури і клуби, дороги, інфраструктуру. Як заявив Володимир Гройсман «без децентралізації, без ефективного місцевого самоврядування, ми ще надовго залишимось з дітьми, яким існуюча

система не в змозі надати якісну та сучасну освіту, недолікованими хворими, розбитими дорогами, занедбанними селами, залишимося з усім тим ворохом проблем, які сьогодні маємо» [2].

Децентралізація передбачає реформування публічного управління, що здійснюється на основі зміни повноважень органів влади та місцевого самоврядування знизу доверху. Вона, насамперед, має приблизити людину до управління суспільним, економічним і політичним життям своєї громади. Такі зміни публічного управління мають позитивно вплинути на життя кожної людини, дати надію на краще майбутнє, самій приблизитись до вирішення найважливіших завдань управління територією, на якій вона проживає, створювати умови для забезпечення суспільних прав і свобод, передусім, це право жити в громадянському суспільстві, яке ми вже не представляємо собі без розвинутого місцевого самоврядування.

В античні часи поняття «громадянське суспільство» відносилось, насамперед, до заняття політикою невеликої групи вільних людей, громадян. Воно мало на увазі права й обов'язки громадян, стосувалося прийняття політичних рішень, участі в суспільному житті. Аристотель і пізніше Цицерон говорили про політичне суспільство - співтовариство громадян, що займаються політикою. Із часом, у міру того, як змінювалося значення слова «громадянин», а заняття політикою здобувало форму, відмінну від афінської демократії, громадянське суспільство почало означати таку область суспільного життя, яке є незалежне від державної влади й політичних рішень.

Можна визнати, що це область спільної діяльності людей, незалежна від державної влади, економічної діяльності й особистого життя індивідуумів, що дозволяє їм балансувати та контролювати дану владу й одночасно забезпечувати інтереси й потреби, що поєднують людей, яких хвилюють схожі питання[3].

Може виникнути питання: причому тут децентралізація, коли мова йде про громадянське суспільство, про місцеве самоврядування. Децентралізація самим безпосереднім чином зачіпає місцеве самоврядування і, можна сказати, що без місцевого самоврядування вона не має сенсу, адже саме на рівні територіальної громади акумулюються значні кошти і органам місцевого самоврядування передається реалізація значної кількості функцій публічного управління. Вона є досить корисною для мешканців місцевої громади. На це вказують, насамперед, події, що відбулися в західних країнах як вже давно, так і нещодавно. Зі слів німецького експерта Олівера Ерета «німецькі громади мають право збирати податки на місцевому рівні, зокрема – 15 % податку на прибуток у межах своєї території. Крім цього, громади можуть отримувати податки та збори за будівництво доріг, водогонів, каналізаційних мереж і відповідні внески громадян за користування[4]. Вивчення досвіду в ФРН показує, що наприклад, сьогодні земля Саксонія-Ангальт, яка за територією та кількістю населення ледве перевищує Запорізьку область, видає на гора понад 55 млрд. євро валового внутрішнього продукту на рік. Це – майже третина ВВП нашої країни [5].

Польща за 10 років перебування у складі ЄС здійснила справжній «прорив» в економіці, який був можливим в тому числі з проведенням за німецьким досвідом децентралізації в публічному управлінні[6]. Децентралізацію проведено в Латвії, і в Естонії, і навіть в Литві де є російськомовні території [2].

Конституція України надала широкі права територіальним громадам Стаття 143 Основного Закону України проголошує: «територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції». Отже прав у територіальних громад на здійснення самоуправління досить. Але їх реалізація потребує як організаційного, так і фінансового забезпечення. Передовсім, як показує світова практики, наша держава потребує децентралізації.

Україна прийняла декілька законів спрямованих на децентралізацію публічного управління. Децентралізація безпосередньо пов'язана з співробітництвом територіальних громад, це означає - відносини між двома або більше територіальними громадами, що здійснюються на договірних засадах у визначених законом формах з метою забезпечення соціально-економічного, культурного розвитку територій, підвищення якості надання послуг населенню на основі спільних інтересів та цілей, ефективного виконання органами місцевого самоврядування визначених законом повноважень[6], а також з їх об'єднанням. Як визначено

в законі «територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися» [7].

Потрібно зазначити, що як децентралізація влади, так і організація її по-новому, потребують внесення змін до Конституції України. Верховна Рада України намагається внести зміни і доповнення до Основного Закону нашої держави, пропонується ст. 132 викласти в такій редакції. «Адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [8].

Децентралізація влади має досить складний механізм реалізації. Безумовно необхідне його правове врегулювання, однак, крім того потрібні серйозні економічні зміни, мабуть у державі, яка знаходиться в стані війни, децентралізація можлива лише після мирного врегулювання. Перш ніж проводити децентралізацію необхідно досягти усвідомленого всебічного розуміння цього процесу. Їй має передувати обговорення стратегії реформ з урахуванням місцевих традицій, культури, економічного стану та інфраструктури як регіону, так і конкретної територіальної громади. Але це не означає, що децентралізація сприймається негативно. Просто необхідно напрацьовувати певні заходи щодо її впровадження у свій час і на відповідній території. Зараз якраз є період, коли можливо внести відповідні зміни до Основного Закону нашої держави, в перехідних положеннях якого слід поетапно передбачити заходи і порядок впровадження їх в життя.

Перш за все треба розуміти, що децентралізація має бути направлена на посилення демократії на місцях, і аж ніяк не має розглядатися як наступ на соціальні права громадян. Адже під виглядом децентралізації в багатьох територіальних громадах робляться спроби закриття лікарень і шкіл, байдуже відношення до ремонту і будівництва доріг тощо. Так, наприклад, на Рівненщині, у селі Березове планують закрити лікарню, яка обслуговує десять сіл. Люди проти, вважають, що без сільської лікарні пропадуть. Чиновники відповідають, що грошей на малі лікарні немає. Але й дороги до райцентру такі, що проблематично своєчасно дібратися до районної лікарні. Та й концентрація всіх хворих в одній лікувальній установі – це проблема з чергами, якісним обслуговуванням і таке інше. Згідно з реформою, бюджет районної медицини скоротять аж на 6 мільйонів [9]. На Старовижівщині, що на Волині, жителі місцевих сіл також протестують проти закриття дільничних лікарень, які у зв'язку з реорганізацією мають трансформуватись в амбулаторії. Прийнято рішення, що Смідинська, Кримнинська та Сереховичівська дільничні лікарні працюватимуть в новому режимі. Жителі трьох сіл зібрались на акцію протесту біля Старовижівської районної адміністрації у понеділок, 8 лютого 2016 р.. Декілька десятків обурених селян вимагали не закривати лікарні. Кажуть, що Старовижівська центральна районна лікарня знаходиться за 23 кілометри від їхніх сіл. У разі, якщо їхні дільничні лікарні не працюватимуть, їм доведеться долати великий шлях, аби отримати медичну допомогу. В той же час села обслуговує лише одна автомашинка швидкої допомоги. Серед місцевих жителів багато пенсіонерів та людей похилого віку, які часто хворіють та потребують лікування. Вони не зможуть часто їздити до Старої Вижівки на лікування [10]. Подібні приклади можна продовжувати дуже довго.

Із-за недофінансування часто закриваються середні загальноосвітні школи. Дійсно, якщо в мало чисельних селах мало дітей шкільного віку немає сенсу нести непомірні витрати на утримання таких шкіл. За методологією Міністерства освіти на одного учня у бюджеті передбачено 8000 гривень на рік. Наприклад в Тернопільській області в деяких малокомплектних школах вартість навчання однієї дитини обходиться у 38000 гривень на рік. Скажімо, одна школа I-II ступенів, у якій навчається лише 14 учнів, за рік обходиться бюджету у півмільйона гривень [11]. Такі школи дійсно мають закриватися, але при належній організації навчання для дітей малих сіл. Це і організація перевезення шкільними автобусами до регіональних шкільних центрів школярів, і належний стан доріг, і харчування їх в школах.

Нині робляться спроби організувати опорні школи для навчання дітей в сільській місцевості. Опорні школи - це механізм переведення сільських дітей в кращі умови навчання, а закупівля шкільних автобусів - невід'ємна складова для створення можливостей якісного доведення дітей - про це заявила міністр освіти та науки України Лілія Гриневич на селекторній нараді з нагальних освітніх питань з представниками всіх областей України, яка відбулася 6 травня.

У державному бюджеті заплановано 600 млн. гривень на закупівлю шкільних автобусів і 200млн на оснащення опорних шкіл, повідомила Гриневич. Постановою Кабінету Міністрів України визначено, що закупівля автобусів має відбуватися за принципом 50 відсотків з центрального бюджету, а 50 – з місцевого.

Отже децентралізація потребує комплексу інфраструктурних змін. Об'єднання громад, думається, має здійснюватись при урахуванні соціально-економічних змін на відповідній території. Це не просто рішення про об'єднання, а й перспективне його планування щодо нової інфраструктури. Було б дуже добре, коли б розрізнені територіальні громади не просто об'єднувалися, а здійснювали це об'єднання на економічній основі. Аби об'єднані територіальні громади мали об'єкти економічного розвитку, а це за прикладом Німеччини, розташовані на території громади невеликі заводи, комбінати, фабрики, які забезпечували б її мешканців робочими місцями. Крім того, в центрі об'єднання мають функціонувати всі необхідні для членів об'єднаної територіальної громади і повноцінні загальноосвітні школи, і дитячі садки, і будинки культури, і лікарні, і сучасні дороги, які з'єднували б села, що входять до територіального об'єднання, і рейсове автобусне сполучення, і транспортні засоби для доставки школярів, автомашини швидкої медичної допомоги, і пересувні медичні амбулаторії тощо. А основне, щоб дане об'єднання було економічно розвиненим. Адже інфраструктурні перебудови можливі лише при наявності достатнього фінансування, а це залежить від сильного бюджету об'єднання громад. В іншому випадку децентралізація, це знову якась нова для України компанія, що не має майбутнього.

Децентралізація передбачає делегування виконання функцій на рівень місцевого самоврядування. Кінцевими цілями проведення адміністративної реформи є: досягнення рівня міжнародних стандартів щодо захисту прав і свобод людини, підвищення якості адміністративних послуг, економічності службової діяльності та зміцнення виконавської дисципліни. Одним із завдань, яке має бути розв'язане для досягнення мети децентралізації в ході її проведення, є формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях управління. При цьому перетворення в системі цих державних органів мають здійснюватися на основі результатів об'єктивного аналізу існуючого стану. Тому вихідним пунктом здійснення як адміністративно-територіальної реформи, так і запровадження системи управління якістю виступає функціональне обстеження, яке є інструментом аналізу та оцінки ефективності й доцільності поточної діяльності органів місцевого самоврядування.

Під функціональним обстеженням виконавчого органу Ради розуміється постійний процес аналізу завдань і функцій органів місцевого самоврядування на предмет їх відповідності реальним потребам суспільства та вимогам актів законодавства, а також на предмет відповідності структури виконавчого органу місцевої ради об'єднаної територіальної громади покладеним на нього завданням і функціям, відповідності штатної чисельності, якісного складу органу, обсягу та рівню якості виконуваних завдань і функцій[12].

Функціональні аналізи, серед іншого, дають змогу обстежуваним органам провести внутрішню оцінку стану існуючої системи управління, а також вдосконалювати внутрішню організацію діяльності.

Отже до децентралізації необхідно підійти комплексно, всебічно розвиваючи малий і середній бізнес, зміцнюючи економіку громад і інфраструктуру населеного пункту, або населених пунктів, які об'єднуються в загальну громаду, а також забезпечуючи їх фінансову незалежність від державних органів.

Література:

1. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади: Постанова Верховної Ради України від 31 серпня 2015 року № 656-VIII // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/656-19//>
2. Гройсман В. Навіщо нам децентралізація? // Українська Правда, 22 червня 2015. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/06/22/7072007/?attempt=1>
3. Фиалова Зузана. Гражданское общество и права человека / Гельсінській Фонд з Прав Людини (Варшава, Польща, 2005 р.) // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://edu.helsinki.org.ua/library/philosophy/gromadyanske-susp-istvo-ta-prava-lyudini>
4. Німецький експерт поділився досвідом реформ, проведених у Німеччині з черняхівцями // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://chernyakhiv-rda.gov.ua/2016/03/12>
5. Свистун О. «Успіх німецьких комун є наочним прикладом для об'єднання громад в Запорізькій області» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/1517>
6. Об'єднання громад допоможе Україні вийти на вищий рівень життя – німецький експерт // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zt.20minut.ua/Polityka/obyednannya-ghromad-dopomozhe-ukrayini-vijti-na-vishij-riven-zhittya-n-10456073.html>

7. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 року № 1508-VII // Відомості Верховної Ради – 2014 – № 34 – Ст. 1167
8. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII // Відомості Верховної Ради – 2015 – № 13 – Ст. 91
9. Билецкая І. На Рівненщині через брак коштів закривають лікарню // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/2085167-na-rvnenschin-cherez-brak-koshtv-zakrivajut-likarnju.html>.
10. Люди просять не закривати лікарні на Волині // <http://www.volynpost.com/news/64597-lyudy-prosiat-ne-zakryvaty-likarni-na-volyni>
11. На Тернопільщині закриють 31 школу // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://te.20minut.ua/Osvita/na-ternopil-shini-zakriyut-shkolu-10450861.html>
12. Методика функціонального обстеження МВС України, його органів, підрозділів та організацій: Методика / Т.О. Проценко, І.П. Голосніченко, О.Г. Циганов, П.П. Кульчицький, І.В. Бойко / за заг. ред. І.П. Голосніченка. – К.: ДНДІ МВС України, 2009. – 36 с.

УДК 342.9: 346.26

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС

Савчук Є. Ю.

студентка юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто особливості адміністративно-правового регулювання сфери підприємництва у країнах Європейського Союзу, визначено недоліки адміністративно-правового регулювання у сфері підприємництва в Україні та шляхи їх подолання на основі Європейського досвіду.

В статье рассмотрены особенности административно-правового регулювання сфери підприємництва в странах Европейского Союза, определены недостатки административно-правового регулювання в сфере підприємництва в Украине и пути их преодоления на основании Европейского опыта.

The article deals with the features of administrative and legal regulation of business in the European Union. In the article are determined the defects of administrative and legal regulation of the sphere of business in Ukraine and ways to overcome them on the basis of European experience.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, малий бізнес, середній бізнес, підприємництво, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Розвиток підприємництва займає ключове місце в державному управлінні будь-якої країни. Це один з пріоритетних напрямків, який сприяє покращенню економічного становища громадян та держави в цілому. Завдяки своїй гнучкості в управлінні та динамічності, підприємства мають можливість користуватися найкращими світовими практиками та можливостями, які стають доступними завдяки глобалізації та прискоренню технічного процесу.

З огляду на це, важливе значення має теоретичне і практичне дослідження відносин, які виникають між державою та суб'єктами підприємництва, та тих механізмів, які опосередковують ці відносини. Держава визначає вектор розвитку сфери підприємництва, здійснюючи на неї безпосередній вплив через систему адміністративно-правового регулювання. Остання повинна ґрунтуватися на принципах та положеннях, які відповідають нормам міжнародного права, адже політика України спрямована на інтеграцію у світову спільноту демократичних держав. На сучасному етапі розвитку України ця система потребує значного удосконалення та реформування.

Ступінь розробленості проблеми. Частково питання адміністративно-правового регулювання сфери підприємництва в Україні досліджено такими вченими як М. Ісаков, О. Клименко, В. Малолітнева. Роботи О. Клим, Я. Ромусіка, І. Ямкової також присвячені розкриттю та вивченню проблем, що виникають при адміністративно-правовому регулюванню у сфері підприємництва в Україні.

Мета статті – визначити сутність адміністративно-правового регулювання у сфері підприємництва, проаналізувати його особливості у країнах Європейського Союзу, окреслити шляхи вдосконалення адміністративно-правового регулювання підприємництва в Україні на основі Європейського досвіду.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правове регулювання підприємництва виступає одним із напрямків діяльності публічної адміністрації, яка заснована на нормах адміністративного права, за допомогою певних засобів, адміністративних і правових режимів і адміністративних процедур, спрямовані на упорядкування суспільних відносин, що утворюються у даній сфері з метою захисту прав, свобод і приватних інтересів як підприємців, так і публічних інтересів держави [1].

В Європейському Союзі малий та середній бізнес становить основу соціально-економічного розвитку ЄС – там налічується понад 20 мільйонів підприємств малого та середнього бізнесу, які дають більше половини загального обороту і доданої вартості. Число зайнятого населення у малому бізнесі Європи становить близько 90%. Найбільша кількість малих підприємств створено в сферах торгівлі, будівництва та харчової промисловості.

Підприємництво в Європі стимулює розвиток конкуренції, спонукає великі компанії впроваджувати нові технології та поліпшувати ефективність виробництва. Сьогодні ефективність всієї економіки ЄС безпосередньо залежить від успішної діяльності малого та середнього бізнесу. Тому, в рамках Євросоюзу здійснюється політика підтримки малого підприємництва, головна мета якої – збалансування інтересів держави і бізнесу, забезпечення оптимальних умов для підприємницької діяльності, збільшення конкурентоспроможності малого бізнесу.

Основними цілями регулювання і підтримки малого бізнесу в Європі:

- зміцнення єдиного внутрішнього ринку ЄС;
- усунення адміністративних бар'єрів;
- уніфікація законодавчої бази, посилення взаємодії країн ЄС для більш глибокого економічного співробітництва.

Для ефективного здійснення адміністративно-правового контролю у сфері підприємництва важливе значення має правове регулювання. В Європейському союзі питанням підтримки та розвитку малого та середнього бізнесу почали активно займатися у 80-роках. Відтоді було створено чимало документів програмного характеру, які присвячені підтримці зайнятості у малому бізнесі, а також було видано багаторічні програми розвитку підприємництва.

Так, у 2000 році було прийнято Європейську хартію малих підприємств. Хартія сповідує принципи важливості малих підприємств, як таких, що є основою європейської економіки. Якщо розвиток та підтримку малих підприємств буде висунуто на перший план у порядку денному, то нові перспективні ідеї та зусилля Європи щодо відкриття нової економіки матимуть позитивні результати. «Малі підприємства повинні розглядатись як одна з основних рушійних сил інновацій, зайнятості, а також соціальної та локальної інтеграції до Європи... Із цієї причини потрібно створити найсприятливіше середовище для малого бізнесу та підприємництва» [2].

Тобто, Європейський Союз бере на себе зобов'язання підтримувати та забезпечувати для європейських малих підприємств вигідні ринки на основі найменш обтяжливих вимог через спрощення доступу до фінансування, досліджень і технологій, а також створити найкраще бізнес-середовище у світі.

Хартія передбачає реалізацію задекларованих принципів і зобов'язань за такими напрямками дій:

- освіта та тренінги з підприємництва;
- дешевше та більш швидко започаткування бізнесу;
- краще законодавство та регуляторна політика;
- поширення електронних зв'язків державних органів з сектором малого бізнесу;
- дійсно дієвий єдиний ринок, дружній до малого бізнесу;
- податкова система, адаптована для заохочення високотехнологічних підприємств, розширення малого бізнесу і створення нових робочих місць;
- співпраця між малими підприємствами та вищими навчальними закладами та науково-дослідними установами;
- високий рівень підтримки малого бізнесу, зокрема, забезпечення доступу на всій території ЄС до наставників, у тому числі через веб-сайт [3].

Імплементация Європейської хартії малих підприємств передбачає в Україні максимальне наближення до технічних та регуляторних стандартів ЄС. Серед важливих кроків, що були зроблені Урядом в цьому напрямку: наявність затвердженої Стратегії розвитку системи технічного регулювання до 2020 року; наявність Плану з дерегуляції; наявність деталізованого Плану імплементации Угоди про Асоціацію з ЄС з прив'язкою до строків; зменшення значної кількості регуляторних процедур (Закон України №1580 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція), запровадження електронних закупівель, посилення захисту прав інвесторів, а також зменшення значної кількості ліцензій та дозволів (Закон України №222-VIII «Про ліцензування видів господарської діяльності») [4].

Серед заходів, які потрібно зробити для втілення в Україні принципів Європейської хартії малих підприємств та успішного позиціонування вітчизняних товарів і послуг на ринку ЄС, потрібно виділити наступні:

- поступове усунення горизонтальних та секторальних обмежень;
- прискорення імплементации процедур з дерегуляції бізнесу;
- створення національних: інвестиційного фонду, фонду кредитних гарантій та фонду ризикових, венчурних капіталовкладень для малих та середніх підприємств на кшталт європейських фондів;

- спрощення системи адміністрування податків та зниження податкового навантаження, зокрема на фонд оплати праці;
- проведення тренінгів та надання консультативних послуг для вітчизняних бізнес-структур, в тому числі в рамках регіональних консультаційних центрів малого та середнього бізнесу, що створюються за підтримки ЄС;
- створення в Україні міжнародного комерційного арбітражу для вирішення бізнес-спорів з залученням вітчизняних та європейських арбітрів;
- як найшвидше наближення законодавства України про конкуренцію та практику застосування до *acquis* ЄС (відповідно до статті 256 Угоди про асоціацію України та ЄС [5]);
- посилення інституційної підтримки малих та середніх підприємств через підвищення професійного рівня бізнес-об'єднань;
- стабілізація в банківській сфері з відновленням кредитування малого та середнього бізнесу за прийнятними відсотковими ставками, а також залучення допомоги ЄБРР для мікрокредитування малого бізнесу;
- прийняття Закону «Про розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва» (проект від 04.12.2014р. №1256);
- прийняття Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо масштабного стимулювання вітчизняного виробництва, залучення прямих іноземних інвестицій та розвитку малого та середнього підприємництва) № 2143а від 22.06.2015р. [3].

Отже, якщо Україна зможе здійснити усі необхідні процедурні кроки, втілить принципи Європейської хартії малих підприємств та побудує відносну макроекономічну стабільність, то це сприятиме реалізації кращих світових практик ведення бізнесу та створить сприятливі умови для інвестування та розвитку малого та середнього підприємництва.

У 2008 році ЄС прийняв Акт з питань малого бізнесу (*The Small Business Act For Europe*) [6], а у 2011 році його було переглянуто і доповнено. Цей документ має на меті спрощення регуляторної політики в сегменті малого та середнього бізнесу. Акт ґрунтується на принципі «Думай спершу про малих» («*Think small first*»), який означає, що вплив на малий бізнес береться до уваги на перших стадіях формування політики [7]. Для України було б не тільки цікаво, але і корисно звернутися до досвіду ЄС з погляду на питання малого підприємництва з такої точки зору.

3 березня 2010 року у Брюсселі Європейська Рада схвалила Стратегію 2020 – Стратегія соціально-економічного розвитку Євросоюзу на період до 2020 року, яка покликана зробити його економічно потужнішим, а громадян — заможнішими.

Стратегія висуває три взаємодоповнюючих пріоритети:

- «Розумне зростання»: розвиток економіки, заснованої на знаннях та інноваціях.
- «Сстійке зростання»: стимулювання ефективнішого використання ресурсів, більш екологічно орієнтованої та конкурентоздатної економіки.
- «Комплексне зростання»: встановлення високого рівня працевлаштування населення, соціально та територіально згуртованої економіки.

Згідно з положеннями цієї Стратегії, ці пріоритети визначають і напрямок розвиток сфери підприємництва у країнах-членах Європейського Союзу на період до 2020 року [8].

У листопаді 2011 року Європейська комісія підготувала звіт під назвою «Мінімізація регуляторного навантаження на малі та середні підприємства. Адаптація регуляторних актів ЄС до потреб мікропідприємств», яким взяла на себе зобов'язання «забезпечити пропорційність у підходів ЄС до регулювання, зокрема стосовно мікропідприємств». Наприклад, мікропідприємства «повинні бути ап'оріо виключені із сфери дії будь-якого регулювання, крім тих випадків, коли необхідність його застосування до них може бути доведена». Навіть у випадках, коли мікропідприємства підпадають під дію регуляторного акту, по відношенню до них мають бути застосовані і адаптовані полегшені режими та інші пом'якшувальні заходи. Часто це стосується спрощених вимог до звітування, часткового або повного звільнення від дії певних регуляторних актів, звільнення зі сплати податків і так далі [9].

Майже всі країни-члени ЄС на початкових стадіях розробки почали додатково тестувати нові закони та ініціативи щодо їх впливу на малий та середній бізнес, а особливо на мікропідприємства (*the SME Test*). Такий тест містить декілька важливих кроків:

- 1) обов'язкову консультацію з представниками малих та середніх підприємств;
- 2) кількісне вимірювання впливу регуляторних актів на малий бізнес (оцінка витрат та вигід);
- 3) розгляд альтернативних механізмів та пом'якшувальних заходів.

Згідно з дослідженням, проведеним в країнах-членах ЄС, більшість вважає, що цей тест має реальний вплив на державну політику та створює додану вартість для малих та середніх підприємств, особливо для мікропідприємств.

Деякі європейські країни, такі як Великобританія та Нідерланди, для того щоб раціоналізувати потік нових законодавчих актів та подолати непевність в бізнес-середовищі, визначили заздалегідь встановлені дати початку дії регуляторних актів. Іншими словами, усі нові регуляторні ініціативи починають діяти одночасно, в один із двох визначених днів на рік. Це робиться для того, щоб обмежити кількість днів, в які підприємства змушені реагувати на нові регуляторні положення, та дозволити їм зосередитись на підприємницькій діяльності [9].

В Акт з питань малого бізнесу експерти додали інформацію про найкращі практики малого та середнього бізнесу. Такий обмін інформацією показує, що на прикладі високих успіхів в просуванні регіонального підприємництва у країнах ЄС, інші європейські країни надихаються на імплементацію Акту з питань малого бізнесу в повному та всебічному обсязі.

Наприклад, принцип «Спочатку думай про мале» спонукав деякі країни ЄС розробити правила відповідно до цього принципу. Наприклад, Естонія створила веб-сайт громадських консультацій «Teeme koos», Словенія створила Громадську Агенцію Республіки з метою підтримки підприємництва, інновацій, розвитку, інвестицій та туризму через систему Єдиного вікна www.jarti.si [6].

Принцип «Другого шансу» допоміг чесним та активним підприємцям здійснити другу спробу у розвитку свого бізнесу, незважаючи на банкрутство. Найкращими прикладами реалізації такої практики серед країн ЄС визнано фінську «Програму розвитку, що готує МСБ до контрольованої послідовної зміни поколінь» (www.yrityssuomi.fi), «Швидкий початок після банкрутства» у Данії (<https://danishbusinessauthority.dk/>), бельгійська програма «Допомоги само зайнятим особам або власникам бізнесу, що опинилися у скруті» (www.beci.be) [6].

Яскраві приклади оновлення та інноваційності в сфері адміністративно-правового регулювання відбулися у Бельгії («Програма електронного уряду бельгійського соціального сектору для МСП» www.ksz-bcss.fgov.be), Чехії (створення єдиних пунктів реєстрації для підприємств www.mpo.cz), Німеччині (створено «Єдине вікно для підприємців» www.one-stop-shop-trier.de), у Польщі створили KSU – Мережу державної служби для МСБ www.ksu.parp.gov.pl тощо [6].

Обравши європейський вектор розвитку, Україна повинна ставати сучасною, демократичною, соціальною і правовою державою, в якій реалізація та збереження прав і свобод людини будуть головним обов'язком. В тому числі громадяни повинні мати можливість безперешкодно реалізовувати конституційне право на підприємницьку діяльність. Для досягнення цієї умови потрібно ефективне використання адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності через вплив на суспільні відносини в економічній сфері.

Від моменту отримання незалежності в Україні було прийнято низку законів, які регулювали відносини у сфері підприємництва: «Про власність», «Про підприємство», «Про підприємства в Україні». Наразі ці закони втратили чинність і сьогодні законодавці намагаються створювати нові нормативно-правові акти ґрунтуючись на європейському досвіді адміністративно-правового регулювання у сфері підприємництва.

З 1 січня 2016 року набула чинності Угода про Асоціацію України та ЄС. Вона дасть нові можливості вітчизняному малому та середньому бізнесу для виходу на європейський ринок. Проте, існує дуже багато складнощів і загроз, з якими вже сьогодні починають зустрічатися представники малого та середнього підприємництва. Європейські тенденції розвитку економіки набагато кроків пішли вперед. Теперішня українська криза створила багато перешкод для того, щоб наблизитися до рівня країн ЄС. Серед основних загроз є посилення нестабільності в разі загострення бойових дій на сході, низька платоспроможність населення, різке коливання валютного курсу, нестача або навіть відсутність у підприємців навичок щодо позиціонування продукції та послуг на європейському ринку і багато інших.

М. Ісаков вдало підсумовує, що чинне законодавство у сфері регулювання підприємницької діяльності потребує вдосконалення. Хоча необхідно вказати на те, що сьогодні уже прийнято низку законодавчих актів, які передбачають досить ліберальне та прогресивне регулювання питань проведення державного контролю за суб'єктами господарювання. Проте проблемою залишається як неузгодженість законодавчих та підзаконних актів, так і відсутність єдиних засад здійснення такого контролю [10].

Висновок. Отже, Україні потрібно забезпечити реалізацію принципів та кроків щодо розвитку малого та середнього бізнесу на основі Європейської хартії малих підприємств (2000 рік), Акту з питань малого бізнесу (2011) та Europe 2020. Обов'язково прийняти нове, сучасне законодавство, яке регулюватиме сферу підприємництва і враховуватиме потреби

малого бізнесу. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» не враховує особливі потреби малого бізнесу. У контексті реалізації положень Угоди про асоціацію з ЄС, яка наголошує на важливості співпраці у питаннях розвитку малих та середніх підприємств і на нагальній потребі забезпечити сприятливе для мікропідприємств середовище, Україна взяла на себе зобов'язання запровадити такий підхід, який би брав до уваги розмір підприємств. Правила, що мають потенційний вплив на бізнес, повинні розроблятися, спираючись на точку зору найменших фірм. Чималу увагу потрібно приділити залученню молоді для реалізації інноваційних ідей для покращення споживчих якостей товарів та послуг, посилити соціальне партнерство держави та підприємництва.

Україні потрібно докласти багато зусиль для досягнення ефективного управління та адміністративно-правового регулювання у сфері підприємництва. Проте, повинно відбуватися позитивне співвідношення між залученими ресурсами та досягнутими результатами.

Література:

1. Ямкова І.М. Адміністративно-правове регулювання підприємництва в Україні / І.М.Ямкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vmurol.com.ua/upload/publikatsii/nauka/pdf_2014/Admin_pravove_regul_pidpr_v_Ukrayini.pdf
2. Європейська хартія малих підприємств від 19.06.2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_860
3. Ромусік Я.В. Особливості розвитку малого та середнього бізнесу в Україні: SWOT-аналіз / Я.В.Ромусік// Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – Донецьк.,2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4319>
4. Ромусік Я. Імплементация Європейської хартії малих підприємств в рамках реалізації угоди про асоціацію з ЄС / Я. Ромусік [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://ua-ekonomist.com/10660-mplementacya-yevropeyskoyi-hartyi-malih-pdpriyemstv-v-ramkah-realzacyi-ugodi-pro-asocasyu-z-yes.html>
5. Угода про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011
6. The «Small Business Act» for Europe COM/2011/ 78 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52011DC0078>
7. A «Small Business Act» for Europe COM/2008/0394 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0394>
8. EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM (2010) 2020 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
9. Веста Малолітнева. Зниження регуляторного навантаження на мала та середні підприємства: Європейський досвід [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/11/23/reduction-of-regulatory-burden-on-small-and-medium-enterprises-european-experience-ua/>
10. Михайло Ісаков. Сучасний стан адміністративного законодавства щодо контролю у сфері реалізації права на підприємницьку діяльність в Україні./ Ісаков М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.yourfuture.org.ua/ua/pb/2012/7/Isakov.pdf>

ОБ'ЄКТ ТА ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ

Іщенко В.В.

викладач кафедри публічного права

Національного технічного університету України

"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського "

У статті розглянуто погляди вітчизняних та зарубіжних (переважно російських) фахівців на проблему об'єкта та предмета адміністративних правопорушень у сфері оподаткування. Досліджено різні види об'єктів адміністративних правопорушень у сфері оподаткування (зокрема, загальний, родові, видові). Окрему увагу приділено питанню про предмет адміністративних правопорушень у сфері оподаткування.

В статье рассмотрены взгляды отечественных и зарубежных (преимущественно российских) специалистов на проблему объекта и предмета административных правонарушений в сфере налогообложения. Исследованы различные виды объектов административных правонарушений в сфере налогообложения (в частности, общий, родовые, видовые). Отдельное внимание уделено вопросу о предмете административных правонарушений в сфере налогообложения.

The article deals with the views of native and foreign (mainly Russian) specialists on the problems of the object and the subject of the administrative offences in the taxation sphere. Different types of object of administrative offences in the taxation sphere were researched (in particular: general, patrimonial and specific ones). Separate attention was spared to the question of the subject of administrative offences in the taxation sphere.

Ключові слова: адміністративні правопорушення; податкові правопорушення; оподаткування; об'єкт; предмет.

Постановка проблеми. Конституція України закріпила обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ч.1 ст.67). Проте з тих чи інших причин платники податків не завжди виконують цей обов'язок перед державою. У зв'язку цим держава змушена застосовувати до правопорушників у сфері оподаткування різноманітні заходи державного примусу, серед яких одним із найбільш дієвих є адміністративна відповідальність. Тому дослідження об'єкта та предмета адміністративних правопорушень у сфері оподаткування має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі України фактично відсутні комплексні дослідження з питань об'єкта та предмета адміністративних правопорушень у сфері оподаткування. Ці питання розглядаються лише в окремих працях вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячених відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування та адміністративній відповідальності у сфері оподаткування. Проте й у зазначених роботах дослідженню об'єкта адміністративних правопорушень у сфері оподаткування не приділено достатньої уваги. Питання ж про предмет адміністративних правопорушень у сфері оподаткування, як правило, залишається, поза увагою дослідників.

Метою нашої статті є аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних фахівців на проблему об'єкта та предмета адміністративних правопорушень у сфері оподаткування, спроба узагальнити їх та уточнити дефініції об'єкта та предмета адміністративних правопорушень у сфері оподаткування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Донині у вітчизняній та російській літературі немає єдиного погляду з приводу того, що є об'єктом податкових правопорушень загалом та адміністративних правопорушень у сфері оподаткування зокрема.

Найбільш широке, на нашу думку, визначення загального об'єкта податкових правопорушень запропонували Т.А. Ашомко та О.М. Проваленко, визначивши його як групу суспільних відносин, що регулюються та захищаються законодавством про податки та збори [1, с.33]. Н.В. Фролова, зокрема, вважає, що об'єктом податкових правопорушень є податкове правовідношення, зокрема, фінансові інтереси держави, дохідна частина бюджету та позабюджетних фондів, а також інші блага, охоронювані податковим законом [2, с.97-98]; М.В. Лушнікова – відносини по стягненню податків та зборів; відносини, що виникають в процесі здійснення податкового контролю [3, с.152]; Л.В. Меліхова – фінансові інтереси держави, які виражаються в відносинах по стягненню податків та зборів [4, с.138]; О.В. Щербанюк – суспільні відносини, що виникають з приводу сплати громадянами податків у

відповідні бюджети та фонди між ними та державою в особі податкових органів [5, с.192]; М.П. Кучерявенко та О.А. Лукашев – відносини, що регулюють встановлений порядок реалізації податкового обов'язку платником податків, порядок обчислення, сплати, стягнення податків, податкової звітності та податкового контролю [6, с.316; 7, с.220]; М.П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришва, Г.А. Конишев, З.М. Будько – суспільні відносини, що виникають між суб'єктами податкових правовідносин з приводу забезпечення надходження податків, зборів (обов'язкових платежів) до бюджету і цільових фондів коштів [8, с.280; 9, с.134-135; 10, с.25; 11, с.8-9]; М.Ф. Легкова та В.Б. Марченко – суспільні відносини з приводу сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, відносини податкового контролю, інші відносини, які охороняються законодавством про податки і збори [12, с.116; 13, с.333; 14, с.107]; Е.С. Дмитренко – соціальні цінності у сфері оподаткування (система податків, прав і свобод платників податків, порядок ведення бухгалтерського обліку та звітності, контрольні функції податкових органів), посягання на які призводить до ненадходження коштів до доходної частини бюджету чи державних цільових позабюджетних фондів [15, с.166-167].

М.П. Кучерявенко та О.А. Лукашев фактичним родовим об'єктом податкових правопорушень вважають суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави, її фінансові інтереси, у процесі реалізації яких формується дохідна частина бюджетів та державних цільових (централізованих грошових) фондів" [6, с.316-317; 7, с.220; 16, с.262]. Близька до наведеної вище позиція О.С. Шарова та Ю.О. Крохіної, які вважають об'єктом податкових правопорушень (проте загальним) фінансові інтереси держави, пов'язані з формуванням та виконанням бюджетів різних рівнів та позабюджетних фондів, а також інші інтереси, що охороняються податковим законом. До безпосереднього ж об'єкта податкових правопорушень, на їхню думку, відносяться владні відносини по стягненню податків та зборів у Російській Федерації, а також відносини, що виникають у процесі здійснення податкового контролю [17, с. 10; 18, с.495-496].

А.В. Передернін та А.В. Роздайбіда також виділяють загальний, родові та видові об'єкти податкових правопорушень. Загальним об'єктом податкових правопорушень, на їхню думку, є сукупність суспільних відносин (встановлений порядок) у сфері державного управління податковою системою. Родові об'єкти являють собою систему суспільних відносин, що забезпечують нормальне функціонування податкової системи та її складових елементів. Видові об'єкти утворюють близькі за змістом і характером відносини, що забезпечують нормальне функціонування елементів, пов'язаних із податковим обліком і контролем, обчисленням і сплатою податків тощо. Вказані вчені виділяють 11 видових об'єктів: відносини, що забезпечують своєчасне і повне здійснення податкових обліків і звітності; відносини, що забезпечують нормальну діяльність податкових органів під час здійснення податкового контролю; відносини, що забезпечують повне і своєчасне виконання кожним платником податків податкових зобов'язань; порядок введення податків, порядок обчислення, стягнення податків, порядок витрачання податкових коштів; відносини, що забезпечують захист прав і свобод платників податків у податкових правовідносинах [19, с.15; 20, с.52-54, 165-170; 21, с.101-102; 22, с.11-12].

Ю.М. Стариков виділяє загальний та спеціальний об'єкт податкового правопорушення. Під загальним об'єктом податкового правопорушення він розуміє суспільні відносини в податковій сфері, в галузі охорони державних фінансових та суспільних інтересів, врегульованих нормами податкового права. До спеціального об'єкта податкового правопорушення він відносить конкретні відносини, які регулюються та охороняються відповідними нормами податкового права [23, с.60-61].

Е.С. Єфремова виділяє загальний та родові об'єкти податкових правопорушень. Так, загальним об'єктом податкових правопорушень є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з виконанням обов'язку по сплаті податків та зборів, а також здійсненням податкового контролю. Родовими об'єктами є суспільні відносини, спрямовані на забезпечення дохідної частини бюджету; пов'язані з проведенням податкового контролю. Родові об'єкти деталізуються відповідно безпосередніми, до яких належать: суспільні відносини, спрямовані на виконання платником податків обов'язку по сплаті податку; на виконання податковим агентом обов'язку по перерахуванню суми податку до бюджету; пов'язані з виконанням обов'язку постановки на податковий облік; спрямовані на виконання обов'язку сприяти здійсненню податкового контролю; на виконання обов'язку по наданню різного роду документів та відомостей [24, с.21-22; 25, с.126-127].

О.І. Мещерякова виділяє загальний, видовий та безпосередній об'єкти податкових правопорушень. Під загальним об'єктом вона розуміє встановлений державою та муніципальними утвореннями порядок встановлення та стягнення податків та зборів. В якості видового об'єкта вона розглядає відносно відособлені правила діяльності суб'єктів податкових правовідносин, наприклад, правила обчислення та сплати податків та зборів.

Безпосереднім об'єктом, на її думку, стають ті конкретні правила, за порушення яких передбачено відповідальність [26, с.50].

На думку А.О. Ніколаєва, безпосереднім об'єктом податкових правопорушень є дохідна частина відповідного (федерального, регіонального, місцевого) бюджетів, фіскальні інтереси держави [27, с.81].

Відсутність одностайного погляду серед фахівців спостерігається і щодо того, які ж відносини є об'єктом адміністративних правопорушень у сфері оподаткування.

Так, Т.В. Телятицька вважає, що адміністративні правопорушення в галузі оподаткування посягають на встановлений порядок оподаткування, на права та охоронювані законом інтереси учасників даних правовідносин [28, с.8]. В якості родового об'єкта адміністративних правопорушень в галузі оподаткування вона виділяє систему суспільних відносин, що охороняється адміністративним законодавством, складається в процесі економічних відносин, а в якості безпосереднього об'єкта – суспільні відносини, що виникають в процесі встановлення порядку обчислення та сплати податків та інших обов'язкових платежів, а також здійснення контролю за своєчасністю та повнотою їх сплати [28, с.10-11].

А.В. Гончаров та Л.Б. Рейдель вважають, що родовим об'єктом (на думку О.Ю. Шорохова – видовим об'єктом) адміністративних правопорушень у сфері оподаткування є врегульовані нормами права суспільні відносини з приводу виконання фізичними особами та організаціями своїх обов'язків по сплаті податків, а також інших обов'язків у сфері оподаткування та зборів. Видовими об'єктами, на їхню думку, є: 1) відносини, що виникають з приводу сплати податків та зборів особами, на яких такий обов'язок покладено податковим законодавством; 2) відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням податкового контролю. Безпосереднім об'єктом вказані фахівці вважають порядок сплати податків та зборів, порядок виконання інших обов'язків у сфері оподаткування та зборів, в тому числі обов'язку постановки на облік у податковому органі, ведення податкового обліку, подання податкової та бухгалтерської звітності тощо [29, с.12-13; 30, с.45-47, 132; 31, с.15; 32, с.14; 33, с.56-57]. На погляд О.М. Хольченкова, об'єктом адміністративного проступку у сфері оподаткування є суспільні відносини, які виникають у процесі встановлення, введення податків і платежів податкового характеру, справляння податків [34, с.124-125].

Таким чином, **родовим об'єктом адміністративних правопорушень у сфері оподаткування** є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з виконанням обов'язку по сплаті податків та зборів, а також із здійсненням податкового контролю, а **видовими об'єктами адміністративних правопорушень у сфері оподаткування** – порядок ведення податкового та бухгалтерського обліку, складання та подання податкової та фінансової звітності; правовідносини по сплаті податку на доходи фізичних осіб та подання декларацій про доходи; правовідносини, пов'язані із здійсненням податковими органами своїх контролюючих функцій; система оподаткування; права та свободи платників податків; правовідносини, пов'язані з виконанням доходної частини бюджету.

Переважна більшість фахівців, що досліджують правопорушення у сфері оподаткування, залишають поза своєю увагою питання про їх предмет, хоча воно в літературі також залишається дискусійним. Так, О. Рибченко та І. Яценко предметом адміністративного правопорушення законодавства України про оподаткування вважають визначений законодавством України порядок обліку, обчислення та сплати податків та інших обов'язкових платежів [35, с.34], хоча насправді це не предмет, а об'єкт правопорушення. З.М. Будько предметом податкового правопорушення вважає грошові кошти, які належать до сплати у формі податку, збору (обов'язкового платежу) [11, с.9]. На думку О.Ю. Шорохова, предметом адміністративних правопорушень у сфері податків та зборів можуть бути будь-які документи, що містять необхідні відомості, необхідні для здійснення контролю за правильністю обчислення, утримання або перерахування податків [33, с.57]. На нашу думку, погляди на предмет З.М. Будька та О.Ю. Шорохова взаємно доповнюють одне одного. Слід зауважити, що в працях окремих російських авторів (А.В. Гончаров, Л.Б. Рейдель) висловлювалася точка зору, що правопорушення, які посягають на порядок сплати податку, є безпредметними, оскільки вони вчиняються шляхом бездіяльності [29, с.13; 30, с.48-51; 31, с.15-16].

У кримінально-правовій науці України предметом злочину, передбаченого ст.212 КК, називалися податки, збори, інші обов'язкові платежі, що входять до системи оподаткування, введені у встановленому законом порядку [36, с.461; 37, с.111; 38, с.15]. Схожої точки зору притримується Я.М. Кураш [39, с.8]. Проте, більш точною, на наш погляд, виглядає позиція Л.П. Брич, В.О. Навроцького, Ю.В. Сухова та А. Смирнової, згідно з якою предметом цього злочину є грошові кошти, які внаслідок ухилення від сплати обов'язкових платежів, що входять у систему оподаткування і встановлені уповноваженим на те органом із дотримання

передбачених законодавством процедури та правил, фактично не надійшли до бюджетів відповідного рівня та/або Пенсійного фонду [40, с.161, 170-171, 179; 41, с.9; 42, с.87]. Схожої точки зору дотримуються Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, Д.А. Глебов та О.І. Ролік [43, с.98-99, 103; 44, с.101; 45, с.72, 82; 46, с.591; 47, с.38].

Таким чином, предметом адміністративних правопорушень у сфері оподаткування є грошові кошти, що підлягають сплаті як податки, збори та інші обов'язкові платежі, що входять до системи оподаткування України, які фактично не надійшли до бюджетів відповідного рівня, а в певних випадках – і будь-які документи, що містять необхідні відомості, необхідні для здійснення контролю за правильністю обчислення, утримання або перерахування податків.

Подальші дослідження окресленої проблеми, на нашу думку, мають бути спрямовані на уточнення об'єкта та предмета як адміністративних правопорушень у сфері оподаткування загалом, а також об'єктів та предметів окремих складів адміністративних правопорушень у сфері оподаткування.

Література:

1. Ашомко Т. А. Налоговый кодекс: правонарушение и ответственность / Т. А. Ашомко, О. М. Проваленко. – М. : ООО НПО “Вычислительная математика и информатика”, 2001. – 80 с.
2. Фролова Н. В. Понятие и состав налогового правонарушения / Н. В. Фролова // Государство и право. – 1999. – № 7. – С. 97–101.
3. Лушникова М. В. Правовые основы налоговой системы: теория и практика : учеб. пособие / М. В. Лушникова. – Ярославль, 2000. – 212 с.
4. Мелихова Д. В. Финансовое право : учебник / Д. В. Мелихова. – М. : Издательско-торговый центр “Маркетинг”, 2001. – 238 с.
5. Щербанюк О. В. Громадянин як суб'єкт податкових правовідносин / О. В. Щербанюк. – Чернівці : Рута, 2000. – 280 с.
6. Кучерявенко Н. П. Налоговое право : учебник / Н. П. Кучерявенко. – Х. : Легас, 2001. – 584 с.
7. Основы налогового права : учеб. пособие. / под ред. Н. П. Кучерявенко. – Х. : Легас, 2003. – 384 с.
8. Финансовое право : підручник. / кер. авт. кол. і відп. ред. Л. К. Воронова. – Х. : Фірма “Консум”, 1998. – 496 с.
9. Пришва Н. Ю. Відповідальність за порушення податкового законодавства Н. Ю. Пришва // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. Випуск 28 (частина III). – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2001. – С. 132–141.
10. Конышев Г. А. Кодекс предпринимателя, или что нужно знать налогоплательщику : практическое пособие / Г. А. Конышев. – Мариуполь : Рената, 2003. – 339 с.
11. Будько З. М. Фінансово-правова відповідальність за вчинення податкових правопорушень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна академія держ. податкової служби України; З. М. Будько. – Ірпінь, 2005. – 18 с.
12. Легкова М. Ф. Склад правопорушення в сфері оподаткування як підстава фінансової відповідальності: законодавство Російської Федерації та перспективи України / М. Ф. Легкова // Правове регулювання економіки : зб. наук. праць. – К., 2001. – Випуск 2. – С. 113–123.
13. Легкова М. Ф. Визначення складу правопорушення у сфері оподаткування в контексті світового досвіду / М. Ф. Легкова // Міжнародне економічне співробітництво України (правові проблеми) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. В. Ф. Опришко. – К. : КНЕУ, 2004. – С. 331–334.
14. Марченко В. Б. Податкове право : навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / В. Б. Марченко, М. Ф. Легкова. – К. : КНЕУ, 2004. – 225 с.
15. Дмитренко Е. С. Юридична відповідальність за податкові правопорушення: проблеми правового регулювання та шляхи їх подолання / Е. С. Дмитренко // Науковий вісник Національної академії державної податкової служби України (економіка, право). – Ірпінь, 2005. – № 3 (30). – С. 165–171.
16. Налоговое право Украины : учеб. пособие. / под ред. Кучерявенко Н. П. – Х. : Легас, 2004. – 488 с.
17. Шаров А. С. Налоговые правонарушения / А. С. Шаров. – М. : Изд-во “Дело и сервис”, 2002. – 96 с.

18. Крохина Ю. А. Финансовое право России : учебник для вузов / Ю. А. Крохина. – М. : Норма, 2004. – 704 с.
19. Передернин А. В. Налоговое правонарушение как основание административной ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Тюменский гос. ун-т; А. В. Передернин. – Тюмень, 1997. – 20 с.
20. Передернин А. В. Налоговое правонарушение как основание административной ответственности: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; А. В. Передернин. – Тюмень, 1997. – 183 с.
21. Роздайбіда А. В. Проблема систематизації і класифікації податкових правопорушень / А. В. Роздайбіда // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. праць. – Донецьк, 2002. – № 1. – С. 93–103.
22. Роздайбіда А. В. Податкове правопорушення як підстава адміністративної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Академія держ. податкової служби України; А. В. Роздайбіда. – Ірпінь, 2003. – 17 с.
23. Стариков Ю. Н. Нарушения налогового законодательства и юридическая ответственность / Ю. Н. Стариков. – Воронеж : ИПФ "Воронеж", 1995. – 284 с.
24. Ефремова Е. С. Ответственность за совершение налоговых правонарушений (актуальные проблемы в свете нового КоАП РФ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Санкт-Петербургский гос. ун-т; Е. С. Ефремова. – СПб., 2003. – 25 с.
25. Ефремова Е. С. Ответственность за совершение налоговых правонарушений: Актуальные проблемы в свете нового КоАП РФ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Е. С. Ефремова. – СПб., 2003. – 175 с.
26. Мещерякова Е. И. Налоговое право и налоговые правонарушения : учеб. пособие / Е. И. Мещерякова. – Воронеж : Воронежский ин-т МВД России, 2000. – 160 с.
27. Николаев А. А. Правовые проблемы ответственности хозяйствующих субъектов за неуплату налогов: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04, 12.00.12 / А. А. Николаев. – М., 1999. – 205 с.
28. Телятицкая Т. В. Административные правонарушения в области налогообложения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Белорусский гос. ун-т; Т. В. Телятицкая. – Минск, 1999. – 20 с.
29. Гончаров А. В. Административная ответственность за правонарушения в сфере налогообложения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Хабаровский гос. техн. ун-т. Дальневосточный юрид. ин-т; А. В. Гончаров. – Хабаровск, 2000. – 23 с.
30. Гончаров А. В. Административная ответственность за правонарушения в сфере налогообложения: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. В. Гончаров. – Хабаровск, 2000. – 169 с.
31. Рейдель Л. Б. Правонарушения в сфере реализации функции налогообложения российского государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Хабаровский гос. техн. ун-т; Л. Б. Рейдель. – Хабаровск, 2002. – 26 с.
32. Шорохов А. Ю. Административная ответственность за правонарушения в области налогов и сборов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Московская гос. юрид. академия; А. Ю. Шорохов. – М., 2003. – 23 с.
33. Шорохов А. Ю. Административная ответственность за правонарушения в области налогов и сборов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / А. Ю. Шорохов. – М., 2002. – 184 с.
34. Хольченко О. Об'єкт адміністративного проступку у сфері оподаткування / О. Хольченко // Науковий вісник Національної академії державної податкової служби України (економіка, право). – Ірпінь, 2004. – № 3 (25). – С. 119–126.
35. Рыбченко А. Административная ответственность за нарушения законодательства о налогообложении, предусмотренная Кодексом Украины об административных правонарушениях / А. Рыбченко, И. Яценко // Бухгалтерский учет и аудит. – 1996. – № 5. – С. 34–39.
36. Хейлик В. В. Порівняльна характеристика адміністративного правопорушення у вигляді ухилення від сплати податків, зборів (інших обов'язкових платежів) та злочину, передбаченого статтею 148-2 КК України / В. В. Хейлик, Є. В. Фуркаленко // Проблеми права на зламі тисячоліть : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 13 – 14 лютого 2001 р. / [наук. ред. П. І. Гнатенко]. – Дніпропетровськ : Вид-во ІМА-прес, 2001. – С. 460–462.
37. Дудоров О. О., Злочини у сфері підприємництва : навч. посібник / О. О. Дудоров, М. І. Мельник, М. І. Хавронюк; за ред. М. І. Хавронюка. – К. : Атіка, 2001. – 608с.
38. Андрушко П. П. Коментар до постанови Пленуму Верховного Суду України від 8 жовтня 2004 р. № 15 / П. П. Андрушко // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 11 (51). – С. 15–21.

39. Кураш Я. М. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів (аналіз складу злочину) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Я. М. Кураш. – Х., 1998. – 18 с.
40. Брич Л. П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні. / Л. П. Брич, В. О. Навроцький; автор вступ. стат. М. Я. Азаров. – К. : Атіка, 2000. – 288 с.
41. Сухов Ю. М. Ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: проблеми відмежування від суміжних злочинів та кваліфікації за сукупністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Ю. М. Сухов. – К., 2000. – 16 с.
42. Смирнова А. Кримінально-правова характеристика предмета ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів / А. Смирнова // Юридична Україна. – 2006. – № 9. – С. 82–87.
43. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія / Н. О. Гуторова. – Х. : Видавництво Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 384 с.
44. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика : монографія / О. О. Дудоров. – К. : Юридична практика, 2003. – 924 с.
45. Дудоров О. О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти : монографія / О. О. Дудоров. – К. : Істина, 2006. – 648 с.
46. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2007. – 1184 с.
47. Глебов Д. А. Налоговые преступления и налоговая преступность / Д. А. Глебов, А. И. Ролик. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 338 с.

Чепульченко Т. О.

кандидат юридичних наук

завідувач кафедри публічного права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»

У статті звертається увага на неоднозначне розуміння в науковій літературі принципу рівності. Зокрема, говориться про моральний, особистий аспект цього принципу, нагадується одна з перших спроб формулювання принципу рівності в моралі - це так зване «золоте правило» в Біблії. У новий час цей принцип був сформульований І. Кантом як «категоричний імператив». У теоретичних концепціях минулого спостерігається взаємозв'язок людини і держави, що розкриває вплив принципу соціальної рівності на розвиток правової держави, зміст його політичних завдань, ставлення до людини і т.д. Становлення правової рівності пов'язують в основному з давньоримським терміном «paritas».

Крім цього, у статті автор звертає увагу на зіставлення понять правової та юридичної рівності.

В статье обращается внимание на неоднозначное понимание в научной литературе принципа равенства. В частности, говорится о моральном, личностном аспекте этого принципа, упоминается одна из первых попыток формулирования принципа равенства в морали – это так называемое «золотое правило» в Библии. В новое время этот принцип был сформулирован И. Кантом как «категорический императив». В теоретических концепциях прошлого наблюдается взаимосвязь человека и государства, что раскрывает влияние принципа социального равенства на развитие правового государства, содержание его политических заданий, отношение к человеку и т.п. Становление правового равенства связывают в основном с древнеримским термином «paritas».

Кроме этого, в статье автор обращает внимание на сопоставление понятий правового и юридического равенства.

The article draws attention to the ambiguous understanding in the scientific literature of the principle of equality. In particular, the article talks about the moral, personal aspect of this principle, recalls one of the first attempts to formulate the principle of equality in morality - the so-called "golden rule" in the Bible. In modern times, this principle was formulated by Kant as "categorical imperative." In the theoretical conceptions of the past observed relationship of man and state that reveals the influence of the principle of social equality in the development of the legal authority, the political content of his job, relationship to the person, etc. Formation of legal equality is attributable largely to an ancient Roman term «paritas».

In addition, in the article, the author draws attention to the comparison of the concepts of law and legal equality.

Ключові слова: гідність, людина, мораль, право, правова рівність, рівність, соціальна рівність, філософія.

Постановка проблеми. Принцип рівності – не тільки одна з основних вимог встановлення загальнолюдської справедливості в суспільстві, а й ключова засада сучасного державотворення і правоутворення. В особистісному аспекті цей принцип передбачає, що при оцінці вчинків інших людей особа має виходити з тих самих вимог, які людина пред'являє до самої себе. Згадується одна з перших спроб формулювання принципу рівності в моралі – це так зване «золоте правило» в Біблії. У новий час цей принцип був сформульований І. Кантом як категоричний імператив. У теоретичних концепціях минулого простежується взаємозв'язок людини та держави, що розкриває вплив принципу соціальної рівності на розбудову держави, зміст її політичних завдань, ставлення до людини та задоволення її потреб. Становлення правової рівності пов'язують переважно з давньоримським терміном «paritas».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі даній проблемі останнім часом приділяється особлива увага такими вітчизняними та зарубіжними вченими: Н. Болотіна, О. Лукашова, О. Матвієнко, О. Мельникова, Т. Мельник, Н. Оніщенко, С. Полєніна, П. Рабінович, В. Тимошенко та ін.

Формулювання цілей (мета) статті. Метою статті є дослідження проблеми рівності у праві. Правильне розуміння і регламентація рівності є необхідною умовою для з'ясування і вирішення багатьох практичних питань, зокрема, шляхів розбудови демократичної,

соціальної держави, метою якої забезпечення рівності людей перед законом та захист їх гідності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні правознавство та інші науки стають дисциплінами людинознавчими. Зокрема, філософія права намагається виявити місце права в житті сучасної людини. Ю. Єршов зазначає, що філософія права – це наука про пізнавальні, ціннісні і соціальні основи права [4, с. 9].

Для людини питання рівності має неабияке значення, адже це безпосередньо стосується її гідності. І вивчаючи дане явище, поняття, витоки слід шукати передусім у філософських здобутках.

Питання гідності людини свого часу розглядав І. Кант, який намагався розкрити людську гідність через внутрішню свободу людини як таку, що впливає з гуманітарно-родової рівності людей. І. Кант визнавав гідність як абсолютну цінність. Людина як особа є суб'єктом практичного морального розуму і перевищує будь-яку ціну. Отже, людина не може розглядатись як засіб для цілей інших людей. Абсолютною цінністю може бути лише той, хто є істотою розумною і як мета в собі здатен до самовизначення і самовідповідальності [8, с. 15].

У філософській літературі рівність визначають у найрізноманітніших аспектах.

Так, у *моральному аспекті* під рівністю розуміють формальний принцип моральності, відповідно до якого моральні вимоги однаковою мірою мають поширюватися на всіх людей незалежно від їх соціального стану та умов життя. В *особистісному аспекті* цей принцип передбачає, що при оцінці вчинків інших людей особа має виходити з тих самих вимог, які вона пред'являє до самого себе. Однією з перших спроб сформулювати принцип рівності в моралі стало так зване «золоте правило» в Біблії. У новий час цей принцип був сформульований І. Кантом (категоричний імператив). В буржуазній етиці принцип рівності обґрунтовується неопозитивистом Р. Хеаром, який, однак, вважає, що під цей принцип можна підвести будь-які моральні вимоги, адже будь-яка мораль, що існувала в історії людства, формально виходила з того, що її принципи однаково поширюються на безліч людей. Однак історичний зміст принципу рівності в моралі змінювався з розвитком суспільства [11, с. 264].

Ще один *аспект рівності у філософії – соціальний*, тлумачить поняття рівності як принцип, відповідно до якого у суспільстві забезпечується однакове соціальне становище людей, які належать до різних класів та соціальних груп. Він по-різному трактувався в різні епохи різними суспільними силами. В античному суспільстві дія даного принципу поширювалося лише на вільних громадян. Християнство проголосило рівність усіх людей перед Богом. Рівність у буржуазному суспільстві – це, насамперед, рівність можливостей і прав, що охороняється законом, але експлуатація людини людиною, майнова нерівність обмежують можливість досягнення справжньої рівності. Марксизм, визнаючи значення правової рівності, разом з тим вважає, що соціальна справедливість передбачає врешті-решт економічну (у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ), політичну (область, сфера класових, національних і міждержавних відносин) та культурну (виробництво, розподіл і споживання духовних благ) рівність. За соціалізму зберігається соціальна нерівність, що обумовлена недостатнім рівнем розвитку матеріального виробництва, істотними відмінностями між розумовою та фізичною працею, містом і селом, різницею в освіті, кваліфікації, складом сім'ї, принципом розподілу за кількістю і якістю праці. Рівність за умов соціалізму є несумісною із зрівнялівкою, вона передбачає розвиток ініціативи, змагальності, плюралізму думок. Тобто, гуманістичне значення соціальної рівності полягає в тому, що вона відкриває можливість для кожної людини вільно розвивати свої здібності і потреби відповідно до індивідуальних властивостей [12].

Рівність як принцип формування суспільних відносин розглядає А. Лимарь. На його думку, рівність є принципом формування суспільних відносин, який передбачає захищений законом чи моральними нормами доступ кожного члена суспільства до матеріальних і моральних умов життя з метою всебічного і гармонійного розвитку своїх особистих якостей.

Історична диференціація суспільного життя викликає відповідні форми його прояву у вигляді економічної, соціальної, юридичної, політичної і культурної рівності. Дія принципу рівності має історично конкретні межі і форми. З розвитком суспільства вони розширюються як в кількісному, так і в якісному відношенні [9, с. 134].

Так, рівність – це відносини між двома однаковими кількісними характеристиками або між двома речами однієї і тієї ж природи. З точки зору моралі «всі люди народжуються і вмирають вільними і рівними в правах» («Декларація прав людини» від 1789 р.). Але в дійсності розуміння рівності не є однозначним: 1) можна вважати, що рівність полягає в тому, щоб дати «кожному порівну» («комунікативна справедливість»), як це практикується у всіх суспільствах і державах, натхнених соціалізмом, коли має місце поділ земель і благ. Цю

форму рівності обстоював французький комуніст Ф.-Н. Бабьоф (кін. XVIII ст); 2) чи можна вважати, що найбільш справедливим буде дати «кожному за потребами» (Арістотель), або краще навіть «кожному по праці, по заслугах»: це «пропорційна рівність» («справедливість, яка дає кожному свою долю»), саме таким його бачив К. Маркс. Цілком зрозуміло, що така рівність є також джерелом нерівності в матеріальному становищі людей (існують сильні і слабкі, працьовиті та ліниві). Але по той бік неминучої нерівності матеріального становища знаходиться рівність усіх громадян перед соціальним законом, а над ним – моральна рівність, що затверджує, що всі люди, незалежно від країни й умов існування, мають, як говорить І. Кант, «одне й те саме фундаментальне право на повагу» [3].

Отже, розуміння рівності не є однозначним, воно навіть спірне, водночас усе зазначене підкреслює багатомірність цього явища, яке формувалося тисячоліттями.

У теоретичних концепціях минулого простежується взаємозв'язок людини та держави, що розкриває вплив *принципу соціальної рівності* на розбудову держави, зміст її політичних завдань, ставлення до людини та задоволення її потреб. У цьому контексті категорія рівності відіграє важливу методологічну роль у процесі постійних намагань удосконалити суспільні відносини з метою побудувати таке суспільство та державу, які були б максимально наближені до свого ідеалу.

Так, *соціальна рівність* – одне з найскладніших і багатогранних явищ суспільного життя. Поліструктурність поняття «соціальна рівність» визначається тим, що на рівні суспільства вона виступає водночас і суспільно значущим ідеалом, і принципом організації суспільних відносин, і елементом соціальної психології у вигляді почуттів, вимог та сподівань. Багатогранність проявів соціальної рівності зумовлює і її внутрішня суперечливість [7].

У соціальних відносинах можна спостерігати етичну рівність. Саме визначення ступеня потенційної реалізації певної етичної рівності індивідів у соціальних відносинах створює помітно відмінні одна від одної соціально-етичні концепції. Їх спільна конструкція ґрунтується на так званій *презумпції рівності*, яка була обґрунтована ще Арістотелем. Суть полягає в тому, що саме суспільна нерівність, а не навпаки, потребує свого захисту в контексті справедливості. Частина дослідників давньогрецької етичної думки, наприклад В. фон Лейден, вбачає основну заслугу Арістотеля у сфері соціально-політичної думки саме в тому, що він розробив *принцип розумної нерівності* та визначив критерії його справедливості [14, с. 6].

Щодо *принципу формальної рівності*, то він не був характерним для всіх суспільно-економічних формацій. Як важлива ознака формального права, поняття «рівність» виникає порівняно недавно, а саме, в період зародження буржуазно-капіталістичних відносин. У рабовласницькому суспільстві, де раби формально визнавалися суб'єктами права, існували вільні люди з різним правовим статусом. Однак, ступінь їх свободи, наприклад в Афінах, визначався належністю до епатридів (благородних), геоморів (землевласників) і деміургів (ремісників). Відносини між цими групами мали правовий характер, незважаючи на відсутність формальної рівності. У феодальному суспільстві станові відносини також були правовими, бо відповідали тогочасному рівню розвитку права та культури.

Становлення *правової рівності* пов'язують переважно з давньоримським терміном «*paritas*». Вперше «*paritas*» входить до мовного обігу в значенні «однаковості». Принципи римського права щодо питання рівності, використовують саме цей термін, наприклад, «*Par in parem imperium non habet*» (рівний над рівним не має влади). «*Parium eadem ratio est idem jus*» (у схожих ситуаціях та сама підстава і той самий закон). Цікавий термін ще і тим, що застосовується у версії принципу таліона «*Par pari referre*» - рівним за рівне відплатити. В даному випадку мова йде не просто про рівність, а про взаємності і подоби в діях, їх співмірності та адекватності. Іншими словами, «*paritas*» служить позначенням вірного відтворення об'єктивних зв'язків і відносин. У цьому сенсі «*paritas*» стикається з «*aequalitas*».

Тобто, під «рівністю» розуміється однаковість окремих предметів або осіб, рівне ставлення до одного і того ж. Рівність полягає у тому, що рівний означає однаковий, у всьому подібний відносно величини, кількості, якості, властивості.

Таким чином, рівність вимагає своєї конкретизації у вигляді співвідношення з чимось або кимось, у кількості або якості. Кількісна характеристика рівності являє собою числове зрівняння (за кількістю, величиною та розміром). Якісна характеристика рівності полягає у вирівнюванні об'єктів і суб'єктів у певному аспекті їх властивостей, якостей, умов і можливостей, які не підлягають числовому виміру [7].

Г. Гегель обґрунтовує формальну, правову рівність людей так: «люди рівні саме як вільні особистості, рівні в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю. Вимога ж рівності в розподілі майна розцінюється ним як нерозумна точка зору». Мислитель визнає «рівність абстрактних осіб як таких», їх абстрактно-всезагальне (і в цьому розумінні – рівне) право (тобто рівну правоздатність) на приватну власність. Питання ж щодо

реалізації такого абстрактно-всезагального права (формально-рівної правоздатності) – це, за Гегелем, сфера особливого, де немає місця рівності: «особливість наявна там, де знаходить своє місце нерівність і рівність була б тут неправом». При цьому він нагадує, що «право – це те, що залишається байдужим до особливого» [2, с. 60-61].

З ідеєю заперечення правової рівності з позицій аристократичних уявлень про свободу як право найкращих, найсильніших на свободу і свавілля, виступав Ф. Ніцше. Нерівність прав він вважає умовою того, що існують права. «Неправда ніколи не полягає в нерівних правах, вона полягає у вимогах на рівні права» [10, с. 256]. Справедливість же полягає в тому, що люди не рівні, і правова справедливість, таким чином, виходить із принципу нерівності правових вимог різних індивідів – залежно від того, чи відносяться вони до сильних, аристократичних верхів, або представляють собою ординарні «нулі» натовпу, які знаходять свій сенс у служінні «вождям» і «вівчарям» стада.

Відповідні наукові джерела показують, що теоретико-правові дослідження сутності та змісту принципу правової рівності, як правило, здійснюються через категорію «правова рівність». При цьому термін «принцип» часто випадає, оскільки стала поширеною думка, згідно якої правова рівність – «це правовий принцип, який має ознаки правової аксіоми». В юридичній науці таке тлумачення поняття «правова рівність» стало традиційним. Воно засноване на конструктивних особливостях правової рівності, що виражаються в його здатності виступати і провідною ідеєю правосвідомості, і основним положенням політики держави у правовій сфері, і, будучи закріпленим у нормативно-правових приписах, здійснювати реальний регулятивний вплив на поведінку людей. Узяті в сукупності, ці властивості правової рівності характеризують його як основоположний принцип права, що виступає і метою, і засобом, і результатом, і критерієм дії права.

Однак нерідко в правознавстві поняття «рівність» поєднують з терміном «юридична». Звідси випливає необхідність уточнення співвідношення категорій «принцип правової рівності» і «принцип юридичної рівності».

На нашу думку, при вирішенні питання про співвідношення зазначених категорій необхідно мати на увазі наступне. По-перше, слід визнати, що обидві категорії відображають одну і ту ж правову реальність – рівність людей у сфері права, а по-друге, слід враховувати, що численні спроби розмежування розглянутих понять поки що не увінчалися успіхом. Окрім того, слід враховувати, що весь зміст рівності у праві зосереджується в категорії «принцип юридичної рівності», що включає в себе і рівноправність. У цьому випадку поняття «принцип правової рівності», як підкреслює С. Кірокосян, може відображати або ту соціальну реальність, яка обумовлює рівність у праві, або ту сферу реальних суспільних відносин, в якій реалізувалася рівність юридична. У будь-якому разі, навряд чи можна визнати таке трактування принципу правової рівності вдалим [6, с. 26-28].

З нашої точки зору, розмежування понять «принцип правової рівності» і «принцип юридичної рівності» має сенс тільки в одному випадку, а саме тоді, коли вводиться категорія «фактична рівність». У цьому випадку «принцип юридичної рівності» і «фактична рівність» виступають парними категоріями, відображаючи принцип правової рівності відповідно у сферах належного (нормативно-правової форми його буття) і суцього, тобто реалізованого. По відношенню до них «принцип правової рівності» набуває статусу родового поняття.

Проблема сутності принципу правової рівності не викликає скільки-небудь значущих розбіжностей у фахівців. Досить вдало вона сформульована В. Карташовим, який пише: «Сутність принципу юридичної рівності була досить чітко виражена ще римськими юристами: «закон говорить з усіма однаково» (*lex uno omnes alloquitur*)» [5, с. 19].

З огляду на це особливої уваги заслуговує визначення Н. Вітрука, в якому головною ознакою принципу правової рівності виступає рівність людей за законом. «Юридична рівність, - стверджує дослідник, - є ні чим іншим, як рівністю суспільного становища людей за законом» [1, с. 24].

Перевагами такого визначення сутності принципу правової рівності є те, що воно лаконічне за формою і за змістом більш глибоко пояснює всі прояви рівності у праві. Ми приєднуємося до даного визначення і в якості додаткових аргументів на його користь наводимо наступні міркування.

По-перше, треба визнати, що це визначення саме принципу права, оскільки воно уособлює одну з головних закономірностей у праві - встановлення однакової для всіх міри необхідної, можливої або забороненої поведінки. «В силу цього, - писав Б. Чичерін, - закон встановлює загальні для всіх норми та однакові для всіх способи набуття прав» [13, с. 183].

По-друге, не можна не відзначити, що в запропонованому Н. Вітруком визначенні сутності принципу правової рівності знайшов відображення факт пов'язаності цієї сутності не тільки з правом, а й з соціальною сферою. Соціальна сторона сутності принципу правової

рівності виражена у вказівці на однаковість саме суспільного становища людей, а юридична – у визнанні цієї однаковості за законом.

По-третє, ми вважаємо, що виділення в сутності принципу правової рівності власне юридичної та соціальної сторін породжує плідну ідею про їх взаємодію в межах єдиного явища – принципу правової рівності. Завдяки цьому з'являється можливість обґрунтувати і дослідити взаємозв'язок соціального і юридичного принципу правової рівності на різних рівнях предметності. Цей взаємозв'язок, на нашу думку, розкривається передусім у виявленні соціального змісту в юридичному і наданні юридичних властивостей соціальному. В першому випадку соціальний потенціал принципу правової рівності (справедливість, свобода і відповідальність) повідомляє праву сформовані в різних сферах суспільства раціональні, розумні, правильні та загальноовизнані масштаби поведінки людей і його оцінки. Тут принцип правової рівності відіграє роль каналу, поєднуючої ланки права в цілому з соціальною дійсністю. У другому – юридична сторона сутності правової рівності надає соціальному змісту – справедливості, свободі і відповідальності – властивостей юридичних явищ, тобто перетворює їх на загальнообов'язкові та гарантовані державою імперативи, регулятори поведінки людей.

Інакше кажучи, в правовій сфері сутність правової рівності, що полягає у вимозі однакового становища людей перед законом, розвивається до нормативно-юридичних форм, здатних виступити зразками, моделями, правилами можливого, належного або забороненого варіантів поведінки людей.

При цьому необхідно пам'ятати, що люди рівні лише як окремо взяті люди, тобто як розумно-моральні, а тому вільні істоти». В силу цього принцип правової рівності «має універсальне значення для всіх історичних типів і форм права і виражає специфіку та характерну особливість правового способу регулювання суспільних відносин вільних індивідів» [6, с. 29].

Література:

1. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. – М.: Юрид. лит., 1985. – 176 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.
3. Дидье Жюлиа. Философский словарь / пер. с франц. – М. Междунар. отнош., 2000. – 544 с. // Электронный ресурс. – [Режим пошуку]: <http://terme.ru/dictionary/878/word/ravenstvo>.
4. Ершов Ю.Г. Философия права (материалы лекций). – Екатеринбург, 1995. – 45 с.
5. Карташов В.Н. Правозащитные системы: понятия, основные типы и принципы // Российская и европейская правозащитные системы. Соотношение и проблемы гармонизации: сбор. статей / под ред. В.М. Баранова. – Н. Новгород, 2003. – С. 14-29.
6. Киракосян С.А. Развитие социально-философских представлений о равенстве в праве: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.03: Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право. – Краснодар, 2009. – 217 с.
7. Левкулич В.В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність» // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, - 2004. – № 39 // Электронный ресурс. – [Режим пошуку]: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Levkul_1.htm.
8. Лукашева Е.А. Права человека как критерий нравственного измерения политики и государственной власти // Права человека и политическое реформирование (юридические, этические, социально-психологические аспекты) / под ред. Е. А. Лукашевой. М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. – С. 5-36.
9. Лымарь А.Т. Философия, практическое руководство. – Магнитогорск: Магнитогор. гос. тех. ун-т им. Г.И. Носова, 2004. – Ч. 1. – 163 с.
10. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Весёлая наука. Злая мудрость: сборник / пер. с нем. – Мн.: ООО «Поппури», 1997. – 704 с.
11. Словарь по этике / под ред. И. Кона. – М.: Политиздат, 1981. – 430 с.
12. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989 // Электронный ресурс. – [Режим пошуку]: <http://terme.ru/dictionary/180/word/ravenstvo>.
13. Чичерин Б.Н. Философия права. – М.: Типо-литография Тов-ва И.Н. Кушнерева, 1900. – 340 с.
14. Leyden W. Von. Aristotle on Equality: His Political Argument. - London, 1956. – Vol. 56.

ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Михайлов В.О.

старший викладач кафедри «Правосуддя»

Київської державної академії водного транспорту

ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

В запропонованій статті автор проаналізував стан теоретичної і методичної розробки питань, що стосуються удосконалення техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів.

В предлагаемой статье автор проанализировал состояние теоретической и методической разработке вопросов, касающихся совершенствования техника криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений.

In this article the author has analyzed the status of the development of theoretical and methodological issues related to improving forensic equipment to ensure the disclosure and investigation of crimes.

Ключові слова: техніко-криміналістичні засоби, розкриття та розслідування злочинів, слідчі дії, автоматизація інформаційних систем.

Держава, поклавши на правоохоронні органи задачу боротьби зі злочинністю, надало їм також визначені засоби для її здійснення. Ці засоби підрозділяються на три основні групи: правові, оперативно-розшукові, науково-технічні.

До правових засобів відносяться різні передбачені кримінально-процесуальним законом слідчі й інші дії, спрямовані на встановлення складу злочину, виявлення підозрюваних і встановлення їхньої винності, вивчення обставин, що сприяють здійсненню злочинів. Застосування процесуальних засобів покладено на слідчого, прокурора і суд. Процесуальні засоби серед інших засобів боротьби зі злочинністю займають чільне положення. Без застосування цих засобів розслідування взагалі неможливе. Велике значення в боротьбі зі злочинністю мають оперативно-розшукові засоби. Але неможливо недооцінювати значення в боротьбі зі злочинністю техніко-криміналістичними засобами. Вони широко використовуються при огляді місця події, обшуку, слідчому експерименті, інших слідчих дій, а також оперативно-розшукових заходах. Їхнє застосування значне підвищує їхню ефективність і тому задача правоохоронних органів зводиться до того, щоб усі ці засоби використовувалися комплексно. Тільки при цьому умові можуть бути досягнуті серйозні успіхи в розкритті злочинів і викритті злочинців.

Тема присвячена тільки одній з груп названих засобів - техніко-криміналістичним. Цей вибір обумовлений їх зростаючою значимістю в боротьбі зі злочинністю, постійним розширенням арсеналу, наявністю серйозних недоліків в організації їхнього впровадження і використання.

Значення техніко-криміналістичних засобів у підвищенні результативності багатьох слідчих дій дуже важливе. Тільки завдяки їм представляється можливим виявлення невидимих і мало видимих слідів пальців, мікрооб'єктів, знарядь здійснення злочину і інших речових доказів, необхідних для встановлення всіх обставин розслідуваної події і доведення винності підозрюваного. Техніко-криміналістичні засоби дозволяють більш повно, чим протокол фіксувати обстановку, у якому проводиться слідча дія. Слідчий при складанні протоколу огляді місця події, слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання, обшуку, і ін. не завжди може звернути увагу на окремі обставини, що спочатку здаються малозначними, але надалі, будучи зафіксовані на фото відео засоби, можуть виявитися істотними при аналізі події злочину.

Багато техніко-криміналістичних засобів досить позитивно позначаються на підвищенні продуктивності праці слідчих. Застосування фото, звуко- і відеозапису, прискорюють фіксацію обстановки, у якій проводиться слідча дія, пошукова техніка скорочує час відшукання речових доказів, спеціальні лінійки полегшують складання планів і схем місця події.

Велике значення техніко-криміналістичних засобів для одержання пошукової інформації. З їхнім використанням безпосередньо на місці події проводиться попереднє дослідження слідів рук, знарядь злочину.

Зрозуміло, сказане дає лише деякі уявлення про значення техніко-криміналістичних засобів. Більш повно розкрити це питання в даній роботі не можливо, оскільки довелось би розглядати все різноманіття цих засобів. Крім того, потрібно не лише мати техніко-

криміналістичні засоби але й вміти її використовувати так би мовити “на всю потужність”. Так, деякий час у правоохоронній діяльності значна кількість комп’ютерів використовувалась лише як друкарські машинки. Виникає питання: “Навіщо було тоді закуповувати таку дорогу техніку, якщо ми не отримали від неї належної віддачі?”

Таким чином, потрібно говорити не лише про засоби, але й про методи.

Зазначимо, що найчастіше техніко-криміналістичні засоби і методи у боротьбі зі злочинністю доводиться використовувати працівникам експертних підрозділів. Це пояснюється і профілем їхньої діяльності, і тим, що вони мають відповідні знання та володіють навиками роботи з технічними засобами.

Виходячи з вище сказаного можна зробити висновок про важливість і доцільність даного дослідження. Його своєчасність і актуальність.

Мета роботи: розробити теоретичні засади і сформулювати рекомендації, які дозволять підвищити ефективність техніко-криміналістичне забезпечення слідчих дій при розкритті та розслідуванні злочинів, вивчення засобів та методів дослідження речових доказів, їх систематизація та відображення новітніх розробок у даній галузі. Це обумовило необхідність вирішення а процесі дослідження таких завдань:

1. Вивчення стану теоретичної і методичної розробки даної проблеми, зокрема, питань, що стосуються поняття, правові, наукові, організаційні основи техніко криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів.

2. Визначення місця і значення техніко-криміналістичних засобів.

3. Дослідження методологічних основ техніко - криміналістичного забезпечення слідчих дій при розкритті та розслідування злочинів, пов’язаних із застосуванням вогнепальної зброї.

4. Узагальнення і формулювання на цій базі рекомендацій щодо техніко-криміналістичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ.

Методологічною основою даного дослідження є діалектична теорія пізнання процесів взаємодії об’єктів і закономірностей їхнього відображення в оточуючому середовищі та методи юридичних наук, зокрема, кримінального процесу, криміналістики, судової медицини, тощо, а також узагальнення експертної і слідчої практики.

Під час підготовки даної роботи були застосовані порівняльно-правовий, формально-логічний, системно-структурний і статистичні методи дослідження.

Правовою основою даного дослідження є: Конституція України, Закони України та відомчі акти, які регулюють техніко-криміналістичне забезпечення слідчих дій. В процесі дослідження вивчався досвід експертної роботи в зарубіжних країнах (Австрії, Бельгії, Великобританії, Канаді, Росії, США, Франції, Чехії, Чилі, Швеції та ін.).

Теоретичною основою даного дослідження є монографії, підручники, навчальні посібники, збірники наукових праць.

Науковою новизною даного дослідження є те, в роботі розглянуті особливості техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій, а також перспективи впровадження комп’ютерної технології та використання нових засобів виявлення, вилучення та фіксації речових доказів.

Результати роботи можуть бути використані:

- в практичній діяльності – для оптимізації оперативно-розшукової, експертної і слідчої діяльності по розкриттю та розслідуванню злочинів, вчинених з використанням вогнепальної зброї;

- в навчальному процесі і науково-дослідницькій діяльності – для підготовки відповідних розділів підручників, навчальних посібників з курсу “Криміналістика” у навчальних закладах МЮ, СБУ, МВС України;

- в законотворчій діяльності – для вдосконалення чинного законодавства України.

Ця праця призначена для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вищих навчальних закладів, наукових працівників, співробітників експертних, слідчих, оперативно-розшукових і судових органів, а також може бути використана спеціалістами-криміналістами, експертами-криміналістами та спеціалістами силових структур та спецслужб в їх практичній діяльності.

На думку Скороченко П.Т., Белкіна Р.С., Корухова Ю.Г., Россінської Е.Р, перспективи техніко – криміналістичного забезпечення необхідно розглядати у трьох напрямках, а саме: перспективи впровадження нових комп’ютерних засобів, більш досконалих засобів фіксації та перспективи розширення арсеналу техніко-криміналістичних засобів [12, с. 170].

Розглядаючи перспективи впровадження техніко-криміналістичних засобів у розслідування, можна з впевненістю прогнозувати, що вони, насамперед, будуть зв’язані з впровадженням комп’ютерної техніки. Що стосується віднесення ЕОМ до криміналістичних засобів, то при цьому необхідно розглядати комп’ютерну техніку не в

широкому розумінні, як технічний засіб який має багатофункціональне призначення, а в вузькому, тобто як технічний засіб, що пристосований для виконання криміналістичних задач за допомогою спеціально розробленого для цих цілей програмного забезпечення. Наприклад установка „Рикошет”, що має лазерний сканер для сканування поверхні кулі чи гільзи, ПК зі стандартним програмним забезпеченням (ОС Windows) на базі якого працює спеціальне програмне забезпечення за допомогою якого проводиться експертне дослідження.

Серед напрямків, по яких будуть впроваджуватися комп'ютери в процес розслідування злочинів можна виділити наступні:

- автоматизація методик розслідування окремих видів злочинів та експертних досліджень;

- організація автоматизованого обміну інформацією;
- ведення автоматизованих інформаційних систем для розслідування;
- створення автоматизованих робочих місць [12, с. 171].

На даний час вже розроблені й успішно апробовані методики розслідування окремих видів злочинів та експертних досліджень.

Серйозна робота проводиться по впровадженню обчислювальної техніки в діяльність експертно-криміналістичних підрозділів. Вже зараз автоматизовані системи активно використовуються при складанні суб'єктивних портретів, дактилоскопічних дослідженнях, дослідженні зброї, трасологічних експертиз і в ряді інших дослідженнях [7, с. 8].

Перспективні розробки нових програмам:

- автоматизоване місце експерта (АРМ-ЕК) - багатофункціональний програмний комплекс, що дозволяє вирішувати задачі аналізу й обробки зображень різних криміналістичних об'єктів;

- автоматизована програма для складання суб'єктивних портретів і збереження бази даних розшукуваних осіб, що дозволяє здійснювати пошук інформації з повного або часткового набору ознак;

- інформаційна система по вогнепальній зброї,
- автоматизований реєстраційний журнал введення об'єктів у кулегильзотеку і запитів до неї;

- методика визначення сорту папера по її фізико-хімічному складу;
- автоматизована система, що дозволяє порівнювати фотозображення з метою їхньої ідентифікації;

- автоматизований атлас спектрів отрутих і сильнодіючих речовин і деякі інші [8, с. 12].

Перспективна розробка програми огляду місця події при розслідуванні різних видів злочинів, в тому числі із застосуванням вогнепальної зброї. Огляд місця події де дається перелік слідів і інших об'єктів, що підлягають відшуканню на місці події, називаються ознаки інсценування, даються рекомендації з виявленню, огляді, фіксації і вилученні зброї, слідів її застосування, слідів рук, взуття, приводиться зразок протоколу огляду місця події, опис вилучених об'єктів і пропонується заповнити електронний протокол.

Перспективні нові засоби виявлення слідів. Відділ дактилоскопічної експертизи та обліків ДНДЕКЦ випустила інформаційні листи, що до виявлення слідів рук за допомогою кристалвіолету, парами чотириокису рутенію, дисульфиду молібдену та двоокису титану, розчином нінгідрину в петролейному ефірі. Дуже добрі результати виявлення на металевих поверхнях показав метод виявлення парами чотириокису рутенію (в інформаційному листі проілюстровані зображення ви явленних слідів пальців рук на гільзі і металевих поверхнях).

Що до перспектив розширення арсеналу техніко-криміналістичних засобів, то на сьогоднішній день розроблено прилади які існують в одиничних екземплярах чи малих партіях, але через обмежене фінансування правоохоронних органів процес їх серійного виготовлення не налагоджені [12, с. 188].

Можна прогнозувати, що з покращенням фінансового положення будуть впроваджені в практику сканер безфарбного дактилоскопіювання, для зняття характеристик слідів на пулях і гільзах, для виготовлення ілюстрацій до висновків експертів, лазерний детектор для виявлення слідів рук, прилад „Кайма” – для пошуку сховищ, „Кедр” - для диференційованого пошуку кольорових та чорних металів, портативні ультрафіолетові випромінювачі, „Контраст” – для дослідження маркувальних позначень, портативна рентгенівська установка „Гортензія.”

Отже, з вищесказаного можна **зробити висновок**, що на сьогоднішній день існує багато перспективних напрямків впровадження нових комп'ютерних засобів, більш досконалих засобів фіксації та перспективи розширення арсеналу техніко-криміналістичних засобів, але через обмежене фінансове забезпечення правоохоронних органів процес впровадження в практику нових технічних засобів проходить дуже повільно.

Ознайомлення з експертною, слідчою та судовою практикою правоохоронних органів показало, що в багатьох випадках успіх розкриття злочинів залежить від техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій. На наш погляд техніко-криміналістичне забезпечення, являє собою систему правових, наукових, організаційних заходів для розробки, впровадження і практичного використання техніко-криміналістичних засобів і наукових методів з метою успішного розкриття, розслідування злочинів.

Техніко-криміналістичне забезпечення містить в собі правове, наукове і організаційне забезпечення. Всі ці елементи тісно пов'язані між собою і завданням правоохоронних органів є постійна робота по їх удосконаленню. Однак на практиці і в криміналістичній науці дана проблема не достатньо вирішена, існує багато протиріч і неточностей, що потребує подальших наукових досліджень і практичних апробацій.

Література:

1. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С.Белкина. – М.: «НОРМА», 1999. – 990 с.;
2. Арсеньев В.Д. Специальные знания и научно-технические средства в уголовном процессе // Криминалистические и процессуальные проблемы расследования. – Барнаул, 1983. – 94 с.;
3. Белкин Р.С. Криминалистика. Краткая энциклопедия. – М., 1993. – 180 с.;
4. Белкин Р.С. Криминалистика: Учебный словарь-справочник. - М.: «Юристъ», 1999. - 268 с.;
5. Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Сулява О.Ф. Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство: Підручник для вузів. – Київ: «VeeZone», 2003. – 384 с.;
6. Бірюков В.В. Цифровая фотография: перспективы использования в криминалистике. – Луганск: «РИО ЛИВД», 2000. – 138 с.;
7. Бірюков В.В. Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2001. – 20 с.;
8. Іерусалимов І.О. Інформаційне забезпечення використання науково-технічних досягнень у розслідуванні злочинів: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 1998. – 19 с.;
9. Локар Э. Руководство по криминалистике. – М., 1971. – 642 с.;
10. Біленчук П.Д., Гель А.П., Салтевський М.В. – Вінниця, 2000. – 208 с.;
11. Перебитюк М.В. Пошукові науково-технічні засоби та їх застосування в розслідуванні злочинів: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 1995. – 22 с.;
12. Скороченко П.Т. Криминалистика. Техніко – криміналістичне забезпечення розслідування преступлений.- М.: «Былина», 1999.-272 с.

УДК 346.5 : 342.951 (477)

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКІ ВІДНОСИНИ» ТА «ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»

Бевз С. І.

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Політика дерегуляції бізнесу актуалізує питання про розуміння сутності державного регулювання господарської діяльності та співвідношення цього поняття з іншими, зокрема з поняттям «організаційно-господарські відносини».

Відносини, які охоплюються останнім поняттям, є предметом регулювання господарського права, тоді як ті, що належать до державного регулювання господарської діяльності, становлять предмет регулювання адміністративного права. Визначення належності тих чи інших відносин до предмета регулювання певної галузі права має важливе значення для забезпечення належного їх правового регулювання. Проведений в даній статті аналіз дає підстави для розмежування відповідних відносин.

Политика дерегуляции бизнеса актуализирует вопрос о понимании сущности государственного регулирования хозяйственной деятельности и соотношения этого понятия с другими, в том числе с понятием «организационно-хозяйственные отношения».

Отношения, которые охватывает последнее понятие, являются предметом регулирования хозяйственного права, тогда как те, которые складываются при государственном регулировании хозяйственной деятельности, составляют предмет регулирования административного права. Определение принадлежности тех или других отношений к предмету регулирования определённой отрасли права имеет важное значение для обеспечения соответствующего их правового регулирования. Проведённый в этой статье анализ даёт основания для разграничения соответствующих отношений.

The policy of business deregulation actualizes the question of understanding the essence of state regulation of economic activity and the relationship of this concept with others, including the concept of "organizational and economic relations."

Relations covered by the last term are regulated by business law, while those belonging to the state regulation of economic activities, are the subject of regulation of administrative law. Determining the origin of some relationship to the subject of regulation within a particular field of law is an essential part of the proper legal regulation. Analysis, which is conducted in this paper, provides grounds for distinguishing the relevant relationship.

Ключові слова: організаційно-господарські відносини, державне регулювання господарської діяльності, господарські відносини, державне регулювання.

Постановка проблеми. Як відомо, предметом регулювання кожної окремої галузі права є специфічна група суспільних відносин, для ефективного впорядкування яких застосовується метод відповідної галузі права. Законодавче забезпечення таких відносин має базуватися на принципах тієї галузі права, до предмета регулювання якої належать відповідні відносини. Предмет кожної галузі права характеризується особливими ознаками, які, зокрема, і дозволяють виокремити ту чи іншу галузь права у системі права. Ще у період 1938-1941 рр. під час першої дискусії щодо критеріїв поділу права на галузі та інститути була відмічена важливість виділення об'єктивного критерію поділу права на галузі і інститути, яким є предмет правового регулювання, тобто визначена сукупність однорідних суспільних явищ [1, с.234]. Таким чином, визначення належності тих чи інших відносин до предмета регулювання певної галузі права має неабияке значення для забезпечення належного їх правового регулювання.

З набуттям чинності Господарським кодексом України з 01 січня 2004 року до сфери господарських відносин (які є предметом регулювання господарського права) було включено так звані «організаційно-господарські відносини», тобто відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю (ст.3ГК). При цьому в ГК України відсутнє визначення понять «суб'єкти організаційно-господарських повноважень», «організаційно-господарські повноваження», а також не передбачено, що включає процес управління господарською діяльністю в розумінні господарського законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині господарського права проблеми правового становища суб'єктів організаційно-господарських повноважень та суті організаційно-господарських відносин привертала увагу вчених, в тому числі і на рівні окремих монографічних досліджень [2, 3]. Проте і сьогодні залишається невирішеним питання про співвідношення понять «організаційно-господарські відносини» та «державне регулювання господарської діяльності», а розуміння окремих дослідників організаційно-господарських відносин, що виникають у процесі реалізації державного управління та регулювання господарською діяльністю, як одного з видів господарських відносин є недостатньо обґрунтованими. Адже тривалий час відносини, що складаються між органами державної влади та суб'єктами господарювання з приводу державного регулювання господарської діяльності, були та залишаються предметом регулювання адміністративного права [4, с.90-98; 5, с.392-402; 6, с.432-463].

Формулювання цілей (мета) статті. Автор даної статті має на меті визначити відносини, які охоплюються поняттям «організаційно-господарські відносини» та є предметом регулювання господарського права та ті, що належать до державного регулювання господарської діяльності, та становлять предмет регулювання адміністративного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законодавство України не закріплює ані підстав, ані принципів розмежування таких відносин. При цьому законодавець, застосовуючи в різних законах один і той же термін, зокрема «державне регулювання», вкладає в нього різний зміст, що й викликає плутанину щодо визначення як самого словосполучення «державне регулювання», так і в розумінні явища, яке їм позначається. Цьому у певній мірі сприяє й той факт, що нормативно-правове забезпечення державного регулювання господарської діяльності побудовано за «галузевим» принципом: закони приймаються щодо державного регулювання або окремих сфер господарювання, або господарської діяльності з окремими групами товарів.

Не має єдності у розумінні поняття державного регулювання і в науковій літературі.

Юридична енциклопедія [7, с.118] визначає державне регулювання як здійснення державою комплексних заходів (організаційних, правових, економічних тощо) у сфері соціальних, економічних, політичних, духовних та інших суспільних процесів з метою їх упорядкування, встановлення загальних правил і норм суспільної поведінки, а також запобігання негативним явищам у суспільстві.

Якщо наблизити поняття «державне регулювання» до сфери господарської діяльності, економіки взагалі, то варто звернути до праць попередніх дослідників.

Так, Тихомиров Ю.О. [8, с.376] зазначав, що державне регулювання «прив'язується» лише до економіки і виступає одним з проявів або функцією державного управління в широкому розумінні. Воно характеризується як встановлення і забезпечення державою загальних правил поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин і корегування їх в залежності від умов, що змінюються. Таку ж точку зору щодо розуміння державного регулювання у широкому сенсі підтримував і Альохін О.П. [9, с.392] В той же час, вчений пішов далі свого попередника і сформулював, наразі визначення державного регулювання у вузькому сенсі - як функції державного управління. Дещо іншу позицію займала Т. Кравцова, яка доводила [10, с.4], що державне регулювання можна розглядати як окрему галузь державного управління, яка являє собою цілеспрямовану організуючу діяльність органів державної влади, що реалізується за допомогою специфічних, притаманних лише їй правових форм і методів, які держава може застосовувати лише у сфері підприємництва. Не дивлячись на різні підходи науковців щодо їх розуміння «державного регулювання» незаперечним є те, що всі вони таке явище як «державне регулювання», в тому числі і господарської діяльності, пов'язували з діяльністю органів державної влади та реалізацією ними їх владної (адміністративної) правосуб'єктності.

Беззаперечним є той факт, що державне регулювання господарської діяльності включає « заходи регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання», що визначені ч.2 ст. 12 Господарського кодексу. Серед них: державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; сертифікація та стандартизація; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій. При цьому, відповідно до абз.6 ч.1 ст. 4 ГК України зі сфери господарських відносин виключені адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання. Проте відповідно до статті 1 ГК України Кодекс регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Таким чином, чинний ГК України, маючи у своїй структурі ст.12 «Засоби державного регулювання господарської діяльності», визначає такі відносини згідно зі статтею 1 ГК України господарськими, в той же час виключаючи їх з предмету регулювання відповідно до статті 4 ГК.

Керуючись виключно чинним Господарським кодексом України (ст.1 та ст.12 ГК) відносини з державного регулювання господарської діяльності можна віднести до господарських, сферу яких згідно з ч.4 ст.3 цього ж Кодексу складають господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини. Господарсько-виробничими є майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності. Під організаційно-господарськими відносинами розуміються відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю. Внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

Таким чином, за суб'єктним складом відносини з державного регулювання господарської діяльності (одним з суб'єктів в яких виступає не суб'єкт господарювання, не його структурний підрозділ, а орган державної влади) можуть бути віднесені виключно до організаційно-господарських і, таким чином, органи державної влади до суб'єктів організаційно-господарських повноважень.

Помилковість включення до ГК України статті 12 «Засоби державного регулювання господарської діяльності» (виходячи за межі предмету регулювання ГК) призвела до помилкового визначення юридичної природи таких відносин в доктрині господарського права та віднесення їх до господарсько-правових відносин, зокрема організаційно-правових, що зустрічається в навчальній літературі [11, с.22; 12,с.28].

Відповідно до ч.4 ст.3 ГК України організаційно-господарські відносини становлять сферу господарських відносин та згідно зі ч.6 цієї ж статті складаються у процесі управління господарською діяльністю. В то же час, відповідно до ст.1 ГК господарські відносини, в тому числі і організаційно-господарські, виникають у процесі здійснення та організації господарської діяльності. Таким чином, управління господарською діяльністю (в межах організаційно-господарських відносин) обмежується процесами здійснення і організації господарської діяльності.

Як слушно відмічається в науковій літературі [2, с.37], легальне визначення організаційно-господарських відносин (ч.6 ст.3 ГК України) ґрунтується на категоріях «організація» та «управління» господарською діяльністю. При цьому жодне з цих понять кодифікованим актом не визначається.

Разом з тим, у доктрині господарського права звертається увага на те, що саме в процесі управління і виникають організаційно-господарські відносини між суб'єктами господарювання і суб'єктами організаційно-господарських повноважень [13,с.29]. Проте чомусь упускається той факт, що таке управління здійснюється в межах організації та здійснення господарської діяльності.

В теорії господарського права висловлена точка зору, відповідно до якої суб'єктом організаційно-господарських повноважень є суб'єкт господарських правовідносин (орган державної влади, орган місцевого самоврядування, господарська організація, громадянин, іноземець, особа без громадянства), який здійснює управління господарською діяльністю суб'єктів господарювання та/або її регулювання (складовою яких є контроль) при наявності для цього правових підстав та фактичних можливостей [3,с.51]. Її автор досить влучно відмічає, що управління господарською діяльністю та/або її регулювання в межах організаційно-господарських відносин здійснюється лише відносно суб'єкта господарювання. Виходячи з такого визначення, здійснюється управління та/або регулювання діяльністю суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, яка спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Отже, «управління» в розумінні ГК має сприйматися як менеджмент певного суб'єкта господарювання (процес управління організацією), який включає планування, організацію, мотивацію та контроль [14, с.72], що спрямовані на досягнення мети - виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Таке розуміння терміну «управління» виключає вживання терміну «регулювання господарської діяльності». Варто відмітити, що ГК України термін «регулювання» застосовує виключно в поєднанні з правовим або державним регулюванням, тобто з певною діяльністю органів державної влади.

Необґрунтованим вдається включення Кравець І.М. до повноважень суб'єкта організаційно-господарських повноважень «регулювання господарською діяльністю»,

розуміючи його як встановлення уповноваженими законом суб'єктами умов здійснення господарської діяльності господарськими організаціями всіх форм власності та індивідуальними підприємцями з метою гарантування свободи підприємництва, обмеження монополізму і захисту економічної конкуренції з одночасним здійсненням контролю за дотриманням встановлених правил, норм і застосування відповідальності за їх порушення [3, с.40]. Таке розуміння «регулювання господарської діяльності» дозволяє включити до його поняття і державне регулювання господарської діяльності, коли держава в особі державних органів реалізує не господарську правосуб'єктність, а свої владні повноваження.

Таким чином, вважаємо, що до організаційно-господарських відносин, що становлять сферу господарських відносин, належать відносини, що складаються виключно в процесі управління господарською діяльністю, спрямованого на досягнення цілей, що стоять перед конкретним суб'єктом господарювання. Тоді як застосовуючи заходи державного регулювання господарської діяльності органи державної влади реалізують певні функції держави.

Управління господарською діяльністю в доктрині господарського права, в процесі якого складаються організаційно-господарські відносини, розуміється як процес застосування «комплексу необхідних заходів, що реалізуються на підставі права власності на майно, на базі якого провадиться господарська діяльність, або делегованих повноважень з метою ефективного її здійснення (збільшення доходу від використання такого майна, збільшення вартості та/або кількості майна, досягнення певного соціально-економічного ефекту)» [3, с.39]. Таке розуміння «управління господарською діяльністю» кореспондує з положенням ч.1 ст.65 ГК України, де закріплено, що «Управління підприємством здійснюється відповідно до його установчих документів на основі поєднання прав власника щодо господарського використання свого майна і участі в управлінні трудового колективу».

Таким чином, управління господарською діяльністю, що опосередковуються системою організаційно-господарських відносин, здійснюється відносно конкретного суб'єкта господарювання та тієї діяльності, що безпосередньо ним здійснюється.

Виходячи з положень теорії управління та норм Господарського кодексу України, в науковій літературі в контексті визначення організаційно-господарських відносин, що виникають у процесі управління господарською діяльністю, зустрічається також розуміння управління господарською діяльністю як цілеспрямованої діяльності з організації і забезпечення господарювання у відповідності до вимог суспільного господарського порядку, що здійснюється на всіх рівнях національної економічної системи органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією, а також громадянами, громадськими та іншими організаціями, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності [2, с.49]. При цьому в якості прикладів таких відносин автор наводить відносини, що складаються при державному регулюванні господарської діяльності. Вважаємо, що застосування заходів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання (заходів державного регулювання господарської діяльності) виходить за межі організаційно-господарських відносин як складової господарських, зважаючи на таке.

Визначені в статті 12 ГК України «заходи регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання» є фактично встановленими вимогами щодо легітимації господарської діяльності і є вимогами, що забезпечують господарський порядок. Тобто, ці вимоги встановлюються раніше, ніж починається господарська діяльність та діяльність з організації та забезпечення господарювання. При цьому, як вже зазначалося в цій статті, управління господарською діяльністю в контексті ГК України стосується конкретного суб'єкта господарювання, тоді як вимоги, що забезпечують господарський порядок, встановлюються в тому числі і для потенційних суб'єктів господарювання. Відповідно до ч.6 ст.3 ГК України організаційно-господарські відносини складаються між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень. Виникає питання: «Яким чином до організаційно-господарських відносин можуть бути віднесені відносини, що виникають при державній реєстрації суб'єкта господарювання, якщо такого суб'єкта юридично ще не існує?». Таку ж правову природу, незважаючи на можливість існування вже суб'єкта господарювання, мають і відносини, що складаються при ліцензуванні, патентуванні, квотуванні господарської діяльності та застосуванні інших заходів державного регулювання господарської діяльності.

Крім того, при здійсненні такої діяльності органи державної влади та місцевого самоврядування, реалізують свої владні повноваження, адміністративну правосуб'єктність, оскільки це є визначені законодавством їх повноваження у сфері виконавчої влади (публічного адміністрування). Відносини, які виникають у зв'язку діяльністю органів державної влади (публічної адміністрації), які діють владно, реалізуючи адміністративну право- та

дієздатність; в яких для задоволення прав і обов'язків сторін здійснюються відповідні дії виконавчо-розпорядчого характеру; одним із суб'єктів є орган державної влади (публічної адміністрації); виникають незалежно від волевиявлення другої сторони (суб'єкта господарювання) [5, с.44; 6, с.47; 15, с.59-60], спрямовані на виконання функцій держави, що є властивим для відносин, що складаються при державному регулюванні господарської діяльності, є адміністративно-правовими та мають бути предметом регулювання адміністративного права. Предметом регулювання господарського права мають залишитися ті відносини, в яких органи державної влади реалізують свою господарську компетенцію на підставі правового режиму майна, маючи на меті організацію та здійснення певної господарської діяльності конкретного суб'єкта господарювання у порядку визначеному законом, порядок взаємодії між органом державної влади та суб'єктом господарювання визначається локальним актом суб'єкта господарювання (статутом, засновницьким договором) або нормативним актом (положенням про створення суб'єкта господарювання).

Висновки. Таким чином, виходячи з вищевикладеного, можна констатувати, що вживання в різних галузях права однакового терміна (в даному випадку-управління, регулювання) не означає одноманітності явищ, які він позначає. Для розуміння сутності відповідних явищ, визначення предмету правового регулювання кожної галузі права, необхідно, окрім іншого, з'ясувати яку правосуб'єктність реалізують суб'єкти таких відносин, що є метою їх діяльності, співставити ці поняття з іншими поняттями відповідного законодавства. Проведений в даній статті аналіз дає підстави для відмежування відносин, що складаються при державному регулюванні господарської діяльності, від організаційно-господарських відносин як складової господарських відносин.

Література:

1. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. – Том 1. Теория государства. – М.: Издательство «Зерцало», 1998. - 416 с..
2. Віхров О.П. Організаційно-господарські правовідносини: монографія / О.П. Віхров. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2008.-512с.
3. Кравець І.М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень: монографія / І.М. Кравець. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 240с.
4. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2т.: Т. 2. Особлива частина / Ред. колегія: В.Б.Авер'янов (голова) та ін. – К.: Юрид. думка, 2005.- 624с.
5. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник / Т.О. Коломоєць. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 576с.
6. Курс адміністративного права України: підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, В.Д. Сущенко [та ін.] / за ред.. В.В. Коваленка. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 808с.
7. Нагребельний В.П., Оніщук М.В. Державне регулювання // Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. - Т. 2: Д-Й. 1999. – С.118.
8. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса / Ю. А. Тихомиров. - М.: Юринформцентр, 1998. - 798 с..
9. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации: Учебник. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. –608с.
- 10.Кравцова Т. Правова природа державного регулювання підприємницької діяльності / Т. Кравцова // Підприємництво, господарство і право. – 2003. - №8. - С.4.
- 11.Господарське право: Піручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюх та ін.; За ред.. О.П. Подцерковного. – 2-ге вид., доп. s перероб. – Х.: Одиссей, 2012. – 640с.
- 12.Вінник О.М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О.М. Вінник] – [2-ге вид., змін. та доп.] – К.: Правова єдність, 2009. – 766с.
- 13.Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / [за ред.. В.С. Щербини]. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 528 с.
- 14.Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 1995.-704 с.
- 15.Адміністративне право: підручник / Ю.П. Битяк (кер. авт. кол.), В.М. Гаращук, В.В. Богуцький та ін.; за заг. ред.. Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука В.В. Зуй. – 2-ге вид., переробл. та допов. – Х.: право, 2013.- 656с.

УДК 343

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ТА ЗЛОЧИННІСТЬ, ЇЇ ВИДИ І ТЕНДЕНЦІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Михайлов В. О.

старший викладач кафедри «Правосуддя»

Київської державної академії водного транспорту

ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

У статті розглядаються проблеми агресивної поведінки і злочинності співвідношення соціальних, антропологічних та культурно-історичних факторів в природі агресивної злочинності та її тенденції на сучасному етапі.

В статье рассматриваются проблемы агрессивного поведения и преступности соотношения социальных, антропологических и культурно-исторических факторов в природе агрессивной преступности и ее тенденции на современном этапе.

The article deals with the problem of aggressive behavior and crime ratio social, anthropological, cultural and historical factors in the nature of crime and its aggressive tendencies at the present stage.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, агресивна злочинність, кримінологічна характеристика, профілактика злочинності.

За останні кілька років злочинність в Україні набула загальнонаціонального значення. Якщо раніше боротьба зі злочинністю розглядалася як важлива, але все ж таки обмежена завданнями правоохоронних органів, то зараз вона, наряду з економічною кризою, виходить на одне з перших місць серед проблем, що глибоко турбують суспільство. І це не дивно, тому що сучасна криміногенна ситуація в Україні являє собою зовсім нове якісне явище як по масштабах злочинних проявів, так і по ступеню руйнівного впливу на життєздатність суспільства, функціонування і безпеки держави, права і волі його громадян.

У першу чергу це відноситься до агресивної злочинності. Адже якщо злочини проти власності, конституційних прав громадян, діяльності державних і місцевих органів влади і керування заповдіють матеріальний збиток, перешкоджають роботі установ і посадових осіб, дезорганізують відносини в суспільстві, то агресивні злочини зазіхають на саме коштовне благо – життя, здоров'я, тілесну недоторканність, - створюють атмосферу страху, непевності у своїй безпеці, занепокоєння про долю близьких.

Кримінально-правові та кримінологічні аспекти агресивної злочинності в різні часи досліджувалися такими вітчизняними та зарубіжними вченими, як Ю.М. Антонян, О.А. Алексєєв, О.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, А.Б. Блага, О.М. Джужа, А.В. Дворкова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, В.А. Серебрякова, Д.А. Шестаков, Л.М. Щербакова, Т.М. Явчунівська, а ще раніше Ч. Беккарія, Ч. Ломброзо та інші.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є розробка теоретичних засад кримінологічного вчення про феноменологію агресивної злочинності, проаналізувати її тенденції на сучасному етапі.

Відповідно до поставленої мети були сформульовані такі задачі:

- здійснити історичний аналіз агресивної злочинності;
- вивчити сучасний стан агресивної злочинності;
- визначити поняття та види «агресивної злочинності»;
- дати кримінологічну характеристику різним проявам агресивної злочинності;
- дослідити механізм агресивної злочинності;
- розглянути співвідношення соціальних, антропологічних та культурно-історичних факторів в природі агресивної злочинності;
- вивчити вітчизняний і зарубіжний досвід у сфері протидії агресивної злочинності;
- сформулювати теоретичні висновки і практичні рекомендації із вдосконалення кримінологічної профілактики агресивної злочинності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, порядок яких порушується внаслідок вчинення агресивного злочину.

Предметом дослідження є кримінологія агресивної злочинності.

Сьогодні неможливо уявити собі засоби масової інформації, у яких не було б жодного повідомлення про який-небудь акт агресії чи насильства. Статистика красномовно свідчить

про те, з якою частотою люди ранять і убивають один одного, заподіюють біль і страждання своїм близьким. Так, наприклад, щорічно в Україні відбувається понад 4,5 тисяч навмисних убивств, близько 7 тисяч тяжких тілесних ушкоджень, 1,3-1,5 тисяч згвалтувань, понад 5 тисяч розбоїв, 24-25 тисяч грабежів, понад 3 тисяч вимагань і т.д.

Не виключено, що під враженням наведених вище фактів, у когось може виникнути думка про те, що саме на сучасному етапі історичного розвитку людства "темний бік" людської природи якось незвичайно підсилюється і вийшов з-під контролю. Однак звістки про прояви насильства в інші часи й в інших місцях говорять про те, що в жорстокості і насильстві, що панують у нашому світі, немає нічого з ряду геть вихідного. Роберт Берон і Дебора Річардсон у своїй книзі "Агресія" наводять ряд найбільш відомих фактів в історії розвитку людства заподіяння масового насильства і жорстокості з боку одних людей стосовно інших.

- При узятті Трої в 1184 році греки-тріумфатори страчували всіх осіб чоловічої статі старше десяти років, що залишилися в живих, а жінки і діти, були продані в рабство.
- В роки найвищого підйому інквізиції (1420-1498) багато тисяч чоловіків, жінок і дітей були спалені заживо на багаттях за єресь і інші "злочини" проти церкви і держави.
- Більш 45% смертей серед представників народності уарони, що живе на сході Екватору, складають летальні випадки в результаті поранень списом, отриманих у ході внутріплемінних сутичок.
- У народності джеб'юся в Папуа - Новій Гвінеї на убивства приходиться більш 30% смертей серед дорослого населення.

Варто відмітити, що наведені вище та інші факти агресивного поведіння людей, як правило, відбуваються на обмеженій території і не представляють погрози для людства в цілому. Застосування ж сучасних, незрівнянно більш могутніх видів озброєння може привести до глобальної катастрофи. Сьогодні деякі держави мають можливість змести з землі все живе [4].

У світлі цих тенденцій неможливо не визнати, що насильство і конфлікт відносяться до числа найбільш серйозних проблем, перед якими сьогодні виявилось людство. Тому мимоволі задаєшся питанням: чому люди діють агресивно і які міри необхідно прийняти для того, щоб запобігти чи взяти під контроль подібне деструктивне поведіння?

Цими питаннями займалися кращі розуми людства протягом багатьох століть і розглядалися з різних позицій - з погляду філософії, історії, психології, медицини і т.д. Однак тільки в нашому сторіччі дана проблема стала предметом систематичного наукового дослідження, тому не дивно, що не на всі питання, що виникають у зв'язку з проблемою агресії, маються відповіді. По суті, вивчення цієї теми часто породжує більше питань, чим відповідей.

Серед численних теорій, що пояснюють причини агресивного поведіння в першу чергу варто назвати:

- 1) фрейдизм і неофрейдизм;
- 2) теорія фрустрації;
- 3) нейрофізіологічна концепція;
- 4) теорія психологічного і соціального відчуження.

Агресивність - особистісна позиція, властивість особистості, що укладається в наявності деструктивних, руйнівних тенденцій в області міжособистісних відносин, готовності і перевазі використання насильницьких коштів для реалізації своїх цілей.

Відомо, що найважливішим для характеристики особистості є типовий, переважний для неї спосіб відносин до іншої людини, інших людей, і відповідно, до самого себе. Стосовно до психології найбільше проникливо про це, мабуть, сказано в С.Л. Рубінштейна: "... Найперше з перших умов життя людини - це інша людина. Відношення до іншої людини, до людей складають основу людського життя, її серцевину. "Серце" людини - усе виткано з його людських відносин до інших людей; те, чого він коштує, цілком визначається тим, до яких людських відносин людина прагне, які відносини до людей, до іншої людини він здатний устанавлювати. Психологічний аналіз життя, напрямків на розкриття відносин людини до інших людей, складає ядро справжньої психології, разом з тим, тут «область перетина психології з етикою».

Виходячи з домінуючого способу відносин до себе й іншої людини, було помічено кілька принципових рівнів у структурі особистості.

Перший рівень – егоїзм. Він визначається переважним прагненням лише до власної зручності, вигоді, престижу. Відношення до себе як до одиниці, самоцінності, а відношення до інших суцільно споживче, лише в залежності від того, чи допомагає інший особистому успіху чи ні. Якщо допомагає, то він оцінюється як зручний, гарний, якщо не допомагає, перешкоджає, утрудняє - як поганий, ворог.

Наступний, якісно інший рівень – групо - центричний. Людина, що тягнє до цього рівня, ідентифікує себе з якою-небудь групою і відношення його до інших людей тісно залежить від того, чи входять ці інші в його групу чи ні. Якщо входять, то вони мають властивість самоцінності, гідні жалості, жалю, поваги, легкості, прощення, любові. Якщо ж інші в цю групу не входять, то ці почуття можуть на них не поширюватися [4].

Наступний рівень можна назвати просоціальним чи гуманістичним. Для людини, що досягає цього рівня, відношення до іншої вже не визначається лише тим - належить він до визначеної групи чи ні. За кожною людиною, нехай навіть недалекою, що не входить у мою групу, мається на увазі самоцінність і рівність його у відношенні прав і обов'язків.

Просоціальна, гуманістична ступінь, здавалося б, вища з можливих для розвитку особистості. Однак над цією чудовою і високою ступінню є ще одна. Її називають духовна чи есхатологічна. На цій ступіні людина починає усвідомлювати і дивитися на себе й іншого не як на кінцевих і смертних істот, а як на істот особливого роду, які співвідносяться з духовним світом. Як на істот, життя яких не кінчається разом з кінцем життя земного. Іншими словами - це рівень, у рамках якого зважуються суб'єктивні відносини людини з Богом, встановлюється особиста формула зв'язку з Ним. Людина здобуває особливу сакральну, божественну цінність.

Зрозуміло, що на кожному ступені міняється уявлення людини про благо, щастя. На першому ступені (езопової) це особисте благо і щастя поза залежністю від того - щасливі чи нещасливі інші.

На другому ступені благо і щастя зв'язані з процвітанням тієї групи, з яким ідентифікує себе людина. Він не може бути щасливий, якщо терпить нещастя його група.

На третій ступені щастя і благополуччя, мається на увазі їхнє поширення на всіх людей, усе людство. Нарешті, на четвертій ступені до цього додається відчуття зв'язку з Богом і представлення про щастя як служінні і з'єднанні з Ним.

Безумовно, людей не можливо розкласифікувати, розставити кожного на визначений ступінь. Усі чотири рівні так чи інакше присутні в кожному і в якісь моменти, хоча б епізодом, ситуативно перемагає один рівень, а в якісь інші. Однак цілком можна говорити і про деякий типовий для даної людини профіль, типового устремління. У зв'язку з цим цілком логічно буде припустити, що саме представники перших двох груп є потенційними правопорушниками. Для досягнення своїх сугобо егоїстичних цілей вони, як правило, не зупиняються ні перед чим, навіть перед здійсненням злочину, у тому числі й агресивному характері.

Типовими представниками другої групи, наприклад, є політичні терористи. Звичайні злочинці (представники в основному першої групи) діють, як правило, заради особистої вигоди. У них найчастіше просто немає навички бажання заробляти гроші чесною працею, немає етичних принципів, Десять заповідей вони ставлять ні в що. А політичні терористи найчастіше керуються якоюсь ідеологією чи якимось соціальним невдоволенням. ми повинні розвивати техніку обезлюднення, - віщав А. Гітлер. Якщо ви запитаєте мене, що я розумію під обезлюднення, я скажу, що маю на увазі усунення цілих расових одиниць. І це-те, що я маю намір здійснити, це, грубо говорячи, моя задача. Природа жорстока, тому і ми можемо бути жорстокими. Якщо я можу послати колір німецької нації в пекло війни без найменшого жалю про пролиття коштовної німецької крові, то звичайно, я маю право усунути мільйони нижчої раси, що розмножуються, як хробаки. ” От так усе просто: ціль виправдує будь-які кошти, якщо це навіть зв'язано зі знищенням цілих народів. Цей тип людей добре описаний Ф.М. Достоевським у “Бісах”. Його Верховенский - типовий терорист-революціонер. У слугувавшого для нього прообразом Сергія Нечаєва, сина маляра, було важке дитинство: батько його нещадно бив. І ця обставина зближає Нечаєва з іншими “ ідейними ” терористами, для яких ціль виправдує засоби. У кримінології давно відзначено, ті що переносили в дитинстві побої та знущання самі, часом, стають садистами чи садомазохістами. Це, звичайно, не означає, що всі ті, кого в дитинстві били, стають обов'язково терористами. Наприклад, великий Паганіні від побоїв батька не став злочинцем. Однак психіатрія довела, що часто буйне політичне невдоволення, пристрасть до бунта харчується підсвідомою пам'яттю про перенесені в дитинстві травми і насильство. У них виробляється своє представлення про людей і їх “ перевиховання ”, як правило, не на користь останніх. Той же, уже згаданий нами Верховенский говорить: “... Без деспотизму не можна, але в череді повинна бути рівність. У світі бракує тільки одного: слухняності! Повна слухняність, повна безособовість. Бажання і страждання - для нас, а для рабів у череді - дисципліна. Через шпигунство. Кожен член суспільства дивиться один за іншим і зобов'язаний доносом. Кожний належить усім, а усі кожному... Одне-два покоління розпусти необхідні! Розпусти нечуваної, підлої, коли людина обертається в бридку, боягузливу, жорстоку, себелюбну мерзоту, - от що треба! З таким усе, усе можна! А отут ще свіжесенької

крові, щоб звикли. Судорогу раз у тридцять років, і усі раптом починають поїдати один одного... Ми проголосимо руйнування - це ідеяка так обов'язкова! Треба, треба кісточки розім'яти... Усе повинно бути зруйноване: і держава і моральність. Залишимося тільки ми, що заздалегідь призначали себе для прийому влади: розумних прилучимо до себе, а на дурних поїдемо верхи!..”

На відміну від перших двох груп, представники останніх двох, по своїх особистісних якостях, в ідеалі найменше походять на людей, здатних заподіяти зло іншим заради досягнення своїх цілей. Але це в ідеалі, а в житті обставини часом складаються так, що і вони змушені застосовувати аж ніяк не гуманні міри. Тому представляється справедливим припущення А.Р. Ратінова й О.Д. Сітковский про те, що агресивність у різних осіб може мати різний ступінь виразності - від майже повної відсутності даної властивості до його граничного розвитку. Імовірно, гармонічно розвита особистість повинна мати визначений ступінь агресивності. Обмежений розвиток даної якості представляється соціально прийнятним і навіть необхідним. Потреби індивідуального розвитку і суспільної практики повинні формувати в людях здатність до усунення перешкод, а часом і до фізичного подолання того, що протидіє цьому процесу. Повна відсутність агресивності приводить до піддатливості, конформності, нездатності зайняти активну життєву позицію. Разом з тим надмірний розвиток агресивності по типу акцентуації починає визначати весь вигляд особистості, перетворює її в конфліктну, нездатну на соціальну кооперацію, а у своєму крайнім вираженні є патологією (соціальною і клінічною): агресія втрачає раціонально-виробочу спрямованість і стає звичним способом поведінки, виявляючись у невиправданій ворожості, злостивості, твердості, негативізмі й ін.”

Сама по собі агресивність не робить суб'єкта соціально небезпечним: по-перше, зв'язок агресивності з агресивним поведінням не завжди є досить твердий: по-друге, акт агресії може приймати і соціально схвалювані форми. Наприклад, дії правоохоронних органів при звільненні заручників у випадках, коли мирні переговори до позитивних результатів не привели. Те чи інше фарбування агресивності здобуває лише в контексті соціальної спрямованості особистості, мотивів її діяльності, тих цінностей, заради досягнення і володіння якими здійснюється ця діяльність.

У цьому зв'язку можна припустити, що агресивні прояви можуть бути:

- а) коштом досягнення визначеної мети чи самоцілі;
- б) способом психологічної розрядки.

Слід зазначити, що слово “ агресія ” /від лат. *agressio*/ широко використовується в різних областях знань, зокрема у філософії, біології, соціології, психології й у буквальному перекладі означає напад. У юриспруденції поняття агресії більш-менш докладно розроблено міжнародним правом, хоча, як відомо, визначення агресії у відносинах між державами в Статуті Організації Об'єднаних Націй зайняло кілька років дискусій. Визнається, що агресія, з погляду Статуту ООН, означає застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави чи народу [10, с. 365].

В інших галузях права термін “ агресія ” чи агресивне поведіння ” не одержав офіційного вживання. У наукових роботах вітчизняних юристів агресія ототожнюється з насильством - фізичним і психічним погрозами застосувати фізичне насильство.

У кримінальному праві фізичне насильство конкретизується такими його проявами, як навмисне убивство, навмисні тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, катування, побої, а психічне - погрозами застосування фізичного насильства, розголошення зведень, що ганьблять особу, шантаж чи знищення майна.

Безумовно, насильство є основною формою агресії, притім найбільш розповсюдженою і небезпечною. Разом з тим поняття агресії, як показує практика, значно ширше, ніж поняття насильства. По-перше, насильство застосовують друг до друга тільки люди (тварини можуть знайти агресивність як спосіб існування і захисту). По-друге, люди - істоти, наділені свідомістю, - здатні убити когось не застосовуючи насильства, а одним лише словом, навіть без погроз, наприклад, наклепом, помилковим доносом, образою, безадресною написом на двері вашого будинку і т.д.

У відмінності від неагресивних зазіхань, агресивні носять злісний, деструктивний (руйнівний) характер і мають на меті заподіяти потерпілим шкоди. Неагресивне корисливе зазіхання має на меті чужим чи майном майновими правами, і не більш того. Але коли головною, кінцевою метою майнового злочину, чиненого без насильства, є страждання потерпілого, катастрофи його надій і т.п., те воно здобуває агресивний характер. Обкрадаючи незнайомої людини, злодій звичайно байдуже відноситься до тому, як потерпілий поставиться до наслідків. Більш того, злодій може цілком щиро співчувати постраждалому (практиці відомі випадки, коли потерпілі повертали навіть украдені речі з почуття жалю). Його ціль заволодіти чужою цінністю, а до власника йому справи немає. Але

якщо, приміром, викрадаються гроші і цінні папери для того, щоб усунути конкурента, привести його до банкрутства, те агресивний характер злочину не викликає сумнівів.

От чому багато визначень агресії страждають неповнотою і не відображають внутрішньої спрямованості агресивних дій, їхньої ворожої спрямованості стосовно об'єктів агресії.

Під агресивним злочинним поведінням варто розуміти, будь-які форми навмисних дій, що носять деструктивний (руйнівний) характер, мотивовані ворожнечею і ненавистю до людей і речей спрямовані на заподіяння, або на створення небезпеки їм шкоди.

Таким чином, в основі агресії лежать ворожнеча і спрага руйнування. Сила, з якою індивід виражає свою ненависть до інших чи до самого себе і з якою він намагається задовольнити цю ненависть, визначає міру агресивності - від образи до вбивства, від самодокорів до самогубства. Розрізняють агресію ворожу й інструментальну. Метою першої є нанесення шкоди супротивнику в конфліктній ситуації, чи тому, хто з ним ототожнюється. Інструментальна агресія безпосередньо спрямовується проти осіб, до яких агресор не випробує особистої ненависті (наприклад, до захоплених заручників, при терористичних актах на вокзалах, у метро і т.п.), а також проти речей і об'єктів природного середовища, розраховуючи в такий спосіб викликати негативні емоції людей, а також зняти внутрішнє напруження, викликане активізацією мортідо (чи Танатоса, по Фрейдіві), тобто прагнення до руйнування [9, с. 334].

Отже, агресивну злочинність згідно з діючим Кримінальним кодексом можна підрозділити на такі підгрупи:

Перша - це насильницька некорислива злочинність. До неї відносяться: а) злочину проти життя, здоров'я, статевої волі, честі, достоїнства, волі пересування, вчинені шляхом фізичного чи вербальних (словесного) насильства: убивства (за винятком п. 6 ч. 2 ст. 115 КК), доведення до самогубства, тілесні ушкодження, побої і катування, погроза убивством, зґвалтування, мужолозтво, зараження венеричною хворобою, незаконне позбавлення волі, захоплення заручників, незаконне приміщення в психіатричну лікарню, деякі злочини проти політичних і трудових прав громадян, вчинених шляхом насильства; б) насильницькі зазіхання на державу, суспільну безпеку, суспільний порядок і порядок керування: терористичні акти і диверсії, сполучені з загибеллю людей чи заподіянням шкоди здоров'ю, злісне хуліганство, зазіхання на життя посадових осіб, опір представнику влади, а також інші насильницькі дії і погрози у відношенні посадових осіб; в) незаконне насильство представників влади й інших посадових обличчя: перевищення влади, свідомо незаконний арешт, примус до дачі показань із застосуванням насильства чи знущань і ін.

До другої підгрупи варто віднести насильницькі корисливі зазіхання: навмисне корисливе убивство, бандитизм, розбійні напади, грабежі, вимагання.

Третю, особливу підгрупу, складає вандалізм. Вона охоплює багато норм Особливої частини КК, що передбачають знищення й ушкодження майна, наруга над державною символікою, пам'ятниками, могилами і т.д. [7, с. 158].

Отже, підводячи підсумки здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення наукової проблеми, що полягає у дослідженні соціально-правової природи злочинної агресивної поведінки осіб. Проведене дослідження дало змогу дійти висновку, що проблема агресивної злочинності не до кінця усвідомлена суспільством та державою. Аналіз прогресивної світової практики дозволяє стверджувати, що інституту участі громадськості у протидії рецидивній агресивній злочинності відводиться важлива роль. Так, у Голландії та Японії добровільні працівники беруть на поруки кілька осіб, достроково звільнених з місць позбавлення волі. У Великій Британії, Канаді та Австралії працюють комітети тюремної інспекції, що наглядають за діяльністю виправних установ. У Індії існують гуртожитки для колишніх засуджених, що засновуються та контролюються громадськістю.

Проаналізувавши програми деяких зарубіжних країн (Ірландія, Ісландія, Норвегія) щодо протидії агресивної злочинності пропонується наступне:

- розробити та запровадити в Україні спеціальні «програми втручання», призначені для осіб, винних у вчиненні агресивного злочину. Ці програми могли б здійснюватися в спеціалізованих відкритих центрах, визнаних державою (наприклад, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), в співпраці з представниками неурядових організацій, що працювали б як з жертвами насильства, так і з особами, винними в його вчиненні.

- запропонувати особі, яка винна у вчиненні агресивного злочину, пройти програму втручання, що буде розглядатися як захід, спрямований на попередження насильства.

Встановлено, що саме християнська, людиноцентрична концепція протидії агресивної злочинності, де найперше виявляються духовні якості особистості, повинна стати нормою життя суспільства. Тому важливе значення для протидії насильницькій злочинності має формування усвідомленого розуміння людьми поняття «життя», його унікальності, цінності,

значущості для кожної особистості, ставлення до власного життя та життя інших людей, як до найвищої соціальної цінності.

Для запобігання сімейної агресивної злочинності запропоновано використати досвід Білорусії щодо притягнення провокаторів сімейно-побутових конфліктів до адміністративної відповідальності. Зокрема, доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення нормою, що передбачає адміністративну відповідальність за нанесення побоїв, що не викликають спричинення тілесних ушкоджень, умисне спричинення болю, фізичних або психічних страждань, вчинених щодо близького родича або члена сім'ї. Це дозволить значно спростити процес притягнення до адміністративної відповідальності осіб за дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян не тільки в громадських місцях, але і в житлових приміщеннях, у тому числі вчинені на ґрунті сімейно-побутових конфліктів.

Література:

1. Антонян Ю. М. Криминологія : избр. лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – 448 с.
2. Бандурка А. М. Преступность в Украине : причины и противодействие : монография / А. М. Бандурка, Л. М. Давыденко. – Харьков : Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. – 368 с.
3. Бандурка О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов ; МВС України, Харків. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.
4. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Вища школа, 1986. – 168 с.
5. Криминология / А. А. Герцензон, В. К. Звирбуль, В. Л. Зотов и др. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Юридическая литература, 1968. – 472 с.
6. Курс криминології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
7. Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика / О. М. Литвак. – К. : Україна, 1997. – 167 с.
8. Ломброзо Ч. Геніальність і божевільня : паралель між великими людьми і божевільними / Ч. Ломброзо. пер. з італ. К. Тетюшинової . – К. : Україна, 1995. – 276 с.
9. Фрейд З. Разделение психологической личности//Введение в психоанализ. Лекции. – М., 1998. – С.334-349.
10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – М., 1986. – Т.1. – С.365.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ФАЛЬСИФІКАЦІЮ ДОКАЗІВ ЗА ВІТЧИЗНЯНИМ ТА ЗАРУБІЖНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Нікітенко В.М.

аспірант Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

Статтю присвячено порівнянню норм вітчизняного та зарубіжного кримінального законодавства у сфері відповідальності за фальсифікацію доказів. Автор аналізує статті кримінальних кодексів зарубіжних держав, які встановлюють відповідальність за злочини, пов'язані із фальсифікацією доказів, та приходять до висновку щодо необхідності вдосконалення відповідних статей Кримінального кодексу України

Статья посвящена сравнению норм отечественного и зарубежного уголовного законодательства в сфере ответственности за фальсификацию доказательств. Автор анализирует статьи уголовных кодексов зарубежных стран, которые устанавливают ответственность за преступления, связанные с фальсификацией доказательств, и приходит к выводу о необходимости совершенствования соответствующих статей Уголовного кодекса Украины.

The article is devoted over norms of domestic and international criminal law in the area of responsibility for the falsification of evidence. The author analyzes the criminal article foreign codes that establish responsibility for the crimes related to the falsification of evidence, and concludes on the need to improve the relevant statute Criminal Code of Ukraine.

Ключові слова: фальсифікація доказів, порівняльне право, зарубіжне кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. На сьогодні існує достатньо фактів використання сфальсифікованих доказів у будь-якій формі судочинства, що призводить до суспільно небезпечних наслідків (перешкоджання встановлення істини у справі, винесення незаконного судового рішення, протидія розслідуванню та судовому розгляду кримінального провадження чи справи іншого виду судочинства тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Такі вітчизняні вчені – юристи, як О.О. Кваша, О.М. Костенко, В.Н. Кубальський, В.В. Кудрявцев, В.В. Кузнецов, А.В. Ландіна, М.В. Сийплові, В.І. Тютюгін, В.Я. Тацій, Є.В. Фесенко, Ю.С. Шемшученко, В.Ю. Шепітько, М.В. Шепітько, Б.В. Щур приділяли увагу окремим питанням протидії фальсифікації доказів в аспекті кримінальної відповідальності за деякі злочини проти правосуддя. Однак, комплексного порівняльно-правового дослідження українськими науковцями у цій сфері не проводилося.

Виявити прогалини та переваги вітчизняного кримінального законодавства у сфері відповідальності за фальсифікацію доказів можливо, звернувшись до законів про кримінальну відповідальність зарубіжних держав. М. Ансель зазначав, що «вивчення зарубіжного права відкриває перед юристом нові горизонти, дозволяючи йому краще пізнавати право своєї країни, бо специфічні риси цього права особливо чітко виявляються в порівнянні з іншими системами. Порівняння здатне озброїти юриста ідеями та аргументами, які не можна отримати навіть при дуже гарному знанні тільки власного права» [1, с.38].

У багатьох державах значного розвитку отримали порівняльно-правові дослідження, метою яких є вивчення закономірностей розвитку сучасних правових систем, удосконалення національних законодавств та поглиблення міжнародного співробітництва у галузі юриспруденції. Такі дослідження сприяють не лише вирішенню існуючих проблем, а й виявленню та вдосконаленню нових актуальних питань.

Мета і завдання дослідження. Метою цієї статті є встановлення недоліків вітчизняного кримінального законодавства в частині відповідальності за фальсифікацію доказів та пропозиції щодо їх усунення на основі порівняльного аналізу окремих норм Кримінальних кодексів (далі – КК) України та деяких зарубіжних держав.

Основний матеріал дослідження. З точки зору лексичного тлумачення словосполучення «фальсифікація доказів» до його смислового обсягу включені такі дії, як підробка, підміна та спотворення. До цього поняття також слід віднести штучне створення доказів, зокрема виготовлення підроблених предметів і документів з метою надання їх ознак речових доказів, імітація слідів злочину, схилення осіб до завідомо неправдивих показань та інші подібні дії, що вчиняються з метою створення підстав для винесення незаконного процесуального рішення у будь-якій формі судочинства.

У даному дослідженні ми пропонуємо порівняти кримінальні законодавства держав ряду європейських та інших країн із вітчизняним кримінальним законодавством.

Перша група країн, КК яких були проаналізовані, – це країни пострадянського простору, оскільки упродовж значного проміжку часу їх законодавство, у тому числі і вітчизняне, формувалося однаково. Із набуттям незалежності кримінальні законодавства цих країн мали певні відмінності. Так, КК Республіки Казахстан містить ст. 416 «Фальсифікація доказів та оперативно-розшукових матеріалів», що передбачає відповідальність за: фальсифікацію доказів по цивільній справі особою, яка бере участь у справі, або її представником (ч. 1); фальсифікацію доказів у справах про адміністративні правопорушення, вчинене службовою особою, уповноваженою складати відповідний протокол (ч. 2); фальсифікацію оперативно-розшукових матеріалів або протоколів негласних слідчих дій або додатків до них працівником органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність (ч. 3); фальсифікацію доказів у кримінальному судочинстві особою, яка здійснює досудове розслідування, прокурором, спеціалістом, що приймає участь у процесуальних діях чи захисником (ч. 4); діяння, передбачені ч.ч. 1-4 цієї статті, що спричинило винесення неправосудного вироку, рішення або іншого судового акту (ч. 5); фальсифікацію доказів по кримінальній справі про тяжкий чи особливо тяжкий злочин, а так само фальсифікація доказів, яка потягла тяжкі наслідки (ч. 6) [2].

Досліджуючи кримінальні законодавства інших пострадянських держав, Волкова І.О. вказує, що більшість з них (Азербайджанська Республіка – ст. 294 КК, Республіка Білорусь – ст. 395 КК, Російська Федерація – ст. 303 КК, Республіка Молдова – ст. 310 КК, Республіка Грузія – ст.ст. 369, 369-1 КК, Киргизька Республіка – ст. 326 КК) також містять окрему норму, якою передбачено кримінальну відповідальність за фальсифікацію доказів, в тій чи іншій мірі подібній до ст. 416 КК Республіки Казахстан [3, с. 31]. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що немає сенсу детально аналізувати КК зазначених республік. До цього слід додати, що ч. 2 ст. 395 КК Республіки Білорусь до суб'єктів фальсифікації доказів включає не тільки посадових осіб дізнання, слідства і прокуратури, а також і суддю [4]. У ч. 1 ст. 310 КК Республіки Молдова встановлена відповідальність за фальсифікацію доказів в цивільному чи кримінальному процесі особою, яка бере участь у справі, чи його представником. За ч. 2 настає відповідальність за перелічені в ч. 1 дії, вчинені посадовою особою. Суб'єктом злочину за ч. 3 є адвокат, що вчинив передбачені в ч. 1 дії при укладенні угоди про визнання вини [5]. На відміну від КК вказаних країн, КК Республіки Таджикистан (ст.358) та КК Республіки Узбекистан (ст. 238) не містять такої окремої норми, проте під фальсифікацією доказів мають на увазі лише завідомо неправдиве показання [6, с. 52].

Дещо по-іншому сформульована диспозиція ст. 289 «Фальсифікація доказів» КК Латвійської Республіки, відповідно до якої передбачена відповідальність за створення завідомо неправдивих доказів чи приховування наявних доказів, вчинені суддею чи особою, що здійснює досудове розслідування». Слід відмітити, що термін «фальсифікація», ураховуючи його лексичне значення, не включає таке діяння, як приховування наявних доказів. Також цим кодексом визнані караними такі діяння, що можуть перешкоджати встановленню істини у справі, як: 1) умисна невідача предметів, документів та інших матеріалів, які можуть мати значення доказів в кримінальній справі, установі досудового розгляду чи суду, що витребували їх у особи, яка не є підозрюваною, обвинуваченою чи підсудною (ст. 306); 2) викрадення, умисне знищення, пошкодження чи підробку матеріалів кримінальної справи (ст. 307) [7].

Ураховуючи євроінтеграційні процеси України, у тому числі у галузі кримінального законодавства, варто проаналізувати КК окремих європейських держав, які, на наш погляд, є найбільш прогресивними та найновішими у частині встановлення відповідальності за фальсифікацію доказів. У контексті викладеного, ми вважаємо, що КК Франції та Іспанії найбільш повно відповідають вимогам сучасності у цій сфері.

Так, статті КК Франції, що встановлюють відповідальність за злочини, пов'язані із фальсифікацією доказів, включено до відділу II «Про перешкоджання здійсненню правосуддя» глави IV «Про посягання на здійснення правосуддя» та глави I «Про підроблення» розділу IV «Про посягання на суспільну довіру». Так, ст. 434-4 визнано караним діянням, вчинене з метою перешкоджання встановленню істини, що виявляється у: 1) зміні стану місць вчинення злочину чи проступку шляхом спотворення, фальсифікації чи стирання відбитків або слідів або шляхом підкидання, переміщення чи знищення будь-яких предметів (п. 1); 2) знищенні, вилученні, приховуванні чи спотворенні будь-якого державного чи приватного документу або предмету, здатного полегшити розкриття злочину чи проступку, пошук доказів чи засудження винних (п. 2). У разі вчинення вказаних діянь особою, покликаню в силу своїх обов'язків сприяти встановленню істини, покарання суттєво

збільшується. Якщо будь – яка особа знала про існування доказів невинуватості особи, тимчасово взяту під варту або засудженої за злочин, що виразилося в умисному утриманні від негайної дачі про це показань судовим або адміністративним органам влади передбачає покарання за ст. 434-11. Караним також є діяння, що полягає у використанні обіцянок, подарунків, тиску, погроз, побоїв, хитрощів чи обману в ході судового процесу для схилення іншої особи до давання неправдивих показань або до тримання від давання показань (ст. 434-15). Експерт притягується до кримінальної відповідальності за ст. 434-20 у разі фальсифікації своїх письмових висновків чи усних показань або результатів експертиз. У ст. 441-1 визначено, що підробленням є спотворення істини, вчинене різним способом, у будь-якому письмовому тексті або іншому носії інформації, яке може бути доказом якогось права чи факту з юридичними наслідками. По суті мова йде про фальсифікацію документів чи їх матеріальних носіїв, що заборонено цією нормою. За підроблення документа або його використання, що видається органом державного управління передбачена відповідальність за ст. 441-2. Покарання призначається також за зловмисне зберігання підроблених документів відповідно до ст. 441-3 [8].

Норми кримінального законодавства, що забороняють фальсифікацію доказів, законодавець Іспанії передбачив у розділі XVIII «Про фальсифікації» (ст.ст. 386-403). Так, притягується до відповідальності посадова особа або державний службовець, який при виконанні своїх обов'язків вчинить підроблення документів такими способами: 1) змінить в документі суттєвий елемент чи реквізит; 2) підробить цілком або частково, ввівши в обману щодо його справжності; 3) напише в акті про участь осіб, яких в дійсності не було, чи припише присутнім особам заяви або дії, що відрізняються від тих, які вони здійснювали насправді; 4) схибив жодним словом у викладі подій (ст. 390). За ст. 392 караним визнається підроблення приватною особою державного офіційного або комерційного документа способом, зазначеним у підпунктах 1)-3) ст. 390. Також злочином вважається надання до суду або використання: 1) свідомо підробленого документа з метою завдання шкоди третій особі (ст. 393); 2) завідомо неправдивого документа для заподіяння шкоди іншій особі (ст. 396). Крім того, КК Іспанії містить норми, якими також заборонено діяння, пов'язані із фальсифікацією доказів, зокрема Главу VI «Про неправдиве свідчення» (ст.ст. 458-462) та Главу VII «Про обструкцію правосуддю і порушення професійного обов'язку» (ст.463- 467). За ст. 458 до кримінальної відповідальності притягується свідок, який дасть неправдиві показання в судовому засіданні (ч. 1). Кримінальне покарання за ст. 461 встановлюється за умисне надання фальшивого свідка, експерта чи перекладача (ч. 1); за ч. 2 – тому, хто свідомо надасть суду фальшиві документи. За цією статтею покарання також призначається, якщо злочин було вчинено адвокатом, прокурором, соціальним службовцем чи представником прокуратури під час професійної діяльності або виконання своїх функцій. Згідно із ст. 464 до кримінальної відповідальності притягується особа, яка вчиняє такі діяння: 1) насильством чи залякуванням спробує прямо чи опосередковано вплинути на заявника, сторону чи обвинуваченого, адвоката, прокурора, експерта, перекладача або свідка в процесі для того, щоб той змінив свою процесуальну позицію (ч. 1); 2) вчинить будь – яку дію, що посягатиме на життя, недоторканість, свободу, статеvu свободу чи майно в якості помсти особам, вказаним в попередній частині, за їх діяльність в судовому процесі (ч. 2). За ст. 465 кримінально караними є діяння адвокатів, прокурорів щодо знищення, зіпсування або приховування документів чи дій, про які вони отримали повідомлення в силу свого положення (ч. 1), а також такі ж діяння, вчинені приватною особою (ч. 2) [9].

КК ФРН у § 269 розділу 23 «Підробка даних, значущих для отримання доказів» встановлює відповідальність особи, яка з метою обману в правозастосовній діяльності збирає або змінює дані, значимі для отримання доказів, таким чином, що відбувається сприйняття підроблених чи сфальсифікованих документів або використовує подібним чином зібрані чи змінені дані [10].

У § 293 «Підроблення доказів» розділу 12 «Злочини проти достовірності документів та засобів доказування» КК Австрійської Республіки передбачена відповідальність того, хто «виготовляє фальшивий доказ чи підробляє справжній, якщо він діє з наміром, що такий доказ буде використаний в судовому чи адміністративному процесі». Суб'єктом даного злочину може бути будь-яка особа, яка перекручує, підробляє докази або їх використовує у суді. Відповідно до § 295 цього кодексу до кримінальної відповідальності притягується особа за знищення, пошкодження чи приховування засобу доказування, яке призначене для використання в судовому чи адміністративному процесі [11, с. 264-265].

Параграфи КК Данії, якими визнано караними діяння, пов'язані із фальсифікацією доказів, включено до глави 17 «Неправдиві докази та неправдиве обвинувачення» (§158-165) та глави 19 «Злочини щодо доказів» (§171-179). Так, передбачена відповідальність: 1) за давання неправдивих доказів у національному та іноземному суді (§158); 2) за подання неправдивого доказу особою, якій пред'явлено обвинувачення в порядку державних кримінальних процедур (§159); 3) за неправдиві показання будь-якою особою з метою, щоб невинній особі було пред'явлено обвинувачення або вона була засуджена, або до неї могли застосовуватися правові наслідки, а також за знищення, спотворення або усунення доказу або подання помилкового доказу з метою, щоб будь-якій особі було пред'явлено обвинувачення або вона була засуджена за вчинення злочину (§164). У ч. 1 § 171 зазначено, що особа з наміром здійснення обману з будь-якого питання, пов'язаного з правовими наслідками, використовує підроблений документ визнається винним у підробці документів. Також у цьому параграфі вказано, що документом є письмове твердження з іменем автора, призначене для використання або використовується як доказ будь-якого права (ч. 2), а документ є підробленими, якщо він виходить не від автора, зазначеного на ньому або в ньому, будь-що додано або змінено іншою особою, крім автора (ч. 3). Інші параграфи глави 19 КК Данії передбачають відповідальність за незаконні дії з документами, які можуть бути доказами у будь-якому питанні, пов'язаному із правовими наслідками. За § 178 караним визнано дії особи, яка знищує, усуває або робить недійсним повністю або частково доказ, який може бути використаний з будь-якого питання [12, с. 140-145, 147-153].

Відповідно до ст. 225 розділу XII «Підроблення документів» Книги 2 КК Голландії до відповідальності притягується особа, яка шляхом обману виготовляє або фальсифікує документ, що є доказом будь-якого факту, з метою використання його як справжнього і нефальсифікованого або для використання його іншими особами. За ст. 360 розділу XXVIII «Злочини, пов'язані із зловживаннями по посаді» цієї Книги передбачена відповідальність публічного службовця або особи, яка виконує постійно чи тимчасово будь-яку публічну посаду, за внесення недостовірних записів до книг або реєстрів, призначені виключно для адміністративного контролю, або фальсифікують такі книги або реєстри. Караним визнані діяння особи, зазначеної у ст. 360, яка умисно привласнює, руйнує, псує або робить непридатним предмет, призначений для використання в якості доказу, або правовий акт, документи або реєстри [13].

Глава 14 «Про злочини, пов'язані із фальсифікацією» КК Швеції включає 12 статей. Стаття 1 наголошує, що виготовлення або використання фальшивого документу, а так само зміна чи доповнення справжнього документу, доведеного експертизою, визнається злочином за підроблення документів. Під документом розуміється протокол, контракт, вексель, довідка або інший документ, складений як доказ, або важливий як доказ. Також визнається злочином знищення (ст. 4), використання фальшивого (ст. 9) та приховування (ст. 12) документа [14].

Відповідно до § 120 глави 11 «Посадові злочини» КК Норвегії до відповідальності притягується лише посадова особа, яка умисно робить в офіційному документі неправильний запис або приховує правду [15, с. 130-131].

Законодавець Республіки Болгарія злочини, пов'язані із фальсифікацією доказів, розмістив в окремі глави КК. Зокрема, глава 9 «Підроблення документів» цілком присвячена виготовленню та використанню сфальсифікованого (підробленого) документу, включаючи його знищення або приховування, вчинене як загальним суб'єктом (ст. ст. 308, 309, 312-319), так і службовою особою (ст.ст. 310, 311). У розділ 3 «Злочини проти правосуддя» глави 8 «Злочини проти діяльності державних органів та громадських організацій» передбачено кримінальну відповідальність за незаконні примусові заходи з метою отримання від обвинуваченого, свідка або експерта визнання, показання або висновки, вчинені представником влади (ст. 287). Окремим злочином визнається виготовлення та використання будь-якою особою підробленого технічного запису, а також його переробка та знищення, чим вводиться в оману орган судової влади щодо дійсних обставин (ст. 287а) [16].

Статті КК Республіки Польща, якими визнано караними діяння фальсифікуючого характеру, об'єднані у главу XXX «Злочини проти правосуддя». Встановлена кримінальна відповідальність за: 1) надання неправдивих показань свідком; експертом, спеціалістом, перекладачем – висновків або переказу, що можуть бути використані як докази у будь-якій формі судочинства (ст. 233); 2) неправдиве обвинувачення особи у вчиненні злочину органом, покликаному здійснювати переслідування або виносити рішення у справах про злочини, у тому числі податкових, чи проступках (ст. 234); 3) штучне створення доказів або інші такі діяння, спрямовані на переслідування особи, яка завідомо невинна у вчиненні злочину, у тому числі податкового, або проступку (ст. 235); 4) приховування доказів

невинуватості особи, підозрюваної у скоєнні злочину, у тому числі податкового, або проступку (ст. 236); 5) застосування насильства або протизаконної погрози з метою впливу на свідка, експерта, перекладача, обвинувача або обвинуваченого (ст. 245); 6) застосування насильства, протизаконної погрози чи знущання над іншою особою, вчинене публічною посадовою особою або особою, яка діє за її дорученням, з метою отримання певних показань, пояснень, інформації або заяви (ст. 246) [17].

КК Туреччини містить ст. 296 глави 6 «Приховування злочинів та знищення доказів злочину» розділу 4, якою передбачено відповідальність непрямого співучасника злочину, який сприяє заплутуванню проведення офіційного розслідування або укріттю винної особи від офіційного, знаючи місце приховування особи, або знищить, змінить або пошкодить ознаки і докази злочину [18].

Проведеним дослідженням встановлено, що норми, які регламентують відповідальність за фальсифікацію доказів, закріплені у КК багатьох держав, втім, підходи законодавців щодо врегулювання цього питання є різними.

Зокрема, КК більшості республік пострадянського простору містять спеціальну норму, яка передбачає відповідальність за фальсифікацію доказів. У КК деяких зарубіжних країн (ФРН, Австрія, Польща, Норвегія, Болгарія, Швеція, Данія, Іспанія, Франція) відсутня така окрема норма, а діяння, що віднесені до вказаного терміну, кваліфікуються за іншими статтями КК. Незважаючи на те, що КК розглянутих нами деяких країн визначають фальсифікацію доказів як самостійний кваліфікований склад злочину, проте у диспозиціях відповідних статтях не наведено переліку діянь, що охоплюються цим злочином. А наявність такої спеціальної норми не означає більш ефективнішу протидію цим негативним явищам.

КК України, подібно до КК проаналізованих європейських держав, також включає спеціальні статті, якими встановлена заборона на вчинення окремих діянь, пов'язаних із фальсифікацією доказів. Зокрема, ст. 357 КК передбачено відповідальність за викрадення, умисне знищення, вилучення, пошкодження чи приховування офіційних документів; ст. 358 КК – за виготовлення та використання підроблених документів у будь – якій формі судочинства загальним суб'єктом злочину; ст. 366 КК – якщо вказані дії вчиненні спеціальним суб'єктом; ст.ст. 364, 365 КК – за підміну речових доказів і документів, їх підкидання з метою подальшого вилучення та визнання доказами, штучного створення обстановки неіснуючого злочину, імітацію чи знищення слідів злочину, скоєних спеціальним суб'єктом злочину; ст. 373 КК – за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність; ст. 384 КК – за завідомо неправдиве показання свідка чи потерпілого або завідомо неправдивий висновок експерта, а також завідомо неправдивий переклад; ст. 386 КК – за примушування свідка, потерпілого, експерта до давання завідомо неправдивих показань чи висновку шляхом погроз або їх підкуп з тією самою метою.

Здійснене порівняльне дослідження дало змогу виявити схожі риси та відмінності між нормами вітчизняного і зарубіжного КК, які встановлюють відповідальність за фальсифікацію доказів.

З'ясовано, що до КК Іспанії, Австрії, Латвії, Польщі, Франції, Голландії, Туреччини, Болгарії передбачають кримінальну відповідальність за знищення, пошкодження, вилучення справжніх, а також за надання сфальсифікованих (підроблених) доказів, передбачених відповідними нормами процесуальних законів. За КК України визнається караними аналогічні діяння, які вчиняються лише з документами (ст.ст. 357, 358, 364, 366). А протиправні маніпуляції із предметами, що можуть бути використані як речові докази, не перебувають під забороною вітчизняного КК.

Приховуванню доказів присвячені окремі статті КК Франції, Голландії, Латвії, Польщі, Туреччини. КК України передбачає кримінальну відповідальність тільки за приховування офіційних документів (ст. 357).

КК Франції містить окремі статті за неправдиві свідчення, спотворення перекладачем змісту документів та фальсифікацію експертом своїх письмових висновків чи усних показань, або результатів експертиз на відміну від КК України, в якому аналогічні діяння об'єднані в одну норму (ст. 384).

Законодавці Франції, Іспанії, Польщі, Болгарії визнають кримінально караними такі діяння, як схиляння особи шляхом підкупу, залякування, насильства або інших дій до давання неправдивих показань, що по суті є штучне створення доказів. В залежності від суб'єкту злочину КК України містить подібні норми, зокрема ст.ст. 373, 386.

Варто зазначити, що такі країни, як ФРН, Австрія, Норвегія, Швеція, Данія фальсифікацію доказів розглядають як підроблення документів та кримінальна

відповідальність встановлюється лише за це діяння. За КК України значно розширений перелік суспільно небезпечних діянь, що охоплюються вказаним терміном. Зазначимо, що найменше відмінностей із КК України в частині встановлення відповідальності за підроблення документів, мають КК Швеції, Данії та Іспанії, які містять подібні норми.

Суб'єктом фальсифікації за КК Іспанії, Австрії, Данії може бути будь – яка особа, що спотворює, підробляє або використовує в суді докази. До суб'єктів зазначених діянь у кримінальному судочинстві Веденеєва Т.А. пропонує включити спеціаліста, потерпілого, а також суддю, секретаря судового засідання та помічника судді [19, с. 7]. Ми підтримуємо позицію цього автора та до переліку вказаних суб'єктів, на нашу думку, слід додати працівників апарату суду, оскільки вказані особи можуть мати доступ до доказів та вчинити будь – які маніпуляції з ними. За КК України не всі з перелічених осіб включені до суб'єктів злочинів, пов'язаних із фальсифікацією доказів. Так, секретар судового засідання умисно вносить до журналу (протоколу) судового засідання – документу, який також є доказом, недостовірні відомості. Проте ця особа не підлягає відповідальності ні за службове підроблення (ст. 366 КК), оскільки не є службовою особою, ні за підроблення (ст. 358 КК), оскільки по формі вказаний документи не змінений.

Висновки. Проведене порівняльне дослідження продемонструвало, що відповідальність за фальсифікацію доказів передбачена у всіх розглянутих нами зарубіжних кримінальних кодексах, а отже такі діяння є дійсно суспільно небезпечними. Врахування зарубіжного досвіду протидії фальсифікації доказів надасть можливість вітчизняному законодавцю удосконалити ст.ст. 357, 358, 364, 366, 384 КК, що, на нашу думку, допоможе підвищити ефективність боротьби із таким негативним явищем.

Література:

1. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права // Очерки сравнительного права: Сб. – М.: Прогресс, 1981. – С. 38 - 41.
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252
3. Волкова И.А. Ответственность за фальсификацию доказательств по уголовному делу: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2005. – 169с.
4. Уголовный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://etalonline.by/?type=text®num=НК9900275>
5. Уголовный кодекс Республики Молдова / Вступительная статья канд. юрид. наук А И Лукашова — СПб. Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. — 408с.
6. Будаева Ю.В. Уголовно – правовые проблемы борьбы с фальсификацией доказательств: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2004. – 217 с.
7. Уголовный кодекс Латвийской Республики [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243424>
8. Уголовный кодекс Франции / Науч. редактирование канд. юрид. наук, доц. Л. В. Головки, канд. юрид. наук, доц. Н. Е. Крыловой; пер. с франц. и предисловие канд. юрид. наук, доц. Н. Е. Крыловой - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - 650 с.
9. Уголовный кодекс Испании [Текст] / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Ф.М. Решетникова. - М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. – 218с
10. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242733>
11. Уголовный кодекс Австрии. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 352 с.
12. Уголовный кодекс Дании / Науч. ред.: Беляев С.С. (Пер.); Пер.: Рычев А. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. - 171 с.
13. Уголовный кодекс Голландии [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://web1.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242430>
14. Уголовный кодекс Швеции [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://adhdportal.com/book_1889.html.
15. Уголовный кодекс Норвегии. Научное редактирование и вступительная статья д.ю.н., проф. Ю.В. Голика, пер. с норв. А.В. Жмени. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. - 188с.
16. Уголовный кодекс Республики Болгарии [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1245689>.

17. Уголовный кодекс Республики Польша [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID = 1246817>
18. Уголовный кодекс Турции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zarubejye.com/law/law15.htm>
19. *Веденеева Т.А.* Уголовно-правовая характеристика доказательств : автореф. дисс....канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2011. – 19с.

ABSTRACTS

POLITICAL SCIENCE

Slobodyan O. F. Evolution of the Russian Federation military doctrine aspects (experience of post-Soviet period)

The purpose of the article is an analysis of essence descriptions of the Russian military doctrines, determination of reasons of their update. Innovative approaches, peculiar to each of the stages military-doctrine update of Russia, are selected.

It is indicated on threats and dangers, addressed other states from the side of RF which have military-doctrine expression. Influence of the Ukrainian political processes of the last period is selected on military-doctrine thought of Russian political guidance.

Keywords: military policy, military doctrine, military-doctrinal instruction, armed forces, military danger, military threat.

Holovka A. A. Civil society institutions in the system of information security of Ukraine

The aim of the scientific article is to represent an integral vision of the place and role of civil society institutes in the state informative security system. Expediency of the attraction of non-state institutes to the process of acceptance and realization of political decisions in this sphere were proved. Basic elements of civil society, which appear as non-state subjects of informative security providing, were determined.

Furthermore, basic principles of co-operation between the public sector and the state in the context of security policy in the informative sphere were systematized. As the research result, exhaustive conclusions were defined.

Keywords: civil society, system, information security, public associations, think tanks, mass media.

Dakhno O. Y. The Territorial Integrity of the State as an object of the National Security

This article analyzes the scientific approaches to interpretations of the concepts of «national territory», «territorial supremacy», «state sovereignty». Territorial integrity is analyzed as an inherent component of national security.

The article substantiates the advisability of public policy to ensure the territorial integrity for the proper protection and neutralize threats to the sovereignty and territorial integrity of the state.

Keywords: territorial integrity of the state, national security, sovereignty.

Kolyukh V. V. Political responsibility in the context of decentralization of power in Ukraine

The draft law "On Amendments to the Constitution of Ukraine (on decentralization of power)", previously adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on August 31, 2015, is analyzed in terms of setting basis for institutes of political responsibility as a system of constitutional norms which provide negative consequences for political subjects in case of improper implementation of their legally defined functions and powers. It is to define and analyze institutions of political responsibility of local governments to prefects, the President and the Verkhovna Rada of Ukraine, and prefects – to the President and the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Keywords: political responsibility, institution of political responsibility, decentralization of power, prefect.

Oleksenko V. O. Improving of the election system in the context of political stabilization in Ukraine

The article discloses voting system optimization as a key factor of designing the supreme state power and Ukrainian political system stabilization. Flaws and advantages of proportional

representation system, majority rule system and mixed system are analyzed both in theoretical and practical dimensions and relying on the experience gained since independence. The most compatible with Ukrainian political environment systems are defined, considering electoral and regulatory distinctive features of Ukraine with gradation on short and long term perspectives.

Keywords: political system, national security, proportional electoral system, majoritarian electoral system, single transferable vote, mixed electoral system, party system, political consciousness.

Shaposhnikov A. O. The role of virtual states / micronations in contemporary politics

Virtual state / micronation is a person or group of people who are simulating the activities of government institutions and implementation of state functions with a private purpose, mostly in non-violent ways. The term "virtual state" is well-known in the post-Soviet space, while "micronation" is used by English-speaking authors. In this work, they are used in tandem.

The terms "virtual state" and "micronation" are employed in political science from the 1970s. They were used by researchers in the fields of informational society, globalization, war and peace, management and other disciplines. All of them agree that virtual states/micronations are the phenomenon of XX-XXI centuries connected with modern technologies, especially the Internet. Also these researchers admit that such projects do not possess a large territory and are weak compared with real states at least for now.

The most well-known existing virtual states/micronations are: Sealand (located in the sea not far from the UK), Christiania (Denmark), Seborga (Italy), Užupis (Lithuania). In total, there are hundreds of these entities. The most fertile soil for their emergence are the open sea, private ownership, transborder territories, secluded lands or buildings, the Antarctic etc. However, the vast majority of them are located exclusively in the Internet.

Main functions of virtual states/micronations are: 1) representation and expression of citizens' interests; 2) receiving income through a form of business and/or tax evasion (offshore); 3) channelling public discontent; 4) development of the area or space; 5) increasing the tourist attractiveness of the territory. These roles are usually performed by other political actors like NGOs, political parties and debating clubs. But every person can express his/her political views through establishing "own country". Technical development and free access to the Internet makes this process easier, hence the number of virtual states/micronations will increase.

Keywords: virtual state, micronation, quasi-state.

SOCIOLOGY

Bavykina V. M. Genesis of political actionism as a sociocultural phenomenon

Political actionism is the phenomenon in social and art space, that appeared in middle of XX century as the practice of critic and protest with using different artistic methods and techniques.

Political actionism as art and political tradition exist in postsoviet space, especially in Russia where actionism appeared in 1990 years and develops for actually days. In other countries this phenomenon not such systematic. But analyze and compare actions in different countries appears the possibility to understand social and cultural context, their difference and similarity.

Actionism is a reaction to external public, social and political situation, but its appearance more like the symptom of some problem than its critic or display – traditional approaches in art. Appearance of actionism also connected with inability of manifestation of personal and civil liberty, that's why in actions liberty affairs in such radical and hyperbolized forms.

First volume of Russian political actionism began in 1990 years (Oleg Kulik, Alexander Brener, Anatoly Osmolovsky etc.) and Second volume in 2010 (art-group Voina, Pussy Riot, Pyotr Pavlensky). This process not only a transformation of artistic and traditional space, but also modification of reaction on social and political situation. Actionism becomes a source of new type of knowledge, that give a possibility to see the habitual reality from another side and find in it new points and concepts. Political actionism contracting own interpretation of already well-established phenomenon.

Usual concepts of liberty, authority, social control are deconstructed in actions. Those destructions of reality and cultural reorientation destroys traditional imposed patterns of interaction and social structure. But new views, that appeared in daily life from actions, often has mistaken

interpretations. Exist a problem about identification of actions, its correct interpretations and understanding of its causes.

Keywords: actionism, politics, contemporary art, protest, social transformation, sociocultural phenomenon, social space.

Dutchak O. A. Factors of radicalization and role of protest movements' repertoire diffusion in the escalation of violence

The author analyses historical and current approaches in social movement studies in order to elaborate one, which can potentially overcome level-limitation of the concepts to conduct a complex analysis of radicalization. She points to resources mobilization and repertoire of contention as the most promising component of a synthetic approach, which can grasp both static and dynamic aspects of social reality to understand radicalization of tactics.

Keywords: social movements, radicalization, resources mobilization, repertoire of contention.

Krugliak M. E. Student Criminality of Ukraine under the Russian Rule in the Second Half of the 19th – the Early 20th cc.

Student criminality of Ukraine under the Russian rule in the second half of the 19th - early 20th centuries has never been an object for both Ukrainian and foreign scientists. Students, as compared to other social groups, were never criminalized. The main types of crimes committed by students were petty thefts, blackmail and speculation. In the late 19th - early 20th centuries, and especially after the suppression of the First Russian Revolution of 1905-1907, student criminality was growing and increasingly acquiring criminal shade in Ukraine. Students organized political assassinations and were prosecuted as government criminals. At the same time, the majority of student crimes were caused by personal motives of everyday nature. Many crimes were committed in a state of alcoholic intoxication accompanied with careless use of weapons.

The nature of the crimes of the trainees of high women's courses and the students of state closed schools differed from the crimes of the university students. Women, who had been fighting for the right to receive higher education for a long time, tried to devote themselves to their studies and science, yet a certain percentage of the girl students, in attempt to inherit the behavior of the university students, took an active part in the revolutionary movement. The behavior of the closed schools' students who were fully financially supported by the state would contrast by infantilism; their offenses would have the nature of minor pranks.

The student court was of vital importance in terms of crime prevention, which decision-making process was based on and guided by the so-called student "code of honour". In realities of independent Ukraine, with the passive position of the state, the involvement of the public and the student self-government bodies specifically are able to reduce the level of student criminality, which is growing along with a general increase in criminality in Ukraine.

Keywords: students, crime, theft, student court, "code of honour", weapons.

Nikon N. O. Role of the ethnic stereotypes in the process of tolerance building, using the example of the Bulgarians living in Odessa region

The article surveys the ethnic stereotypes as a factor of inter-ethnic tolerance. The building of inter-ethnic tolerance becomes possible due to the harmonic inter-ethnic relations, which are gaining particular actuality in the periods of crisis. The survey is held in one of the most numerous and active ethnic group of the Southern region of Ukraine – the Bulgarians, who are actual participants of the region's functioning. In this group the relations towards other ethnic groups living nearby has been analyzed, in the light of these relations has been disclosed the role of the stereotypes in the building of inter-ethnic tolerance.

Keywords: ethnic stereotypes, autostereotypes, heterostereotypes, tolerance, inter-ethnic, ethnic group.

Perzhun V. V. Historical sociology: formation and development in the context of sociocultural being of XX century

The main prerogative of historical sociology is that it provides unity of historical past, present and future time analyzing in the context of sociological theorizing and empirical research continuum by including the historical past to the analysis of the objects.

However, historical sociology cannot break away from the admitted principles that characterize the subject of sociology in general. In our case, the subject of sociology is a real social

consciousness in its socio-historical dimension, activity and behavior, socio-cultural conditions of functioning both consciousness and behavior. Considering the specificity of given branch of sociological knowledge, we have to put to the fore the specific historical conditions, the real circumstances in which people acted, but from the standpoint of social science requirements - to identify not only the individual, unique, objectively determined, and special and even common, that will make it possible to group and classify individual phenomena and processes in different historical environments. Accordingly still great importance in this sense of the problem has the analysis of historical consciousness in the life of people. It is the realization of motives, values and attitudes that are directly or indirectly relevant to the historical experience and memory of peoples and nations. We consider that the scientific understanding and addressing these issues requires creative approach as it will enable the further development of interdisciplinary communication between sociology and history, and as a result - a selection of historical sociology in a separate line of specific and branch sociology.

Keywords: historical sociology, social connections and relationships, historical past, modernity, society.

Pygolenko I. V. Political and ideological views of Ukrainians and process of decommunisation

The article reviews the main political and ideological currents which represented in the Ukrainian political life. The results of sociological monitoring undertaken by the Institute of Sociology of NAS of Ukraine since 1992, the analysis of changes in ideological views after Ukrainian "revolutionary" events of 2013-2014 years. Also, the author made comparisons decommunisation process in post-Soviet and neighboring countries.

Keywords: political trends, political parties, decommunization.

Radey A. S. The nation as a sociocultural phenomenon. Analysis of definitions

The article analyzes the different approaches to the understanding of the nation as a social and cultural phenomenon. The evolution of this category both in historical perspective and modern definitions. It is shown that the dialectical relationship between the concepts of "nation" and "ethnic group".

Particular attention is paid to the methodological difficulties that arise when trying to typeable this concept, based on an analysis of existing contradictions, the assumption is made about the unscientific nature of the test and the non-analytic category.

Keywords: nation, social constructivism, phenomenology, methodology.

Chornopyska C. V. Conceptualization of 'social orphanhood' and 'social orphan' terms in a scientific discourse

In this article we consider a problem of defining the terms 'social orphanhood' and 'social orphan'. The topicality of this problem is caused by the complexity and multidimensional nature of social orphanhood phenomenon that causes a diversity of definitions of 'social orphanhood' and also a multiplicity of social orphan classification in scientific literature. Moreover, development of terms and conceptual approaches to social orphanhood is more complicated because this phenomenon cannot be focused within the only study. In the article we also represent a definition of social orphanhood by scientists who deal with this issue. Based on the experience of these scientists, we can affirm that most of them, ascertaining essential features of 'social orphanhood' and 'social orphan' definitions, refer to the causes of appearance of this phenomenon. It should be noted that nowadays scientists single out different kinds of social orphanhood and categories of children referring to a social orphan category.

We suggest our own social orphanhood definition and consider that it should include two of the following categories: 1) special social group is a demographic group of children who became orphans due to social, economic, political or morally-psychological factors while their parents are still alive but were deprived of parental rights. These children are under state protection; 2) these are children who physically live with their unfavorable biological families but, in fact, are deprived of full care because their parents do not perform their duties or abuse their parental rights that hinders child development and sometimes it is a threat to their health and life. We consider that such approach to defining of 'social orphan' term allows us to attract more attention of scientists and the state to the latent social orphanhood becoming more and more widespread in modern Ukrainian society.

Keywords: social orphanhood, orphans, social orphans.

Iaremchuk S. S. Features of the modern confessional structure of Ukraine

The institutional religious network in Ukraine is widely represented bright palette religious lines, as Ukraine - a multi-religious state. Among the religions Ukraine is a dominance of Christian religious centers that quantity is 97% of the religious network. Christianity represented Ukraine in all three directions - Orthodoxy, Catholicism and Protestantism. Among them are the most numerous direction orthodoxy, denominations which make up 53.8% of all religious organizations in the country. However Orthodoxy in Ukraine has no single institutional framework, there are three large Orthodox church and several small groups. The biggest among the churches organizational structure of Ukraine is the Ukrainian Orthodox Church (sometimes add "Moscow Patriarchate"), religious network which has 65.9% Orthodox organizations.

Second, after the UOC, is the Ukrainian Orthodox Church - Kyiv Patriarchate, which has 26.4% Orthodox organizations. The third largest Orthodox structure is the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, which has 6.3% of Orthodox organizations. The second religion for organizational performance is Protestant - 28.9% of all religious organizations in the country. He is represented in Ukraine more than 40 destinations. The greatest number of organizations are Evangelical Christian Baptists (29.4% Protestant organizations), Evangelical Pentecostal Christians (27.2% Protestant organizations) and the Seventh Day Adventists (10.6% Protestant organizations). Smaller groups form a charismatic religious organization type (13.6%); other religious organizations Protestants and Protestant origin, including Jehovah's Witnesses (13.3%); etc.

The third-largest religious network in Ukraine religion is Catholicism, which is 14.3% of all religious organizations in the country. The largest Catholic churches in Ukraine is Ukrainian Greek Catholic Church and the Roman Catholic Church in Ukraine. The first has 69%, and the second - 21.8% of Catholic organizations in the country. Also in Ukraine has various non-Christian religions, which make up 3% of religious organizations and represent religious minorities of the country. Among them, the most widely Judaism (0.8%), Islam (0.6%), Buddhism (0.2%), ethnic organizations (0.2%), new religious organizations (1.2%).

Keywords: Religion, Christianity, Orthodoxy, Catholicism, Protestantism.

Dembitsky S. S. Types of empirical sociology: the reconstruction of the historical experience

Article describes different types of empirical sociology. It is done not from perspective of established classifications (e.g. quantitate, qualitative, mixed methods research), but from perspective of historical development of sociology. Author gives arguments for distinguishing of three types of empirical sociology - neoclassical empirical sociology, traditional empirical sociology, empirical sociology of discourses. Special attention is devoted to complex research strategies.

Keywords: empirical sociology, history of sociology, classical sociology, contemporary sociology.

Solodko S.Y. Application of the actor-network theory to international Tv news production in coverage of the Donbass conflict

The article demonstrates the possibility of using actor-network theory to study journalistic practices. The comparative study of how the reporters of the CCTV English television channel and the internet-based Vice News channel covered the armed conflict in eastern Ukraine shows the fruitfulness of involving the non-human actants to the analysis and demonstrates the importance of rethinking their ontological status and role in the modes of truth production that operate in the media. Constructivist approaches argue that news media being a conduit for dominant ideologies literally create the reality on the semantic level of sense-making. While the actor-network theory from the other hand allows one to trace the different channels through which specific associations between different actants of the media network take place to enable the existence of socio-material assemblages which result in particular regimes of truth.

The Donbas conflict being an arena for problematizing the age old journalistic values of objectivity and impartiality in news coverage and in the same time attracting the attention of both traditional and innovative media, provides the ANT research with abundance of materials. The explanation of how the conditions of news production and news format depend on the material characteristics of news channels leads to a better understanding of the specific characteristics of a particular mode of truth production, which in the case of television news agencies is built upon the inner detachment of the reporter and has common features with the mode of objectivity that

operates in legislature, while in the case of the Vice News the mode of truth production is largely dependent on video materials which are external to the reporter and it has many common features with the scientific objectivity.

Keywords: actor-network theory, modes of truth production, Bruno Latour, Vice News, the Donbas conflict, journalistic objectivity.

LAW

Razvadovskiy V., Holosnichenko I. Reforming of local government as a factor in public administration approach to human.

The ways of reformation of local government are considered, special emphasis is made on decentralization of state power and expediency of territorial communities association. Attention is drawn to the need of strengthening of institutions of civil society.

It is concluded, that decentralization of public administration has to influence positively on every human's life, to give hope for the future, to approach to solving of the most important tasks of managing the territory, where the human lives, to create conditions for social rights and freedoms, and first of all, for the right to live in civil society, which can not develop without local government. Decentralization needs an integrated approach, which assumes comprehensive developing of small and midsize businesses, strengthening of the economy of communities and infrastructure of the settlement or settlements, which are united in one community, as well as providing them financial independence from state authorities. It is necessary to determine at the legislative level taxes and charges to be provided for the maintenance of community's infrastructure.

It is necessary to establish at the legislative level a functional review of executive bodies of local councils as a permanent process of tasks and functions' analysis of local governments for their compliance with the real needs of society and the requirements of legislation, as well as for compliance of the relevant structure of the executive body of the local council of the united territorial community with its tasks and functions, staffing level, quality of the body, scope and quality level of tasks and functions to be done.

Keywords: local government, decentralization, association, civil society.

Savchuk E. Administrative and legal regulation of entrepreneurship in Ukraine in case of EU-member states

The development of entrepreneurship is a key position of the policy of the government of any country. This is one of the priorities, which helps to improve the economic situation of citizens and the state in general.

In European Union business stimulates competition, encourages large companies to implement new technologies and improve efficiency. Today, the effectiveness of the EU economy depends on the success of the SME (small and medium-sized enterprises). Therefore, within the EU is carried out a policy of supporting small businesses, and main goal of this policy is to balance the interests of the state and business, providing optimal conditions for entrepreneurial activity, increasing the competitiveness of small businesses.

The main tools of implementation of this policy are European Charter for Small Enterprises, The Small Business Act For Europe and Europe 2020. EU Member States actively implement these regulatory acts in the national legislations, therefore develop the system of administrative regulation of the entrepreneurship. Ukraine should follow their example.

Ukraine should ensure implementation of the principles and steps for the development of SMEs on the basis of the European Charter for Small Enterprises (2000), Act on Small Business (2011) and Europe 2020. It should adopt new and modern legislation that regulates the field of entrepreneurship and take into account the needs of small businesses. The Law of Ukraine «On Principles of State Regulatory Policy in the Area of Economic Activity» does not take into account the special needs of small businesses. In the context of the Association Agreement with the EU, which stresses the importance of cooperation in the development of SMEs and the urgent need to provide a favorable environment for microenterprises, Ukraine undertook an obligation to introduce an approach that would take into account the size of enterprises. Considerable attention should be paid to attracting young people to implement innovative ideas to improve the quality of consumer goods and services and to strengthen social partnership between the state and business.

Keywords: administrative regulation, small business, medium business, entrepreneurship, the European Union.

Ishchenko V. The object and the subject of administrative offences in the sphere of taxation: doctrinal approaches.

The article deals with the views of native and foreign (mainly Russian) specialists on the problems of the object and the subject of the administrative offences in the field of taxation. Different types of object of administrative offences in the taxation sphere were researched (in particular: general, patrimonial and specific ones). Essential attention was paid to the question of the subject of administrative offences in the taxation sphere.

According to the author, generic object administrative offenses taxation is public relations arising in connection with the obligation to pay taxes and fees, as well as the implementation of tax control, and species composition objects - the procedure of tax and accounting, preparation and submission of tax and financial reporting; legal relationship to pay tax on personal income and filing of tax returns; legal relations connected with the implementation of the tax authorities of their supervisory functions; taxation; rights and freedoms of taxpayers; relationship related to the execution of budget revenues.

According to the author, the subject of administrative offenses in the tax area is money to be paid as taxes, fees and other obligatory payments that are included in tax system of Ukraine, which is not actually received by the corresponding level, and in some cases – any documents containing the necessary information needed to control of the correctness of calculation, withholding or transfer taxes.

Keywords: administrative offences; taxation offences; taxation; object; subject.

Chepulchenko T. Equality in law: a philosophical dimension.

The article emphasizes that the relevance of the study of the problems of equality in the law today is primarily due to the fact that a correct understanding and regulation of equality is a necessary condition for the clarification and solution of many practical issues, in particular, the development of democratic, social state, the purpose of which is ensuring that all people are equal before the law and protection of their dignity. Therefore, studying this phenomenon, its origins should be sought primarily in the philosophical achievements. Emphasizes the ambiguous understanding of equality in the scientific literature.

In particular, in the moral aspect of equality understand the formal principle of morality, according to which moral requirements in equal measure should apply to all people regardless of their social status and living conditions. In the personal aspect of this principle suggests that when evaluating the actions of others, the person must come from the same requirements that a person makes to itself. I remember one of the first attempts formulation of the principle of equality in morality is the so - called «Golden rule» in the Bible. In modern times, this principle was formulated by I. Kant the categorical imperative. In the theoretical concepts of the past to trace the relationship of man and the state, reveals the influence of the principle of social equality on the development of the state, the meaning of its policy objectives, attitude to man and meet his needs. The establishment of legal equality is associated mainly with the Roman term «paritas».

In addition, the author draws attention to the mapping of legal concepts and legal equality. It is emphasized that in the legal sphere the essence of legal equality, is to demand the same position before the law, develops normative-legal forms, capable of acting as samples, models, rules possible, proper or prohibited behaviors of people.

Keywords: dignity, man, morals, law, legal equality, equality, social equality, philosophy.

Mikhailov V. Prospects improve technical support forensic detection and investigation of crimes.

The State, assigning the task of the fight against crime to law enforcement authorities, enabled them with means of its implementation. These means are divided into three main groups: legal, operational-search and scientific and technical.

Legal means include various investigations and other actions provided by criminal procedural law, aimed to set the offense, identify suspects and determine their guilt, study of the circumstances that facilitate the crime. The use of procedural means is assigned to an investigator, prosecutor and the court. Procedural means take primary position among the other means of fight against crime. Without the use of these means investigation is not possible at all. Operational-search means are of great importance in the process of fight against crime. But the importance of technical and forensic means should not be underestimated in the fight against crime. They are widely used in the scene inspection, search, investigative experiment, other investigative actions and operational-search activities. Their use vastly increases their efficiency and thus the task of law enforcement authorities is to use all these means are used comprehensively. Major progress in cases solution and criminals detection can be achieved only under this condition.

The topic is dedicated to only one of those groups of means - technical and forensic. It was selected due to their increasing importance in fight against crime, constant number of means expansion, serious problems in their implementation and use.

Keywords: technical and forensic tools, detection and investigation of crimes, investigations, automated information systems.

Bevz S. Value concepts of "organizational and economic relations" and "government regulation of business activity."

The policy of business deregulation actualizes the question of understanding the essence of state regulation of economic activity and the relationship of this concept with others, including the concept of "organizational and economic relations."

Relations covered by the last term are regulated by business law, while those belonging to the state regulation of economic activities, are the subject of regulation of administrative law. Determining the origin of some relationship to the subject of regulation within a particular field of law is an essential part of the proper legal regulation. Analysis, which is conducted in this paper, provides grounds for distinguishing the relevant relationship.

In carrying out the state regulation of economic activities public authorities exercise their powers, administrative and legal competence, because their authority is defined by law in the executive branch. Relations arising in connection with the activities of public authorities that act powerfully implementing legal and administrative capacity; those, in which appropriate steps with executive and administrative character should be undertaken to meet the rights and obligations; those, when a public authority is one of the subjects; those that are arising independently of the will of the other party (entity) and designed to perform the functions of the state, and which are characteristic for the relationship, folding in state regulation of economic activity, are the administrative and legal regulation and should be a subject to administrative law. The subject of regulation of business law – organizational and economic relations – should be those relationships in which public authorities exercise their economic competence based on the legal regime of the property, with a purpose to the organization and implementation of a particular economic activity of the entity in the manner prescribed by law, order cooperation between state authorities and local entity that is defined as an act of the entity (statute, constituent agreement) or regulation (regulation on the establishment of an entity).

Keywords: organizational and business relationships, government regulation of economic activities, business relationships, government regulation

Mikhailov V. Aggressive behavior and crime, its types and trends today.

In recent years, crime in Ukraine has gained national importance. If earlier the fight against crime was seen as important but still limited tasks of law enforcement, it has now, along with the economic crisis, it turns out one of the first places among the issues that deeply concern the society. This is not surprising, because the current criminal situation in Ukraine is a completely new phenomenon both in qualitative scale criminal offenses, and on the level of destructive impact on the viability of society functioning and security of the state, the rights and freedom of its citizens. This primarily refers to aggressive crime. After all, if crimes against property, constitutional rights of citizens, state and local authorities and management causing material damage, interfere with the work of institutions and officials, disrupt relations in society, aggressive crimes encroach on the most valuable benefits - life, health, bodily integrity - create an atmosphere of fear, safety uncertainty, anxiety about the destiny of loved ones.

Under aggressive criminal behavior should understand any form of intentional actions that have destructive nature, motivated by hostility and hatred towards people and things aimed to cause or create danger of harm. Thus, the basics of aggression are hostility and desire of destruction. The intensity with which the individual expresses his hatred for others or for himself and for what he is trying to satisfy this hatred, determines the measure of aggression - from offense to murder, from self rebuke to suicide. There are two types of aggression: hostile and instrumental. The aim is first of damage to the enemy or someone who identified with them in a conflict situation. Instrumental aggression directly addressed to the person to whom the aggressor does not experience personal hatred (for example, seized hostages or in the terrorist attacks on railway stations, subway), as well as against things and objects of the environment, expecting to cause negative emotions in people and relieve internal stress caused by activation mortido (or Thanatos, according to Freud), that is the desire for destruction.

Keywords: aggression, aggressive behavior, violent crime, criminological characteristics, prevention of crime.

Nikitenko Victor. Comparative characteristics of criminal liability for falsification of evidence by domestic and foreign law.

The author, making a comparative study, revealed similarities and differences between domestic and foreign regulations of the Criminal Code that establish liability for falsification of evidence.

It was found that the Criminal Spain, Austria, Latvia, Poland, France, Holland, Turkey, Bulgaria envisage criminal responsibility for the destruction, damage, removal of these, as well as providing fraudulent (false) evidence provided by the relevant rules of procedural law. Under the Criminal Code Ukraine recognizes similar punishable acts committed only with documents (Articles 357, 358, 364, 366). A wrongful manipulation of objects that can be used as evidence, are not banned the national Criminal Code.

French Criminal Code contains specific articles of perjury, translator distortion content of documents and falsification of expert opinions written or oral testimony or the results of examinations in contrast to the Criminal Code of Ukraine, where similar acts combined into one rule (art. 384).

Lawmakers France, Spain, Poland, Bulgaria recognize criminal offenses, as people worship bribery, intimidation, violence or other acts to false testimony, which is essentially an artificial creation of evidence. Depending on the perpetrator of the Criminal Code of Ukraine contains similar rules, in particular Articles 373, 386.

It should be noted that countries such as Germany, Austria, Norway, Sweden, Denmark falsification of evidence is considered as forgery and criminal liability is established only for this act. Under the Criminal Code Ukraine greatly expanded list of socially dangerous acts covered by the terms. Note that the smallest difference of the Criminal Code of Ukraine in imposing liability for forgery of documents with the Criminal Code of Sweden, of Denmark and Spain, which have similar rules.

The subject of falsification by the Criminal Spain, Austria, of Denmark can be anything - person, distorting, moonlight or use in court of evidence. Under the Criminal Code Ukraine, not all of these people are included in the subjects of offenses related to falsification of evidence.

The comparative study demonstrated that the responsibility for the falsification of evidence provided by us in all the foreign criminal codes, because such actions are really socially dangerous. Taking into account international experience countering falsification of evidence, according to the author, will enable the legislator to improve domestic articles 357, 358, 364, 366, 384 of the Criminal Code that will increase the efficiency of combating this negative phenomenon.

Keywords: falsification of evidence, comparative law, productive foreign criminal legislation.
